Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

281.6 q
4644

52

52

4 NOV 2008

ԿՈԼՈՏ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

Z81.69.ա
4-694.
6550

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԹՋ.

ԿՈՂՈՏ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1904.

ՍՄԱՍ ՏԱՄ ՏՏ

ՆԻՒԹԵՐ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ԿՈՂՈՏ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ

ԵՒ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՄԱՍ՝ Կոլոտ. — Բ. ՄԱՍ՝ Գալաթիոյ
Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցին. — Գ. ՄԱՍ՝ Կոլոտի
Ցիշատակարանները

Ս—ԳՐԵՑ ԵՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿԵՑ

ԲԱԲԳԷՆ Ծ. Վ. ԿԻՒԼԷՍԻՐԵԱՆ

Ի ԴՊՐԵՎԱՆՈՒՑ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1904.

22 MAY 2013

9439

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ Մ. ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՀՍՍՌ ԱԻՄ.ԳԱՓ
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
2630
48

Հոգեվուռ
Տ. Գրիգորիս վրդ. Ջուլֆալեան
1904 յունիս 28
Կ. Պոլիս

*ԿՈՂՈՏԻ, Մեծ Պատրիարքի մը գործերուն նը-
ւիրուած այս գործը՝ կը նուիրեմ Թուրքիոյ Հայոց արդի
Կրթասէր եւ Քննասէր Պատրիարքին, իմ Հոգեւոր Հօրը
եւ Վարդապետին,*

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻԽ

Մ. Մ. ՄԱՂԱԼԵԱՆ

ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ

*Իր Պատրիարքութեան եօթնամեայ, 1896 Նոյեմ. 6 —
1903 Նոյեմ. 6, լման տարեդարձին առթիւ,*

Որդիական ամենախորին ակնածանօք

ԲԱՐԳԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԾԱՌԱՉԱԲԱՆ

Այս էջերուն մեծագոյն մասը հրատարակուեցաւ «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ՝ «Կենսագրական», «Կոլոտ», խորագրին տակ (Տես Հանդէս 1903, Թիւ 6, 7, 8–9, 10, 11, 12): Կոլոտի անձին եւ գործունէութեան շուրջը ուսումնասիրուած խնդիրներ կարծենք թէ կարեւոր են թէ հայ. Եկեղեցւոյ Պատմութեան եւ թէ հայ Մատենագրութեան տեսակէտներով. խնդիրներ՝ որոնք մասերն են մեր այն ծրագրին, որ «Նիւթեր Եկեղեցական Պատմութեան համար» ընդհանուր խորագրին տակ կ՚ընդգրկէ հայ. Եկղ. Պատմութեան մթին եւ դեռ չուսումնասիրուած եւ հետաքրքրական ուրիշ կէտերը:

* * *

Հայ. Եկեղեցւոյ Պատմութեան ԺԷ. եւ ԺԸ. դարերուն դէպքերը կարեւոր են եւ դէմքերը՝ նշանաւոր: Պատմութեան համար թէեւ առատ, բայց շատ հում նիւթեր կան այդ ժամանակամիջոցին մէջ, որոնք, սակայն, պահանջուած կերպով չեն ուսումնասիրուած դեռ՝ կրկին պատճառներով. նախ՝ պատմական դէպքերը բարդ եւ բազմակողմանի են եւ իրարու հետ կնճռոտած. երկրորդ, այդպիսի ուսումնասիրութեան մը համար պէտք եղած նիւթերը լոյս տեսած չեն բոլորովին:

Զամչեան՝ 1784ին կը կնքէ իր պատմութիւնը, վերջին տարիներուն դէպքերը հաւիէն աւելի սղագրելով: Սիմէն Կաթողիկոսի «Ջամչո»ը շատ միակողմանի է, ժամանակակից պատմութեան հարազատ աղբիւր մ՚ըլլալու համար. անշուշտ իր այն մասերուն մէջ, որ հայ. Եկեղեցւոյ համար ընդհանուր հանգամանք մ՚ունին: Մասեր Մագիստրոսի «Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Էջմիածնի»ն, 1763–1831, կէս դարէ քիչ մ՚աւելի ժա-

մանակի մը նուիրուած է, բայց, իրաւի, "Էջմիածնի„ պատերէն դուրս չ'ելլեր:

Աւելի նորերէն՝ Տ. Գիւտ Քահանայի "Դիւռան„-ները արժէքաւոր են, իբր ընտիր մթերք պատմական հումի նիւթերու:

Այդ ժամանակներուն մէջ, մեր Եկեղեցին զբաղեցնող մեծ խնդիրներ ծագեցան: Մայր-Աթոռը՝ ընդ լայն եւ ընդ երկայն նշաւակ ըլլալէ ետքը՝ քաղաքական այլ եւ այլ փոփոխութիւններու հետեւանքին, ուս գերիշխանութեան տակ՝ ինքն իր մէջ ամիոփուեցաւ: Իր՝ Էջմիածնի՝ նուիրակները, որոնք մեծ դեր կը խաղային Պոլիս եւ գաւառները, իրենց երկարամեայ պաշտօնավարութեան մէջոցին, իբր ներկայացուցիչները Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, դադրեցան ալ: Կ.Պոլսի Պատրիարքութեան դիրքը ամրացաւ, կանոնաւորուեցաւ եւ Պատրիարքը, միանգամայն իբր Փոխանորդը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, ընդարձակեց իր իշխանութիւնը բովանդակ Թուրքիոյ Հայոց եկեղեցիներուն վրայ եւ նուիրակային դրութիւնը քոլորովին եղանակաւորուեցաւ, երբ նոր նոր կազմակերպութիւններով Կ.Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը ուղղակի իրեն կապեց Թուրքիոյ առաջնորդական վիճակները (Հմմտ. էջ 84–86):

Սիս եւ Աղթամար, մանաւանդ առաջինը, իր իրաւասական ընդարձակ սահմաններուն մէջ, աւելի շինիչ յարաբերութիւններով կապուեցաւ Կ.Պոլսի Աթոռին:

Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը՝ իր արդի կազմակերպութիւնը եւ ինքնակառավարութիւնը շատոնց կորմնցուցած պիտի ըլլար, եթէ ԺԸ դարուն, Կոլոտ Պատրիարքը, նրբին հեռատեսութեամբ, Պոլսոյ Աթոռէն զատելով զայն, ի գլուխ հանէր Ս. Յակոբայ Աթոռին բարեկարգութիւնը՝ Շղթայակիր Գրիգոր Պատրիարքի հետ:

Ան դարուն մէջ է որ՝ Սեբաստացի Մխիթար վարդապետ, Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ երբեմնի քարոզիչը (1697 եւ 1700) հիմնեց Մխիթարեան Միաբանութիւնը, Վենետիկի Ս. Ղազար կղզեակին մէջ:

Ա՛յն երկար չանքերը, զոր ռամիթօնները թափեցին Հայ. Եկեղեցւոյ շուրջը՝ դարեր յառաջ, վերջապէս արդիւնաւորեցան, "Կաթոլիկ Միլլէթի„ պաշտօնական

տիտղոսին տակ կազմուած Հայ. Կաթոլիկ Եկեղեցիով (1830):

Անա՛ ընդհանուր եւ կարկառուն գծերը այն ժամանակներուն, որոնց մէջ միայն Կոլոտի ընդգրկած շրջանը նիւթ ընտրեցի ամփոփ ուսումնասիրութեան մը[1]:

Կոլոտ՝ միշտ հետաքրքրած էր զիս, մանաւանդ Նալեանով, Կոլոտի Դպրոցին ամէնէն փայլուն դէմքերէն մէկը. ես որ Կոլոտին զարգացած միջավայրը տեսայ, Տամբուրեցի Բարսղի եւ Վարդանի, այս մեծ վարդապետներուն շիրիմները, Ամրոտլու Ցաճաղին մէջ. այո՛, տեսայ Ամրոտլի "Համալսարան„ին ու մատենադարանին նշխարքը, քննեցի այն արտաքին գիտութեանց ծեռագիր դասագրքերը, Անյաղթի թարգմանած գործերուն վրայ, որոնց մէջ անշուշտ Կոլոտի եւ Շղթայակրի գործածածներն ալ կային. տքնեցայ իրենց տքնած, վերաշինած Ս. Կարապետի համար եւ վերջապէս, երբ զարմանալի զուգադիպութեամբ մը, այս տեղ ալ, Գալաթիա, Ս. Լուսաւորչի մենաւոր պատերուն մէջ՝ կը կենդանիքի հիմայ Կոլոտին՝ մօտը իր շիրմին, անա՛ իր մահուան տարեդարձին մեծցնելու մը, († 1741 Փետրվար 13) ամէնէն յարմար առիթը կ'ընծայէ ինծի[2] որ իր մասին

---

[1] Այս շրջանին մէջ, սակայն, էքրըբեցի Կիւրկիոյ Կաթողիկոսութեան վերաբերեալ խնդիրները, մասնաւորապէս Աբրահամ Արծիւեանի, Հալէպի այս 62 տարեկան Առաջնորդին Կաթոլիկացումը եւ անուանական Կաթողիկոսութիւնը, որուն հետ ուղղակի եւ պաշտօնապէս գործ ունեցաւ Կոլոտ: Այս խնդրին ուսումնասիրութիւնը ո՛չ միայն աւելի պիտի ընդարձակէր առաջադրուած ծրագիրը, այլ նաեւ պէտք եղած նիւթերն ալ լոյս չեն տեսած դեռ: — Կոլոտի նուիրուած այս գործը խմբագրած էի արդէն, երբ այդ կարգի նիւթերէն քանի մը հատը տեսայ "Վարք Մխիթարայ Աբբայի„ (գրեց Հ. Ցով. Վ. Թորոսեան 1901 Վենետիկ) Ցաղեղոդաձին մէջ (էջ 462 եւ հետեւ.):

[2] Կոլոտը գրելու ծեռնարկած եմ 1902 Փետրվար 4ին. իսկ Փետր. 14ին, Եշ. Տեառնընդառաջին, Կոլոտի մահուան 161րդ տարեդարձին առիթիւ՝ Ս. Լուսաւորչի մէջ յատկապէս հոգեւոր հանդէս մը սարքեցի՝ անձամբ պատարագելով եւ քարոզելով: Նոյն հանդէսը

գիտցածներս, գտածներս ու խորհածներս գրի առնում եւ վերակենդանացնեմ իր յիշատակը:

Երանի թէ Կոլոտի ծննդեան, մանկութեան եւ երիտասարդութեան եւայլ պարագաներն ու հանգամանքներն ալ ծանօթ ըլլային մեզի. այն ատեն, անտարակոյս, իր կեանքի առաջին փթթումներուն մէջ պիտի գտնէինք ապագայ շատ երիտասարդ Պատրիարքին արտայայտիչ ծիրքերը: Դժբախտաբար քան մը չենք գիտեր Կոլոտի կեանքի այն մասին վրայ, զոր անցուց Մ՚Շոյ Ս. Կարապետ վանքը փոխադրուելէն յառաջ, Բաղէշի եւ Ամրտոլու հայկական դպրոցներուն մէջ:[1]

տեղի ունեցաւ 1903ին ալ: Այսօր ալ, (1904 Փետր. 14) դարձեալ Տեառնընդառաջին, զարմանալի զուգադիպութեամբ մը, քիչ յառաջ Կոլոտը յիշատակելէ ետքը Ս. Լուսաւորչի մէջ, վերջին անգամ գրիչը ձեռք առի կնքելու համար իր Ցիշատակին նուիրուած այս էջերուն վերջին փորձերը: Փափաքելի է որ Կոլոտի տարեդարձը պաշտօնապէս հաստատուի Ս. Լուսաւորչի մէջ ատոր հետ միացնելով Ս. Լուսաւորչի ուրիշ բարերարներուն յիշատակը:

1 Պէտք է դիտել տամ որ Կոլոտի մասին գրեթէ ո՛եւ է գոհացուցիչ գործ մը չէ հասած մեզի իր ժամանակակիցներէն կամ թէ հասած է եւ անծանօթ կը մնան ինծի: Այս կարգէն է Էջմիածնի Նուիրակ Պետրոս Քիւրթեանի մահանքը Կոլոտի դէմ: Քիւրթիւր՝ Կոլոտի դէմ վայրահաչող "սեւագլուխներուն„ (Տմմիմ. մանաւանդ էջ 37–40, 54, 59) գլխաւորը եղած է: Շղթայակիր՝ իր Օրագրութեան մէջ կը յիշէ թէ ինչպէս "վան ոչինչ իրի„ Քիւրթիւրի եւ Կոլոտի մէջ տեղի ունեցած "աղմուկը լսեց եւ հաշտեցուց զանոնք. (Սիօն ամսագիր, 1866, Թիւ 8, էջ 127): Այս դէպքը կ՚երեւի թէ "վան ոչինչ իրի„ չէր (թէեւ մենք ալ այդպէս նկատելով կարեւորութիւն տուած չէինք Կոլոտի վրայ գրելու ատեն). որովհետեւ այս ուսումնասիրութիւնը աւարտելէ ետքը տեսանք ձեռագրի մը մէջ (Անտոնեան Հարց Մատենադարանում, Օրթաքէօյ) որ՝ Քիւրթիւր կը տրտնջի Կոլոտը տապալելու եւ անոր տեղը գրաւելէ: Կոլոտ պահ մը կը զգուշանայ, բայց Շղթայակիր իր ազդու միջնորդութեամբ կը ջլատէ հակառակորդներուն ոյժը եւ

Կոլոտի վրայ գրելու ատեն պէտք էր իր գրական կարողութեան ամէնէն կարեւոր տեղը տալ: Ինչպէս դիտել տուած ենք՝ դժբախտաբար ամբողջ գործ մը չունի, որուն վրայ կարելի ըլլայ ծանրանալ: Ինչ որ այժմ հասած է մեր ձեռքը Կոլոտի գրչէն, իր Ցիշատակարաններն են, զոր գրած է իր թարգմանել տուած գրքերուն համար: — Պէտք է խոստովանիլ որ պարզ յիշատակարանները շատ քարծր գրուածներ են ատոնք, որոնց մէջ քացատրուած միտքը եւ գործածուած լեզուն իրաւունք կու տան հաստատելու թէ Կոլոտ իբր գրող ալ հետաքրքրական դէմք մըն է:

Այդ յիշատակարանները չորս հատ են. մէկը արդէն լոյս տեսած է Զէնոբ Գլակի առջին հրատարակութեան հետ. իսկ միւսները գտայ Վալաթիա՝ Ազգ Մատենադարանի Ձեռագիրներուն մէջ:

Կոլոտի ըմբռնումներուն եւ հայերէնին վրայ գաղափար մը տալու եւ թէ իր գրչէն քան մըն ալ հրատարակած ըլլալու փափաքով՝ այդ յիշատակարանները կը կցենք գրքիս վերջը:[1] Առաջին յիշատակարանը լուսաբանելու

ի դերեւ կը հանէ անոնց ծրագիրը՝ առջեւ դնելով նաեւ իր հրաժարականը: Կոլոտ կը պաշտպանուի նաեւ Հերմապէս իր աշակերտներէն՝ Նալեան Յակոբ եւ Սահակեան Սարգիս Վարդապետներէն: Ցիշեալ ձեռագիրը ոտանաւոր բաւական յաջող կենսագրական մ՚է Սահակեան Սարգիս եպիսկոպոսի վրայ՝ 10 Գլուխներու կամ "Երգ„երու բաժնուած: Երգերն է Սահակեանի աշակերտ Յովհաննէս Վրդ. Նուրիենեան, 1789ին "ի Լիգուռնայ„: Կոլոտի եւ Քիւրթիւրի դէպքը պատմուած է "Երգ Զորրորդին„ մէջ (Տես յաւելուածներու մէջ):

1 Կոլոտի մասին գրածներս Հանդիսի մէջ՝ կարդալով, Ս. Յակոբյան (Նորաւանէցի) միաբաններէն Տ. Սերովբէ Վրդ. Սամուէլեան ինքնաբերաբար կը գրէ ինծի՝ 1903 Դեկտմ. 17 թուակիր նամակովը. — "Ուշի ուշով կը հետեւիմ Ձեզի "Հանդէս„ին մէջ... եթէ մեր գրատուները ամրափակ չի մնային մեր առջեւ՝ կարող էի ի հարկին ծառայել Ձեզ սաղմնական աշխատութեանցդ մէջ. բայց ինչ օգուտ որ ձեռագրաց ու տպագրեալ մատենից թանգարանները, ինչպէս ըսի, ամրափակ կը մնան մեր առջեւ...: 1901 Մարտին

համար կարեւոր ծանօթութիւններով օժտեցի զայն. իսկ միւսներու մասին արդէն պէտք եղածները ընդհանուր կերպով խօսեցայ ուսումնասիրութեանս ընթացքին մէջ՝ երբ դիտել տուի Կոլոտին ըմբռնումը իր թարգմանել տուած գիրքերուն նկատմամբ (Տես էջ 41–61):

Կոլոտի նուիրուած այս էջերուն՝ կցուած է ժամանակագրութիւն մը, իբր խտացումը այն դէպքերուն եւ ժամանակներուն, որ կը գրաւեն իր անձն ու պաշտօնը:

մեզի վիճակեցաւ Ս. Ն֊ոտին ախտ դարձած գրատունը (տպագրեալ մատենից) մաքրելու կարգադրելու գործը. այդ միջոցին փոշիներու տակէն ազատած եմ բազմաթիւ՝ 100–200 տարուան նամակներ, որոց մէջ կը գտնուէին 70 ի չափ շատ կարեւոր գրութիւններ, այն է՝ թղթակցութիւնք Կոլոտ եւ Շղթայակիր Պատրիարքներու ընդ միմեանս, գրած իւրեանց ձեռքերով գրուած, զորս Աստուածատուր Պատմաբան եպս.ը երբեք չէր տեսած եւ կորսուած կը համարէր ... – այս բոլոր նամակները վարպետութեամբ մը հին գրքերու տակ մնտուկի մը մէջ պահած էին: Դամասկոս մեկնելուս ... այդ բոլոր նամակները յանձնած եմ ժամանակին Սահակ Կաթ.ին, յետոյ ինչ եղան՝ չեմ գիտեր:„

– Օ՜հ, երանի թէ ձեռքիս տակ ունենայի այդ պատուական գրաւորականները (տօքիւման). տարակոյս չկայ որ շատ օգտակար պիտի ըլլային ուսումնասիրութեանս համար: Ասկից զատ Կոլոտի եւ Շղթայակիրի ձեռագիրներէն նմանահանութիւններ ալ կրնայինք կցել այս էջերուն: – Բայց դեռ ատեն կայ. Նալեան հատորին համար կրնանք օգտուիլ ատոնցմէ՝ եթէ չեն կորսուած եւ եթէ դրուին մեր տրամադրութեան տակ ո՛ եւ է եղանակաւ: – Վասն զի Կոլոտը լաւ հասկնալու համար իր Դպրոցը ուսումնասիրելու է, իսկ այդ Դպրոցին փայլուն ներկայացուցիչն է Նալեան, որ իբր առատ արտադրող մը, զօրաւոր եւ հմուտ միտք մը, թէ իր գրական եւ թէ պատրիարքական գործունէութեան մէջ կը ներկայացնէ Կոլոտին Դպրոցը եւ իր դարուն բարքերը: Այս բոլորը "Նալեան„ի նուիրուած զատ հատոր մը պիտի կազմեն:

Դլուխ մ՚ալ նուիրուած է Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ արձանագրութիւններուն ու յիշատակարաններուն:

Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին շատո՜նց ունենալու էր այդպիսի ամիփոփում մը, ինչպէս նաեւ մեր ուրիշ բոլոր հին եկեղեցիներ ու հաստատութիւններ: Դժբախտաբար ամբողջ չեն իմ ամիփոփածները այս գլխին մէջ: Ասոնք՝ այնպէս կը կարծեմ որ թափթփած մասերն են այն ծոխ արձանագրութիւններուն ու յիշատակարաններուն, զորս հաստատապէս ունէր Պոլսի այս հնագոյն եկեղեցին, կենդրոնը հարուստներուն ու աղքատներուն, վաճառականներուն ու բեռնակիրներուն եւ այլն, եւ այլն: Հրդեհները շատ բան լափած են հաւանաբար թէ ձեռագիրներէն եւ թէ արձանագրութիւններէն: Շինութիւններու եւ նորոգութիւններու ատեն եղած կորուստներն ալ քիչ չեն: Թող այն անհոգութիւնը, որ փճացուցած է բազմաթիւ խաչքարեր ու պարզ արձանագրութիւններ: Ո՛ գիտէ, ինչ թանկագին տեղեկութիւններէ ու թուականներէ զրկուած է պատմութիւնը, ամէն տեղ տիրող սարսափելի անհոգութիւններու արդիւնքով:

1904, Փետր. 14, Կ.Պոլիս — Բ. Վ.
Ս. Լուսաւորիչ-Ղալաթիա:

---

1 Ի՛նչպէս որ արձանագրեցինք (էջ 116, ծան. 1)՝ Ս. Լուսաւորչի վերաբերեալ խաչքարերուն եւ ուրիշ քար-յիշատակարաններու մասցորդները գետեղուեցան Ս. Հրեշտակապետի մատրան տ[illegible]այի պատին վրայ, ներքին կողմէն, 1903 Յունվար ամսուն մէջ, Պտ. Խնամակալութեան ջանքով: Մուրատեան Յովհաննէս էֆ. մասնաւոր աշխատանք ունեցաւ այդ գետեղումներու համար:

ՄԱՌԱՆ ՇՆՈՐՀԱՑ ԳԱՆՁ ԼՈՒՍԱՇԱՒԻՂ
ԱՐՀՒՈՑՆ ՅՕՀԱՆՆՈՒ ՎԵՀԻՑ ՇԱՒԱՒԻՂ
ԿՐՕՆԻՒՔ ՄԱՔՈՒՐ ՅԱՄՐՏՕԼ ՄԱՐԶԵԼ
ԱՍՏ ԲԻՒԶԱՆԴԻԱ ԳԵՐԱԶԱՆՑ ՓԱՅԼԵԼ
ՆԱԽԱԳԻՒՇՔԱԿՄԱՄԲ ՎԵՐՆՈՑՆ ՏԵՍՉՈՒ-
ԹԵԱՄԲ
ՈՐ ԵՒ ՊԱՏՐԻԱՐԳ ԱԶԳԵԼ ԸՆԴՐՈՒ-
ԹԵԱՄԲ
Ի ԻՍԿՑԵԼ Ի ՄԵՐ ՍՐԲՈՑՆ ՅԱԿՈԲԱՑ
ՆՈՐԻՆ ՎՃԱՐԵԱՑ ԶՊԱՐՏՍՆ ԳԵՐԱԿԱՑ
ԿՆԴՐՈՒԿ ԿԱՆՈՆԱՑ ԲՈՒՐԵԱՑ ՔԱՂՑՐԱ-
ՇՈՒՆՉ
ՈՐ ՅՈՒՈՐՏ ՀՆՉԻՐ ԲԱՄԻՑ ՀՈՄԱՇՈՒՆՉ
ԼՑԵԼ ՍԻՐԱԲԱՂՉ Ի ՅԱՆՆՆՉ ՍԸՐՏԻ
ՈՐՈՎ ԿԱԶՈՒՐԵՐ ՎԻՐՍ ՈՒՆԵՑՈՂԻ
ՏԵԱՒՆՍ Ի ՊԱՏԻՒ ՎԻՄՍ ԱՑՍ ՈՒՂՂԱԿԻ
Ի ՅՈՐՄՍ ՀԱՍՏԵԼ՝ ԿԱՑ ԻՆՁՆ ԱՒԱԶԻ

Ի ՆԵՐ ՔՍԱՆ ԵՒ ՀԻՆԳ ԱՄԱՑ
ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ
ՅԱՄԻ ՏԵԱՒՆ 1741 ՓԵՏՐ. 13
ԸՍՏ ՀԱՑՈՑ ՌՃՂ։

ԿՈՒՐՕՑ

ԱՄՐՏՈՂՈՒ "ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ"Ը

"Արդ՝ ի հին եւ ի վաղեմի ժամանակաց կայր դասատուն վարդապետաց ի քաղաքն Բաղէշ ի վանքն, որում Ամրոլ ասեն, որ յաջորդելով մի զմի եհաս մինչեւ ի ժամանակս Տարց մերոց"։
Ա. Դասխոսեցի ԳԼ. Ի-Թ.

Բաղէշի արեւմտեան անկիւնը, Խոցէրվէգեաի գրեթէ ափին վրայ, կը բարձրանայ Ամրոլոյն անուան նուիրուած փոքրիկ վանքը, իր գեղեցիկ Տաճարով։ Ամրոլու վանքը, բարեբախտաբար Հոգեւոր եւ մտաւոր կրթութեան "Համալսարան" մը՝ դպրեվանք մը՝ եղաւ երբեմն, կամ թէ աւելի շատ գործածուած բառով՝ դասատուն մը, բոլորովին տարբեր այն վանքերէն, որոնք աւելի փոր կշտացընելու համար շինուած են քան թէ միտք։

Յովհաննէս Կոլոտ, ինքն իր գրչով նուիրագործած է համալսարան կոչումը՝ իր Հարազատ ու արժէքաւոր յիշատակարանին մէջ, զոր "պատմադրաբար" յօրինած եւ կցած է Ձենոբի առաջին հրատարակութեան վերջը։

Ի. դարու առաջին կիսուն, մտաւոր զարթնում մը կը տիրէր Հայ վարդապետաներու կեանքին վրայ։ Թէ Էջմիածնի նուիրակներուն շնորհիւ Պոլսոյ, Իզմիրի, Լեհաստանի հետ, եւ թէ տիրող լատին եւ իտալերէն լեզուներով հրատարակուած կրօնական գրքերուն յառաջ բերած հետաքրքրութիւնը, կրնան այս մտաւոր զարթնումին պատճառները բացատրել։

Ամրոսլ, արդէն հին պատմութեան մը սրբազան եւ արտաքին ուսումներու, պատուաստուած Սիւնեաց Դպրոցի վրայ, բաւական արդիւնաւոր կեանք մ'ունեցած էր։[1] Իր մատենադարանը, որ անծանօթ չէր Դաւիթ Անյաղթի թարգմանած գործերուն, արդեամբ կը ճոխանար, Ամրոսլու Առաջնորդ, Բարսեղ Վրդ.ի ջանքերով։

Բարսեղ կամ Բասիլ, որ "էր այր երեւելի եւ մեծանուն", ծա՞նր, մե՛ծ զոհողութիւններով սրբեց մտաւոր ամլութեան նախատինքը Ամրոսլու ճակատէն։[2] Վանքը շինեց, պատմութիւնը վայելչացուց եւ սկսաւ մշակել արտաքին գիտութիւնները, որոնց գլխաւորներն էին քերականութիւն եւ փիլիսոփայութիւն, միշտ Անյաղթի խրթին եւ մթին թարգմանածներուն վրայ։ Բարսեղ շատ աշակերտներ հասցուց, արտաքին գիտութիւններու ճաշակը ճանչցընելով անոնց, որոնց մէջ գլխաւորապէս կը յիշուին Ներսէս Բէկլո-, եւ ասոր աշակերտներէն Մելքիսէթ Վրժանցի, որ Մովսէս Տաթեւացի՝ Շինող եւ ուսումնասէր կաթողիկոսի առեն Էջմիածնի մէջ հաստատեց արտաքին գիտութեանց դասը՝ 30 աշակերտներով՝ աբեղայ եւ աշխարհական խառն։

Առաքել Դաւրիժեցիի պատմութեան հետաքրքրական գլուխը (Իթ) կը կազմեն Բարսեղ Վրդ.ի, "որ պատճառ եղեւ գտանելոյ արտաքնոց գրոց գիտութիւն", ձեռնարկին նուիրուած տեսութիւնն ու տեղեկութիւնները։

Բարսեղէն ետքը Վարդան Բաղիշեցին, ոչ միայն մշակեց Ամրոսլու Դասատունը այլ նաեւ հիմնովին վերաշինեց վանքը՝ սրբատաշ քարերով. թէ՛ տաճարը, "Խաչակառ կաթուղիկէին", թէ միաբանութեան "բախատես" բնակարանները։ Վարդան մանաւանդ հոգ տարաւ եւ զարդարեց, հարստացուց Ամրոսլը "աշակերտական ջրվէժ եւ ծոխ ըմպանակ վարդապետական պետես մաքնիչ"։ Այս վարդապետին ջանքն ու արդիւնքը իրապէս "համալսարան" մ'ըրին Ամրոսլը։

Ժամանակի հետ, տգիտութեան եւ չարաշահութեան յառաջ բերած վնասներէն ազատուած՝ հռչակաւոր մատենադարանի մը մնացորդները, զորս մեկիկ մեկիկ աչքէ եւ ձեռքէ անցուցի, կը ցուցընեն ու կը շեշտեն թէ ինչ ոգիով յոգնած քրտնած եւ ծախսած է Բաղիշեցին Վարդան, այն "քաղցրաբարոյ եւ համեղաբան" վարդապետը, որուն շնչովը անած ու մեծցած են Կոլոտ եւ Շղթայակիր։

Բարսեղ († 1615) եւ Վարդան († 1705) քով քովի ամփոփուած են իրենց շինած շէնցուցած Ամրոսլու վանքի հոյակապ Տաճարի ճիշդ առեանին վրայ։

Վարդանին մահովը մահացաւ Ամրոսլու դասատունն ալ։ Զարաշունչ, նախանձաբեկ կրօնաւորներ կը շշնչէին արդէն եւ սրտի ցաւ մը կը զգային Վարդանի պէս լուսամիտ եւ առատ բեմբասացի մը ներկայութենէն։

Կոլոտ եւ Շղթայակիր, երիտասարդ վարդապետներ, անհուն մտերմութեամբ թողուցին "բարձրահամբաւ եւ մեծ համալսարանը", ուրիշ տեղ գտնելու իրենց համար ապաստանական բոյն մը, երբ

---

1 "Այլ եւ եր ինքն Բարսեղ Վարդապետն ի գաւազանէն՝ որ ի Տաթեւացւոյն յառաջ եկեալ եւ սերեալ" (Ա. Դաւրիժեցի Գլ. Իթ)։

2 "Ցորում ժամանակի եր յայնմ եւ առաջնորդ, պետ եւ գլուխ վարդապետաց տեղւոյն այնմիկ ոմն վարդապետ Բարսեղ անուն, որ եր այր երեւելի եւ ճեմանոն եւ յոլով ալեւերոյ տէր. եւ նոյն վանքն Ամրոսլ յառաջագոյն խրթին եւ յոռի շինեալ եր եւ այն եւս խարխալեալ եր ի հնութենէ, սա զամենայն շինուածսն միահոդին քակեաց եւ ինքն վերստին հիմնարկեալ շինեաց եւ կատարեաց զբովանդակն, զեկեղեցին, եւ տներն եւ զայլն, որ ի նոսա." (Նոյն, տեղ)։

արդէն մտքի եւ սրտի ընտիր պաշարով օժտուած էին եւ վարդապետական կոչման յաջող կերպով պատրաստուած։

ՄՏՈՒ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ

"Ուժգին" արցունքով թիկունք դարձուցին (1705ին) Ամրոսին Կոլօտ եւ Շղթայակիր, հոգեկից եւ հոգեկցորդ վարդապետները եւ ուրիշ վանքերու եւ մենաստաններու այցելելէ ետքը՝ իրենց շունչն առին Մշու Ս. Կարապետ՝ "սրբոյն Գլակայ լուսաշէն" վանքը։ Այս ուխտագնացութեան միջոցին ուր որ հանդիպեցան Կոլօտ եւ Գրիգոր՝ ջերմ ընդունելութիւն գտան։ Ամէն տեղ լեռվին առաջարկներ ու հրաւէրներ եղան երիտասարդ վարդապետներուն թէ "կայէք ասա", այս տեղ կեցէք։

Տարօնոյ ժողովուրդը, մանաւանդ Ս. Կարապետի առաջնորդը՝ Կարապետ Եպիսկոպոս, անկեղծ սիրով ու համակրանքով ասպնջական եղան մեր ջուխտակ Ամրոսկիներուն, որոնց կենցաղագիտութիւնը միայն բաւական էր արտայայտելու ապագայ մեծ եկեղեցականներուն արժէքը։ Երախտագիտական խորունկ զգացումներով եւ գոհունակութեան թափանցիկ շեշտով մը՝ կը յիշատակէ Կոլօտ այն ընդունելութիւնը, զոր ըրին Յոթնադիւղացիք եւ տարին զերենք մինչեւ Ս. Կարապետ։

Իբր միաբան՝ ոգիով աշխատեցան Ս. Կարապետի բարեկարգութեան եւ վիճակայիններու հոգեւոր կրթութեան. թէեւ վանքը շատ նեղ հանգամանքներու մէջ էր, բայց օրէ օր ներսէն եւ դրսէն կը վայելչանար, կը պայծառանար։ Որովհետեւ Ս. Կարապետը միայն պղպէ ժողովելու համար նուիրակ չէր հաներ իր ծոցէն՝ այլ վաղեմի սովորութեան մը համաձայն, միաբանութեան ամէնէն կարող վարդապետները քարոզութեան համար վիճակները կը ղրկուէին բովանդակ ձմեռան

մէջ. "ի յերեկոյին եղանակէն ըղջէն աշխատութենամբ տարաղել ղբանս ասպուածայինս որ կոչեր ի յողջոյնէր Հոգւոյն Ասպուած. ի գիւրանալին հրապուկէն պատրաստին անդրէն ի տուրբ տեղիսն" (Կոլօտ)։

Այս սովորութեան համեմատ՝ Կոլօտ եւ Շղթայակիր իրենց Ս. Կարապետ մտնելէն (1706) ի վեր ամէն ձմեռ քարոզեցին։ Մէկ կողմէն Ս. Կարապետի նորոգութիւնները, միւս կողմէն ալ ատենպական անհատնում պարտքերը բաւական չէին, երբ 1709ի ձմրան քարոզութիւնները աւարտած՝ Տարօնոյ հիանալի գարունով նոր վերադարձած էին վանք, "ի ձեռն[1] կերակրելոյ", յորում պատարագիչ էր Կոլօտ, պատարագէն ու ճաշէն անմիջապէս ետքը՝ աստիկ շարժ մը փլեց փլփլեց դեռ 3 տարի յառաջ նորոգուած շէնքերը։

Երկրաշարժի աւերումներէն երեք օր ետքը, Մուշաղբէնի ցեղապետին եւ դատաւորին կողմէն եկած քննիչներով Կոլօտ Բաղէշ գնաց եւ վերանորոգութեան հրաման ձեռք բերաւ։ Շատ մեծ նեղութիւն կրեց Կոլօտ եւ պարտքի տակ մնաց Ս. Կարապետցիք՝ նորոգութեան համար։ Տեսակ տեսակ քարերու հանքը գտանք, կ'ըսէ, վանքի հիւսիսային կողմը Բարեհամ եւ Առաքելոց Աղբիւրէն վեր, Քարքէի ետեւ։ Շատ նեղութիւններով եւ ծանր ծախքերով փոխադրեցին այդ քարերը եւ շինեցին "զկաթողիկէն գեղեցկաքանդակ յօրինմամբ. նմանապէս եւ գաւիթ կամարակապ քարեայ սեամբք. եւ զանգակատուն կաթուղիկեայ խաչիւ պակեալ եւ Սուրբ Հոգւոյն սեղանիւն զարդարեալ։ Եւ այլ շինուածք եւս բազում՝ թանապիք եւ խրճիթք ի փառս Աստուծոյ" (Կոլօտ)։

Թէեւ Կոլօտ բան մը չ'ըսեր իր յիշատակարանին մէջ, բայց այն միջոցներուն, 1709—1713,

[1] Ձասակի Եօթներորդ կիրակին, որ Երէորդ Շաբաթ կոչուի։

Ղղեմայակիր Առաջնորդ ընտրուած էր, անշուշտ, Ս. Կարապետի, իբր Կոլոտին երիցագոյնը:

Կոլոտ իր ընկերը "Հայր„ տիտղոսով կը պատուէ միշտ իբր Առաջնորդ Ս. Կարապետի:[1]

ԿՈԼՈՏ Ի Կ.ՊՈԼԻՍ

"Եւ վերադիտող Նորին առ նոյն ժամանակին, Եպիսկոպոսն Խաչակ, ընկալաւ բազում սիրով զմերս նուաստութիւն եւ յորդորեաց պատուաստաձեռ ժողովուրդն, որք նստեն զղջմունքիւն լինելիք եւ զբազում յիշատակ զարդուց Սրբոյ Տաճարին. որովք եւ ազատեցաւ սուրբ վանքն ի բազմատոկոս պարտուցն:„ (Կողոտ:)

Ս. Կարապետի պարտքերը դէպի Բերայ էին, մանաւանդ 1709ի երկրաշարժէն ետքը:

Կոլոտ, Ղղեմայակրի կարգադրութեամբ եւ յորդորով, Կ.Պոլիս գնաց 1711ի ճամբորդութեամբ մը (1712—1713) "ժողովել ողորմութիւն յաստուածասէր անձանց առ ի թեթեւացուցանել պարտուցն ծանրութիւն:„

Պոլսոյ պատրիարքը Ապուչէհեայ Սահակ Եպիսկոպոս (1708—1714), խելացի, հեռատես եկեղեցական մը, կրցաւ գնահատել Ս. Կարապետի նուիրակին արժանիքը: Մեծապէս օգնեց եւ դիւրացուց Կոլոտին պաշտօնը յորդորելով ժողովուրդը, որոնք լեալէր տուին իրենց լումաները, նուիրեցին թանկագին սպասներ ու անօթներ, "որովք եւ ազատեցաւ սուրբ վանքն ի քաղմատոկոս պարտուցն, եւ այնչափ շքեղացաւ, պայծառացաւ Ս. Կարապետ "որ չէր յառաջ բնաւին:„

---

1 Իսկ "Լուսաւորութիւն Խոստովանութեանն„ գրքի յիշատակարանին մէջ՝ Վարդան Բաղիշեցին ետքը կ'արձանագրէ "զդասապետութիւնն իմ զՏէր Գրիգոր սրբասնունդ վարդապետն, զայրն աստուածասէրն եւ զճշդնազգեաց անձն երեւելի:„

Կոլոտ այս յաջողութեան մէջ աննախանձաբար կը յիշատակէ, ոչ միայն իր Ջ-ուքն (= Գրիգոր) սրբակրօն, հայրը, այլ նաեւ իր ծերապոփ- եղբայրն Աբրահամը, "վսեմաբան եւ քաջաշնորհ„ վարդապետը, որ Ղղեմայակրէն ետքը էր "վերատեսուչ եւ արժանաժառանգ Առաջնորդ Տարօնոյ եւ գահակալ սրբոյ ուխտին այնորիկ„.[1] Ծերունի Ներսէս ճգնազգեաց Վրդ.ը եւ Յովհաննէս Վրդ.ը:

Պոլիս այն միջոցին ամէնէն տխուր վիճակ մ'ունէր եկեղեցականութիւն: Ամէն եկեղեցական, վարդապետ, քահանայ, եպիսկոպոս, մէյմէկ կուսակցութիւններու գլուխ, կամ կուսակցութեան մէջ՝ բարձի փառքի ետեւէ էին:

Այսչափ անկում եկեղեցականութեան մէջ եւ Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին շուրջը՝ ինչպէս նաեւ Էչմիածնի, Երուսաղէմի մէջ, ծիւ. դարը միայն կրնայ պատկերացընել. պատկերներ՝ որոնց ծագումը, պատմութիւնը պէտք կ'ազդէ ընթերցողին: Ժողովրդեան բարի տրամադրութիւնները ալ, եկեղեցասէր ու հոգեսէր արտայայտութիւնները ալ յապեցած էին կարծես եկեղեցականութեան ինկած, տափակցած գործերէն: Մանաւանդ պէտք է ակնեցի մեծահասատ տաճկաբնէր,[2] նախանձախնդիր եկեղեցական բարե-

---

1 Եւ ետքը կաթողիկոս՝ Աբրահամ Բ. Մշեցի կամ Խոշաբեցի 1730—1734 Նդեմ. 11: Կոլոտ ուղղակի չյանակերթ Աբրահամ Վարդապետ որ տարին Առաջնորդ եղաւ Ս. Կարապետի: Բայց որովհետեւ իր յիշատակարանը գրած տարին (1719) Առաջնորդ է, կ'ըսէ Աբրահամի համար, յայտնի է որ Ղղեմայակրի յաջորդած է 1717ին, երբ սա՝ Երուսաղէմի պատրիարք ընտրուելով Ս. Կարապետը թողաց եւ Պոլիս եկաւ:

2 Անդր կոչումը դեռ ծանօթ չէ այս ժամանակամիջոցին: Մանաւանդ, մահաեան եւն անուններն են որ ետքը Անդրեայով կը փոխանակուին:

կարգուլեթեան, վշտացած էին պատրիարքական աթոռը շրջապատող փցուն խնդիրներէ։

Թէղ կաթոլիկուլեթեան կամ ֆրանկուլեթեան ներսէն բռնկած խնդիրն ալ, որ Պոլսոյ եկեղեցականն անկումին արդիւնքն էր եւ այնքան դատապարտելի դէպքերու եւ դէմքերու տեղի տալէ ետքը՝ իր դոյուլեթեան իրաւունքը պիտի ունենար ալ. ինչպէս որ ալ ունեցաւ օտար բունի մը վրայ պատուաստուելով։

Կոլոտ, իր սիրած "համալսարան"ին դրոշմը չեղծեց այս աղտոտ միջավայրին մէջ։ Ս. Կարապետի մէջ աւելի հաստատուած էր այն դրոշմը իր վրայ՝ դժուարին, բայց փայլուն գործունէութեամբ մը։ Կը զգար իր կոչումը, իր վարդապետական գործունէութեան ոգին ու սահմանը։ Ամրոցը սիրով թողած էին Ղալաթիայի հետ նախանձոտներու եւ քսուներու մէջ չըմտանալու համար։ Ս. Կարապետի մէջ անխոնջ աշխատութեամբ յաջողած էին, գործ եւ արդիւնք մէջտեղ բերելով։ Կոլոտ ամէնէն ամբիծ եկեղեցականն էր թերեւս այն տաճն Պոլսոյ մէջ. իր մտածութիւնները, իր հայեցողութիւնները, իր ծրագիրները միշտ նուիրուած էին եկեղեցւոյ բարեկարգութեան ու պայծառութեան։ Տեսական եւ գործնական կեանք մ'էր այս։ Բարեբախտաբար իր այս կարողութիւններն արտայայտելու համար՝ խօսելու, համոզելու ձիրքն ալ կը փայլէր իր վրայ։

Այսպիսի եկեղեցական մը այնպիսի միջավայրի մը մէջ, ինքնին եւ շուտով պիտի բռնուէր ճանչցողներու եւ գնահատողներու կողմէն՝ բարձրագոյն ծառայութիւններու համար։ Իր բեմը, իր գործունէութիւնն ու կենցաղագիտութիւնը շուտ պատրաստեցին Կոլոտի բեղուն ապագան։

ԿՈԼՈՏ "ԵՊՈՐԾԿԱԼ ԵՒ ՎԷՔԻԼ" ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

Երկա՜ր, շա՜տ երկար է պատմութիւնը այն դէպքերուն ու դէմքերուն, որոնք երեւան եկան Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի պատրիարքական աթոռներուն միացումովը։[1]

Թէ ինչո՛ւ միացուցած էին այս երկու աթոռները պատրիարքութիւնը՝ իրաւ որ շատ որոշ չէ. ինչ որ որոշ կերպով կարելի է ենթադրել մէկ կողմէն սա է. Պոլսի պատրիարքները աճապին դուռմարներու պէտք ունէին ծախսելու համար. վասն զի կաշառով կ'գնուէր Պատրիարքութիւնը. այսպիսի ծախքերու համար Սուրբ Յակոբայ գանձարանէն հարուստ տեղ մը ձեր պիտի գտնէին։ Հանգնէի դիտողութիւնը թէ՝ փքէա եւ խելացնոր հովիւներու փառամոլութիւնն ու չարաշահութիւնը պատճառ եղած է այսպիսի միաւորութեան մը շատ ճիշդ է։ Թէեւ միւս կողմէն գիտենք որ Աւետիք

---

1 Երուսաղէմի պատմիչը, Ցովհաննէս Վրդ. (արաբերէն չաննէ), ականատես եւ գործակից Կոլոտի եւ Շղթայակրի, ժամանակի դէպքերուն գլուխ մը նուիրած է իր պատմութեան մէջ. "Ցաղթո անցեալ անցելոց է վերայ որբոյ Երուսաղէմի Ախուրյն Քրիստոսի" խորագրին տակ, որ Երուսաղէմի պատմութեան ամէնէն արժէքաւոր մասն է, իբր միակ եւ հարազատ աղբիւրը ժամանակակից դէպքերու։

Հանգնէի գործը հոս մի նիւթերու հաւաքածոյ մըն է, անհարթ լեզուով մը գրուած. թուրքերէնի ալ վերածուած է։ Հայերէնը էրէփ անգամ լոյս տեսաւ։ Մեր գործածածը 1782ի, այսինքն՝ երրորդ տպագրութիւնն է։ Մեր յիշած գլուխը կը գրաւէ 101—157 էջերը։ Կոլոտի յիշատակարանն ալ կը համառօտէ այս խնդիրները։ Այս երկու աղբիւրն ալ կը գործածենք պատմութեանս ընթացքին մէջ։ — Երանի թէ Երուսաղէմ բանասիրութեան արդի պայմաններու համեմատ նո՛ր տպագրութեամբ մը կենդանացնէր Հանգնէի պատմութիւնը, մանաւանդ լեզուն կոկելով եւ ծանօթագրելով։

պատրիարքի հոգածութեան արդիւնքն էր այս միացումը Երուսաղէմի Մինաս Պատրիարքի ղեկածումներուն հանդէպ: Ասկից զատ պատրիարքի կողմէն Երուսաղէմ գացող փոխանորդներն ալ պատճառ եղան որ խնդիրը փառասիրութեան ու չարաշահութեան կերպարանքն առաւ: Միութիւնը, ինչ պատրուակի ներքեւ ալ եղած ըլլայ, աղետաբեր հետեւանքներ ունեցաւ: Պոլսոյ պատրիարքական աթոռը այնչափ անպատուուած էր որ մէկ տարուան ընթացքին մէջ, երկու երեք պատրիարք կը փոխուէր, շատ տօրին միջոցներով: Աշխարհականներն իսկ կը գրաւէին Կ.Պոլսոյ պատրիարքական Աթոռը եւ զեղծ ու մեղծ ընթացքով մը կ'իշխէին եկեղեցւոյն վրայ: Թէ այս էր պատճառը, որ ոչ միայն Երուսաղէմի, այլ նոյն իսկ Պոլսոյ Աթոռը չէր կրնար կառավարուիլ պէտք եղածին պէս, եւ թէ տեղւոյն հեռաւորութիւնը արգելք կ'ըլլար ոեւէ հսկողութեան Երուսաղէմի վրայ: Թող որ Պոլսոյ Պատրիարքը, իբր պատրիարք Երուսաղէմայ, Պոլսոյ եւ Պոլսէն անցնող բոլոր ուխտաւորներուն դէպպոը իր պատրիարքարանին մէջ կը գանձէր եւ ուխտաւորները "էբբե- ղ[illegible]- ղէալ ո+" կը ստիպուէին Երուսաղէմ երթալ դրեթէ ձեռնունայն, միմիայն պատրիարքին անդորրագրով:[1] Քանի որ այսպէս ձեռք կը բերէին Երուսաղէմի դրամներուն կարեւոր մէկ մասը, ընդհանրապէս հոգ իսկ ընելու վիճակին մէջ չէին Երուսաղէմի Աթոռին նկատմամբ:

Պատրիարքարանի կողմէն միշտ տոհմապաշտիկ դրութեամբ (népotisme), աշխարհական փոխանորդներ կը ղրկուէին Երուսաղէմ, "վէ+ղ եւ

[1] Մասնաւոր գանձապետ մը, որ կ'երթայ ժողովքով կ'ընտրուէր, կը գանձէր ուխտաւորներուն դարպասը: Վերջին գանձապետան եղաւ Մահտեսի Մուրատը, որ 1705 Փետր. 2ին ընտրեցաւ եւ 1710 Նոյ. 28 մեռաւ. (Ընդբ. Օրագոյց 1901. էջ 120 Յունուար. 1:)

ղապղնալ եւ Պապա անուամբ", որոնց պաշտօնը լաւ արտայայտած ըլլալու համար, Հաննէ զանոնք կը նմանցընէ լափլիզող գայլերու եւ կատաղի շուներու:

Միաբանութիւնը ահաբեկելու համար ոչ միայն բանտ, կալանք, աքսոր՝ իրենց սովորական միջոցներն էին, այլ մանաւանդ Աթոռը եւ իրենց անձը պաշտպանելու քաջութիւնն ունեցող միաբաններ, կը մատնուէին ծանր ամբաստանութիւններով: Այս գործակալներն իրենք ալ ղնդանի եւ աքսորի կեանքն ապրողներ եղած են ընդհանրապէս իրենց քնիկ ղբօ-ռիեանց համար: Քահանաներ ալ գտնուած են այս գործակալներուն մէջ:

Կոլոտ՝ Պապաներու մէջ զղուանքով ու սոսկումով կը յիշէ Յովհաննէսը, այն "անյագն ի չարիս Բէկն երկրորդ, Պալըքէսէրցին փոխանորդ եւ վէքիլը", որ իր երեք չորս ընկերներուն հետ, Գանձակեցի Յովհաննէս պատրիարքին կողմէն, Երուսաղէմ գացին իբր վէ+իլ,[1] չորսն ալ Հաննէի բացատրութեամբ "աբք ժանկռոտեալք հնագոյն ամբարշտութեամբ", որոնց արարքը պատկերացընելու համար շատ նեղութիւն կը զգայ պատմիչը:

Այսչափ կեղեքումներու, զեղծումներու հետեւանքով Երուսաղէմի Աթոռը պարտքի մէջ խեղդուած էր. պարտատէրներ աննկարագրելի խժդժութիւններ կ'րնէին Ս. Յակոբի վանքին մէջ. յայտնի ժամերգութիւնք դրեթէ դադրած, ուսում, գիտութիւն, ընթերցում շատոնց արդէն խոյս տուած էին. միաբաններ իրենց խուցերուն

[1] Կոլոտ այս միջոցին Երուսաղէմ էր արդէն, Սահակ պատրիարքի կողմէն իբր "Աթոռակալ եւ Վէքիլ", Բայց Սահակայ տեղ Գանձակեցին անցած էր, հետեւաբար առանց նկատելու Կոլոտի դիրքն ու պաշտօնը, իր կողմէն Պալըքէսէրցին ղրկեց Երուսաղէմ: Բայց Կոլոտ կրցաւ իր խոհեմութեամբ ձախողցընել այս "չար" պատգին շահատակութիւնները:

դռները թէեւ ամուր փակած էին, բայց շուտ կը ջախջախուէին ատոնք պարտատէրներու հարուածներուն տակ. ապտակ, թուք, ծեծ, յիշոց, մօրուք փետել եւայլն, եւայլն, հասարակ բաներ եղած էին. նոյն իսկ՝ ժամարարի ձեռքէն սկիհ յափշտակուած էր պարտքի փոխարէն: Մարդ չկար երուսաղէմայ մէջ որ առնելիք չունենար Ս. Աթոռէն. եւ միաբաններըը այնքան թշուառացան որ հայ անունը նախատինք մը կը համարուէր իրենց. "ամաչէք ոտ ասել ղինդ ըլ յաղթեն հայոց տպռտին:" Երուսաղէմ, որուն բոլոր կալուածները բռնաբռուած, բոլոր անօթներն ու սպասները գրաւուած էին, աշտուճ հայի կարօտով կը տաղտապէր: Ս. Յակոբայ վանքը այս վիճակին մէջ էր, երբ Կոլոտին առաջարկուեցաւ Երուսաղէմ երթալ՝ իրաց վիճակին դարման մը գտնելու համար:

Սահակ պատրիարքը իսկապէս փափաքեցաւ Ս. Յակոբայ Աթոռին ծառայութիւն մ'ընել: Պատրիարքին խորհրդականները Մահտեսի Յարութիւն Մուրատեան, Մահտեսի Յարութիւն Թէվէքէլեան, Մահտեսի Սարգիս, Մահտեսի Իսրայէլ, Մահտեսի Լոթվին, "եւ այլ բազումք", պատրիարքին հետ միասին ատիպեցին Կոլոտը իբր "Ալոռակալ ե- վէֆէլ" Երուսաղէմ երթալ՝ հակառակ իր կամքին: Բայց այնքան անկեղծ էր եղած առաջարկը, այնքան պատրաստակամութիւն ցոյց կու տային այս գործունեայ վարդապետի կարգադրութիւնները գործադրելու որ Կոլոտ սիրով գնաց Երուսաղէմ:

Կոլոտ 1713—14ին, Մեծ պահքի մէջ, ողջունեց "կաթնամեղրաբուղս" քաղաքը. անմիջապէս գործի ձեռնարկեց. աճուրդի դրուած սրբավայրերն ու սուրբ անօթներն ազատեց. այսպէս "սակաւ ինչ շնչառութիւն եղեւ սրբոյ Տանս այնորիկ": Իր ներկայութիւնը երկնային մխիթարութիւն մ'եղաւ Ս. Յակոբի վանքին համար: Քրիստոնեայ, ոչ-

Քրիստոնեայ՝ ամէնքն ալ յարգեցին զինքը ու ակնածեցան իրմէ: Հոգս տարբան մէջ պարտքերը վճարելու համար իր երաշխաւորութիւնը յարգուեցաւ: Երուսաղէմի Փաշան "կարի հաւանեցաւ" Կոլոտի կարգադրութեան, գրեց Պոլիս Սուլթան Մահմուտ կայսեր եւ իր համարումն ու գնահատումն ալ արտայայտելու համար՝ խնդրեց հայոց վանքին Ալթոռակալը:

Կոլոտ չշլացաւ այս առաջին յաջողութիւններէն, եւ կատարելապէս գիտակից իրաց վիճակին, այս փառքերուս մէջ ուղղակի Ս. Յարութիւն գնաց, գոհութիւն մատուցանելու Աստուծոյ եւ աղօթքով զօրացընելու իր հաւատացեալն սիրտը: Սրտի այս ըղձանքը գոհացընելէ եսքը՝ ուղղակի Ս. Յակոբ գնաց, ժողովեց միաբանութեան կարող անդամները, որոնց մէջ եւ միշտ Կոլոտի հետն էր Հաննէ պատմիչն ալ, եւ անոնց խորհրդով իբր առաջին եւ հիմնական կարգադրութիւն՝ փշրուր փշրուր ըրաւ հաստաբակաց կնիքը, որուն վրայ գրուած էր "անուն Սրբոյ Ալթոռոյս": Այդ կնիքով, որ "Օրինակ կնիք" կամ ըստ Կոլոտի "կնիքն պարտուց" կ'բսուէր, Պոլսէն ղրկուած վէֆէլներ իբր թէ յանուն վանքի փոխառութիւններ կ'ընէին, բայց իրապէս իրենց պետքերուն կը մսխէին:

Պալըքէսէրցին, կ'ըսէր Կոլոտ, "առնէր զնոյն կերպ չար ազահութեամբ քան զառաջինան. վասն որոյ ջրեմք կնիքն այն լինէր պարտուցն ածելոցն:"

ԵՐԿՈՒ ԱԹՈՌՆԵՐՈՒՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

"Եւ թէպէտ չէր ախորժ ինձ այս գործ, բայց առաք յանձն, զի բաժանեցի Երուսաղէմայն պատրիարքութիւն ի Կոստանդնուպոլսոյ, որ եղեւ իակ Տեառն յաջողմամբ": (Կդոտա :)

Կոլոտ Ս. Յակոբը ազատագրելէ եսքը պարտատէրներու շահատակութիւններէն՝ Պոլիս վերադարձաւ: Առանց կարեւորութիւն տալու այն-

պիսի գժուարին կացութիւն մը շրջապատող բոլոր պարագաներուն, Պոլսոյ մէջ ալ Սուրբ Յակոբայ դատին նուիրեց ինքզինքը, "սոսնձապես մակրըդեցաւ" անոր, Հաննէի բացատրութեամբ. որովհետեւ, կը խոստովանի Կոլոտ, "ի գուէթ շարժեցայ Սրբոյ Տանն Աստուծոյ, որ միշտ կայր սեւեռեալ յոգի իմոյ անարժանութեան յառաջ իսկ քան զայսոսիկ, որպէս դրեաթէ ի մանկութենէ:"

Պոլիս ամէն տեղ, մանաւանդ բեմին՝ պատմեց, նկարագրեց Երուսաղէմայ Աթոռին վիճակը: Նուէրները առատօրէն եկան. բայց առատ նուէրը չէր որ պիտի բարեկարգէր Աթոռը: Կոլոտ արդէն ծրագրած էր իր մտքին մէջ ս. Աթոռին բարեկարգութիւնը, բաժնելով զայն Պոլսոյ պատրիարքութենէն: Այս ծրագրին վրայ հիմնուած իր տեսութիւնները՝ գնահատուեցան ամէն կողմէ: Միայն "անխիղճք եւ անհոգ ոմանք" թէեւ ուզեցին առել Կոլոտին ծրագիրը, զըպարտեցին զինքը, բայց այսպիսի բարբանջումներ նշանակութիւն չունեցան. որովհետեւ անկեղծ չէին, նպատակաւոր էին: Այս չարամիտ ընթացքը աւելի տաքցուց Կոլոտը դէպ ի իր ծրագրին գործադրութիւնը: Անկեղծութիւնը կը մարմնանար կարծես: Կոլոտ այնքան սիրուեցաւ, այնքան տիրեց սրտերուն, որ դրեթէ յանկարծակիի եկաւ, երբ Մահտեսի Յարութիւն Մուրատեան, Մահտեսի Սեղբեստրոս Եբեւանցոյ, Պոլսոյ բոլոր երեւելիներուն հետ խորհրդակցելով՝ առաջարկեցին իրեն, "ելք, դուէր մեզ պատրիարք եւ Առաջնորդ կ. Պոլսոյ Աթոռոյս եւ յետոյ գնըն եւ կամիս" զանի Պատրիարք ըսել Երուսաղէմի Աթոռոյն: Ամէնէն արմատական, ամէնէն խելացի առաջարկ մ՝էր այս. որովհետեւ այն միջոցին ուրիշ ոչ ալ ըլլար Պոլսոյ պատրիարք՝ կարելի չէր որ հաւանէր այսպիսի ծրագրի մը գործադրութեան, եւ եթէ հաւանէր իսկ՝ կարելի չէր որ սրտակից եւ գաղափարակից մէկը գտնէր իրեն

Երուսաղէմի այնչափ տաղտուկը, այնչափ ծանր պարտքերն եւ նեղութիւնները սիրով տանելու:

Կոլոտ գժուարութիւն ցոյց տուաւ ոչ թէ գործէ փախչելու համար, այլ առարկեց թէ Պոլսոյ պատրիարքութիւնը բնաւ ապահով չէր ոեւէ պատրիարքի համար. քանի որ յաճախակի փոփոխութիւններ, բարձի գահի յափշտակութիւններ սովորական գործողութիւններու կարգն անցած էին: Ի՞նչ պիտի ընէր եթէ քանի մ՝ամիս կամ տարի մ՝ետքը բռնադատուէր հրաժարելու. Երուսաղէմի պարտքերուն այս արի երաշխաւորին ձէ երաշխաւոր պիտի ըլլար: Գործ, անկեղծութիւն, խաղաղութիւն սիրող սիրտ մը բնաւ համ չառներ ասոնք խանգարող ոեւէ պարագայէ: Մեծահասատ Մահտեսիներու հաստատ խոստումն ու առաջադրութիւնը փարատեցին Կոլոտին վարանումներն ու կասկածները: Գանձակեցի պատրիարքը խոհեմաբար տեղի տուաւ այն ընտիր եւ զօրաւոր ժողովրդականութեան, որ Կոլոտը կը բարձրացընէր Պոլսոյ պատրիարքական Աթոռին վրայ:

Յովհաննէս Կոլոտ հաւանեցաւ եւ 1715 Սեպտեմբեր 9 Ուրբաթ օրը, դեռ 37 տարեկան վարդապետ մը, նստաւ Պոլսոյ պատրիարքական Աթոռը: Նախապէս եղած ծանուցումի համեմատ իր պատրիարքութեան հետեւեալ օրն իսկ, Սեպտ. 10 Շբ. պատարագ մատուցանել տալով Մայրաքաղաքի եկեղեցիներուն մէջ "ետ ի պատարագն յիշատակել Սուրբ Երուսաղէմի պատրիարք զՏէր Գրիգոր Աստուածաբան Վարդապետն:" Այս յիշատակութիւնը ուրախութեան արցունքներ կաթեցուց բարեպաշտ եւ նախանձախնդիր աչքերէն:

Առանց երկար թարթափումներու, առանց անհոգի ձեւակերպութիւններու՝ մէկ կողմէն հայ Վարդապետի մը անկեղծ գործունէութիւնն ու խոհեմութիւնը, միւս կողմէն գործ տեսնելու փա-

փաքող, գործէ հակցող, մարդ ճանչցող մահտեսիներու (= Ամիրաներու) համերաշխութիւնն ու համաձայնութիւնը՝ իրարու հետ գացած եւ երկու Աթոռներուն պատրիարքութիւնը բաժնեցին իրարմէ:

Գրիգոր, Մշոյ Ս. Կարապետին Առաջնորդը, բնաւ լուր չունէր Պոլսոյ մէջ անցած դարձածէն: Գաղափարակցութեան այսպիսի հանդիսաւոր, այսպիսի օրինակելի արտայայտութիւն շատ քիչ կը պատահի մանաւանդ եկեղեցականներու կեանքին մէջ: Կոլոտ իր "երջանիկ հօր„ էութիւնը կը գդար. հետեւապէս վստահաբար պատրիարք ընտրեց եւ ընտրել տուաւ Շերվանցի Գրիգոր Վարդապետը, երբ սա իր վանքին բարեկարգութեան նուիրուած էր արդէն:

ԿՈԼՈՏԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆԸ

Կոլոտի Երուսաղէմէն վերադարձը եւ մինչեւ իր Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին վրայ բազմիլը հազիւ աւելի բեղմնաւոր ժամանակամիջոց մը կ'ընդգրկէ եւ գարագլուխ մը կը կազմէ միայն Երուսաղէմի, այլ նաեւ Պոլսոյ պատրիարքութեան տարեգրութիւններուն մէջ: Այս գարագլուխը կազմելու համար անհուն ջանք, վաստակ, գրամ գործածուեցաւ. Կոլոտը խրախուսողներն եւ անոր խոստումի տուողները գործնականապէս ցոյց տուին իրենց նախանձախնդրութիւնը Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան համար: Գործ սիրող, գործէ հակըցողներ հեռի չկեցան, հեռուէն չքննադատեցին:

Ազգովին որոշուած այս բոլոր կարգադրութիւնները կայսերական հաճութեամբ նուիրագործել տալու եւ գործադրելու համար Կոլոտ եւ իր մահտեսիները Ադրիանուպոլիս գացին, ուր Սուլթան Մահմուտ Ա. Ղազի կայսրը (1730—1754) զատ զատ ֆերմաններով վաւերացուց Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի նորընտիր պատրիարքներուն պաշտօնը:

2630
48
2630

Ադրիանուպոլսէն վերադառնալէ անմիջապէս ետքը Կոլոտ պատրիարք Կ. Պոլսոյ Մայր Եկեղեցւոյ մէջ գումարեց "մեծահանդէս Սիւնհոդոս„ մը՝ երկու աթոռներու մասին եղած կարգադրութիւնը Հայոց Կաթողիկոսին հաղորդելու համար (1716): Ազբուկնի հրովարտակը, ժողովոյ պաշտօնական գրութիւնները, անշուշտ եւ Կոլոտի մանաւանդ նամակներն ալ, յատուկ վարդապետի մը ձեռքով փութացուցին Հայոց Հայրապետին:

Աստուածատուր Կաթողիկոս շատ գոհ եղաւ Կոլոտի կարգադրութիւններէն եւ անմիջապէս գրեց Մուշ, Գրիգոր Վարդապետին՝ որ ընդունի Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը: Արդէն իրեն՝ Երուսաղէմի նորընտիր պատրիարքին ալ՝ գրած էին:

Գրիգոր Վարդապետ ալ յանկարծակիի եկաւ եւ շատ դժուարութիւն ցոյց տուաւ, բայց ամէն կողմէ եղած հրաւէրն ու քաջալերութիւնը, մանաւանդ Կոլոտին թախանձանքը յօժարեցուցին զինքը,[1] անմիջապէս ճամբայ ելլաւ դէպի Պոլիս. խանդավառ ընդունելութիւններու մէջ մտաւ մայրաքաղաք՝ 1717 Օգոստոս 18, Վերափոխման տօնին օրը:

Կոլոտ՝ սիրով եւ արցունքով ողջագուրեց "զեւր Հայր մեծ Վարդապետն Գրիգորիս.„

"Ո՛վ սուրբ Տեղեացն պսակադիր,
Խոնարհեցար եւ եկիր.
Երեսս հող եւ մխիր
Ճանապարհիդ որ եկիր„ (Հաննէ, էջ 126):

---

1 "Զսրս նորին (= Շղթայակրին) հարազատն եւ յոգեպատիւ վասն Սբջ Տանս գտագոտանէ, Տէր Ցովհաննէս Աստուածաբան վերդապետն, թէ հոնտըն Բաղէշեցի, ի համոզելն եւ թէ ի յորդորելն գժողովուրդն Աստուծոյ եւ մանաւանդ զընտրեալ հովիւն կարի յոյժ ջանագովութեամբ գուն գործեաց եւս քան զեւս առաւել ջանայ եւ աշխատեցաւ մինչ զի հաղիւ յանձն առնուլ եւս նմա...„ (Ծ.պ.ա.ա.ղ Հաստատ. Հեռագիր Ազգ. Մատենադարանի. Ցիշատակարան.)

Գրիգոր Վարդապետ անմիջապէս չդնաց Երուսաղէմ։ Կոլոտ պատրաստեց իր "հայրը" այն տեղւոյն եւ պաշտօնին համար, որուն ամէն կողմն ուսուցնասիրած էր անձամբ։ Պոլսոյ մէջ հանգանակութիւն, կարգադրութիւն, ամէն բան ըրին։ Եւ առաջին առիթով Գրիգոր Վրդ.ի Աթոռակալ (= փոխանորդ) կարգեցին կոնդակով՝ Երուսաղէմացի Յովհաննէս (= Հաննէ) Վարդապետը. աշխատասէր, գործունեայ վարդապետ մը, որ Կոլոտին աչակյած էր արդէն, աչ բազուկը եղաւ Երուսաղէմի պատրիարքին մինչեւ իր վերջին շունչը։

Գրիգոր Վարդապետ գործնականապէս զգացընելու համար իր լուծին ծանրութիւնը՝ երկաթ շղթայ մը կախեց իր վիզէն (1718), միշտ վրան պահելով. այլազգիներն անգամ հիացուց այս անձնանուէր եւ սրբակրօն եկեղեցականը՝ շղթայուած իւր պարտքին գիտակցութեամբը։[1] Երկու սրտեր, երկու մտքեր նոյն զգացումով, նոյն խորհրդով՝ երկու Աթոռներու բարեկարգութիւնը ապահովեցին։ Ագգը իր առատ եւ յօժար նուէրներով արդիւնաւորեց երկու պատրիարքներուն ջանքերը. շատ չտեւեց, այնպիսի ժամանակ մը, ուր շատ

1 Գրիգոր շղթան չհանեց իր վիզէն. եկեղեցիներու դուռը կը նստէր այնպէս եւ Երուսաղէմի համար ողբմածնէ կը հաւաքէր. այս պատճառաւ Շղթայվէր կոչուեցաւ եւ մեռաւ այս տիտղոսն իր վրայ նոյն իսկ պատմութեան մէջ։ Հայերը Շղթայվէր վարդապետ կ'ըսէին իրեն. իսկ այլազգիները՝ Զինճիրլի Վարդապետ։ Շարունակ ոսկի տարի կրեց այն շղթան թէ Պոլսոյ եւ թէ Երուսաղէմի մէջ։ Եօթը՝ Ուշեցի Կարապետ Կաթողիկոսին հրամանով միայն հանեց, մկրտի դրաւ (1726) հայրապետական կամքը յարգած ըլլալու համար եւ յիշատակարան մ'ալ կանգնեց այս դէպքը յաւերժացընելու նպատակով. "Եւ զի չնորհակալ լինի զՍրբազան Կաթողիկոսէն եւ Պատրիարքէն եւ ամենայն ժողովրդենէն, յաղագս այնր չինեաց ի Սուրբ Էջմիածին զսեղան իմն ի վերայ երից քարանց անուանակոչութեամբ Սրբոյն Սիմեայ ի յիշատակ ազգիս հայոց։" (Հաննէ էջ 136։)

ոսկի էր ոսկին, 800 քսակ (800 × 500 = 400.000 ղուրուշ) Երուսաղէմի տոկոսներով դիզաբարդուած պարտքերը վճարուեցան։[1]

Կոլոտ հասած էր իր ծրագրին գործադրութեան ծայրը այնպիսի ճշդութեամբ մը, որ հիացումի կ'ազդէ։ Պարզ իրողութիւն մը չէր որ տեղի կ'ունենար երկու պատրիարքութեանց կեանքին վրայ։ Այս բոլոր յաջողութիւններուն գաղտնիքը երկու գործունեայ հոգիներու համաշունչ միացումն էր. իրարմով կը անանէին, իրարմով կ'ապրէին։ Երբ Կոլոտ յաջողեցաւ Շղթայակիրը Երուսաղէմի պատրիարք կարգել տալ, որուն անճառելի հրճուանքով մը արձանագրեց "Եւ այժմ ահաւասիկ կամք ի պաշտօն ծառայութեան Տեառն զորութեան Տանն Սրբոյ՝ կոպեկալ ա- ինեանս հոգւով եւ մարմնով եւ եղեալք ողորմելոյ արժանի՝ վասն փրկութեան Սրբոյ Աթոռոյն։"

Շղթայակիր գրեթէ չորս տարի մնաց Պոլիս Երուսաղէմի պարտքերու կարգադրութեան համար։ Կոլոտ յարգեց իր երաշխաւորութեան պայմանաժամը։ Երկու պատրիարքներ աշխատեցան ձեռք ձեռքի տալով։ Գործերը դիւրացած էին եւ Երուսաղէմ բոլորովին կերպարանափոխ եղած էր կարճ միջոցի մը մէջ։

1 "Եւ սրբազան վարդապետն Գրիգոր անդ իւրով երջանիկ քաղաքականութեամբն յորդորմամբ եւ քարոզիւ զայնպիսի լեռնացեալ զպարսան, իբրեւ զձիւն ի գարնանային եղանակին հալեցուցեալ չքացոյց" (Գրիգոր Դպիր Ցոյժամաւրէ)։ — Ուրիշ Ցիշատակարանի մը մէջ 500 քսակ կը նշանակուի. "որոյ վասն զինքն ի գերութիւն ետ յօժար կամաք եւ շղթայագործ երկաթն ի պարանոցի էառ ներ թուականութեան հայոց տումարիս... ոչ սակս այլոց իւիք այլ միայն առ ի պարտուցս Ներկայն Երկրիս հինգհարիւր-երեք հազարն թեթեւութեանց" եւն. (Ծաղկաքաղ Հոգեւոր Ձեռագիր Ազգ. Մատենադարանի. Ցիշատակարան։)

Բովանդակ Երուսաղէմ կը ճանչնար արդէն Կոլոթը. հիմայ կը հետաքրքրուէին Ղևթայակրին. օր մը յառաջ Ամենուին վրայ կ'ուզէին տեսնել ղինքը լարուած հիացումով մը: Ղևթայակիր ճամբայ ելաւ ցամաքէն. ճամբան՝ Հալէպէն անցաւ, "բազում ղ-ևթէր„ գնեց հոն Երուսաղէմի համար. նորոգեց տեղւոյն "Հոգետունը„ եւ 1721 փետր. 12ին Երուսաղէմ մտաւ միջազգային եւ խանդավառ բնդունելութիւններով: Ծոյլ ու ցամաքը իրարմէ չզատեցին բնաւ Կոլոթի եւ Ղևթայակրի սրտերը. միշտ միախորհուրդ, միակամ աշխատեցան:[1]

Ղևթայակրին մեծագործութիւնները՝ այլ եւս Երուսաղէմի վանքին մասնաւոր պատմութեան կը վերաբերին.[2] իր մանրամասն եւ բազմագիմի

1 Գրիգոր դպիր (Ցայսմաւուրք) կը յիշատակագրէ թէ "եւ յորժամ Գրիգոր Վարդապետն ի Սաղիմ գնալոյ եղեւ՝ Յովհաննես Վարդապետն կրկին ֆերման էհան թէ՝ քանի Գրիգոր Վարդապետն կենդանի մնայ, պատրիարքութիւն յուրիշ մարդոյ չի տրվի.„ դիտողութիւն մը, որ ենթադրել կու տայ թէ որչափ նախանձոտներու առջեւ գտնուած է Կոլոթ, որ կրկին կրկին հրովարտակներով հաստատուել կու տայ Երուսաղէմյ պատրիարքութեան բաժանումը:

2 Դիտել կու տանք այստեղ թէ Կոլոթ եւ Ղևթայակիր իրենց ծանր զբաղումներուն մէջ չմոռցան իրենց սիրելի Ամրոցը: Գիտենք արդէն թէ Վարդան Վրդ.ի վախճանումէն եւ իրենց մեկնումէն ետքը խոնարհած էր "Համալարան„ին փառքը. բայց գոնէ կրնար իր առաջնութեան դիրքը պահել Ամրոց՝ Բաղէշի միւս վանքերուն վրայ. բայց այդպէս չեղաւ. լանլով զեղծումներն ու անտարբերութիւնները, երկու պատրիարքներ կոնդակ մը գրեցին Բաղէշ 1169 (= 1720) Յունիս 25ին, Ղևթայակրի Երուսաղէմ ուղեւորելէն յառաջ: Այդ կոնդակը, ասկզբնաւորեալ գրուած, հրատարակեցի "Բիւզանդիոնի„ Մ-ՀԷՆ-ՊՂՒԼՂ յօդուածներուս շարքում. այս տեղ միայն խորագիրը կը գնենք ցուցընելու համար թէ որչափ սերտիւ կապուած էին երկու վարդապետներ իրարու հետ եւ ինչ սէր կը տածէին

յաջողութիւններով, որոնք մինչեւ հիմայ աքանչացում եւ երախտագիտութիւն կ'արթնցընեն սրտերու մէջ, հռչակաւոր պրոն պէր Գրիգոր պատրիարքի եւ Ա.ինթապցի Եղիազար կաթողիկոս-Պատրիարքի, մեծագործութիւններէն ետքը:[1]

գեա պատրիարքական Ամենաներու վրայ ալ Ամրոցին եւ Մշոյ Ս. Կարապետին Նկատմամբ:

"Ցիսուսի Քրիստոսի ծառայք եւ տեղապահք քրիստոսասիրէր Սրբոյ եւ մեծի գերագրական Ամենայն Սրբոյն Յակոբայ Տեառնեղբօր եւ Սրբոյն Յակոբայ Գլխադրի, եւ Երուսաղէմի Առաքելաշնորհ Ամենայն կոստանդինուպոլսոյ, եւ անպիտան ամենասաւրբ ամենայն աստուածահոտ տեղեացն անօրինականաց քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որ Յերուսաղէմ, եւ Ս. կարապետի Ընորհաբաշխ գերեզմանին Ուսելածուք եւ աշակերտք Տեառն Վարդանայ Մեծի վարդապետի եւ քաջ հռետորի, Գրիգոր եւ Ցովհաննէս մեղապարտ վարդապետք...„

Այս կոնդակը հրատարակելու առեն դիտել տուած էի թէ կոլոթին կնիքը կը կրեր Ռ-ՃԾՒ (= 1708) թուականը եւ "Ցէ---է քրէ-ոթ-է Ֆ-ո-ա Ցովհաննէս Վրդ. Բաղէշէցի„ գիրը. իսկ Ղևթայակրինը, "Ի. Ցէ---է քրէ-ոթ-է Ֆ-ո-ա Գրիգոր Վարդապետ Ամրօլո- ե- պատրիարք Սոբբ Սաղմայ ՌՃԿԶ„ (= 1717): Ասկից կը հետեւի որ Կոլոթ իր հին կնիքը կը գործածէր, իսկ Ղևթայակիր իր պատրիարքութեան առթիւ փորագրել տուած է նոր կնիք մը, որուն թուականին ճշդութիւնը կը հաստատէ պատուհասթեան թուականը (1717):

1 Գրիգոր Ե. պարոն Տէր Մարգարեան, վարեց Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը 1613—1645: — Եղիազար Ա., որ ժամանակի ամենէն ազդեցիկ ու ամենէն նշանաւոր դէմքն է. 1651—52 պատրիարք Կ.Պոլսոյ: — 1663—1682 պատրիարք Երուսաղէմի եւ կաթողիկոս Հայոց: 1682—1691 Օգոստոս՝ կաթողիկոս Հայոց ի Մայր-Աթոռ: — Գրիգոր Զ. Ղևթայակիր 1715—1749: Գրիգոր պարոն Տէր եւ Գրիգոր Ղևթայակիր մինչեւ հիմայ կը յիշատակուին Երուսաղէմ պատարագի առեն "Գոհութիւն եւ փառաբանութիւն մատուցանեմք„ քարոզին մէջ. հմմտ. Ցայսրդութիւն պատրիարքաց Երուսաղէմի, էջ 52—56, 60—61:

ՁՂԹԱՑԱԿԻՐ ՊՈԼԻՍ ԿՈՒԳԱՑ

Ձղթայակիր 15 տարիներէ աւելի Երուսաղէմն դուրս չելաւ։ Նա քաջալերուած իր անսպառ յաջողութիւններէն կը բազմապատկէր իր աշխատութիւնները։ Երուսաղէմի մէջ Հայոց սրբավայրերը շինելէ եւ վերականգնելէ եաքը՝ ուղեց որ անոնց իրաւունքներն ալ վերահաստատել տայ կայսերական նոր հրովարտակներով։ Ա՛յս խնդիրը շատ կարեւոր էր Ցունաց ոտնձգութիւններուն առջեւը առնելու համար։ Ա՛յս պատճառաւ Պոլիս եկաւ։

Ձղթայակիր իր իսկ ձեռքով գրած է այս ճամբորդութեան եւ իր Պոլսոյ մէջ անցուցած կեանքին մանրամասն յիշատակարանը, որ ամէն կերպով հետաքրքրական է եւ պատմական մեծ արժէք ունի։

Սիօն ամսագրին Առաջին Տարւան մէջ (1866) պարբերաբար հրատարակուած է այս յիշատակարանը. "Սորփոն-ըէն-ղէործ-ընէն Տ. Գրէգ-րէ Ձղնայ-կէ Պարթար-է Ս. Աթոռոյ՝ յերուսաղէմ է Կ. Պ-ւէ" խորագրով եւ կարճ յառաջաբանով մը։ Յառաջաբանին համեմատ, "ուղեւորութեան պատճառն է Ս. Յակոբայ վանքին սեփականութեան խնդիրը, զոր Ցոյնք կրկին անգամ ոտք ելնելով կը ջանային յափշտակել։" Նոյն յիշատակարանին համեմատ Նալեան Յակոբ եպիսկոպոսն է որ Երուսաղէմ կը ղրկուի, "որպէս զի թէ զԳրիգոր պատրիարքը եւ թէ Ս. Աթոռոյն մէջ գտնուած հրովարտակներուն իսկական օրինակները եւ թէ ծախուց համար հարկաւոր դրամը հետն առնու դայ ի Կ. Պոլիս" (Սիօն 1866, էջ. 123)։

Ձղթայակիր երբեք չըսեր թէ Նալեան ղրկուած ըլլայ Երուսաղէմ վանքը հրաւիրելու համար։ Եւ ստուգիւ մենք կը գտնենք Նալեանը, որ Յարութիւն, Սահակ եւ Պալատեցի Յակոբ վարդապետներուն հետ Ձղթայակիրը դիմաւորելու

կ'երթայ մինչեւ քէօթահէա կոլոտի կողմէն, եւ Երուսաղէմի պատրիարքը, որ 1736 Մայիս 6ին եկած էր Երուսաղէմէն, շքեղ ու խանդավառ ընդունելութիւններով եւ խաղաղութեամբ կը հասնի "ի կոստանդնուպոլիս, յինկի Ղափու կոչեցեալ նաւահանգիստն է Յ--ւ-է ւ-ռ-է, է վէց ժամ--ո--ր-ն" (անդ, էջ 125—126)։ Հմմտ. Ժամկոչիկ. Պատ. Երուսաղէմի, Ա. հատոր 48—49։

Իսկ իր Պոլիս գալուն "ոպոչ պոպճոն այս է. զի աստուծով զինի զանթիւ պարտս Սրբոյ Աթոռոյն հատուցանելոյ, եւ զբազում տեղիս շինելոյ եւ նորոգելոյ զսուրբ տեղիսն եւ զԳահն մեծ, խորհեցաք զՀոկեէկէրէֆն եւ զամենայն ԱՀԿԵՍրբոյ Աթոռոյն նորոգել տալոյ, որ եղեւն իսկ Ատուծով։ Ի թուին ՌՃՁԸ (= 1739) Դեկտեմ. 23. մեր սուրբ Աթոռոյ Հոկեէկէրէֆն նորոգեցան եւ մեծազօր Արքայն իւր ձեռագրաւն կնքեաց միջնորդութեամբ փառանկոզի բարեպաշտ Էչէիսկիին" (անդ էջ 185 եւ 186)։

Ա՛յս ուղեւորութիւնը, յիրաւի շատ օգտակար եղաւ. ոչ միայն Հայոց իրաւունքները վերահաստատուեցան Ս. Տեղեաց մէջ, այլ նաեւ Ձղթայակիր նոր ձեռնարկութիւններ ըրաւ Պոլսոյ մէջ։

1738 Օգոստոս 22. Գշ. Իւսկիւտարի մէջ Երուսաղէմի վանք ըսուած հաստատութիւնն ընդարձակեց եւ մատուռով մըն ալ օժտեց։ Վանքի այգիին յարակից բաժինները գնեց, ամէն ղբօսանքի համար տեղեր զարդարեց եւ Զեբեդեան Ս. Յակոբայ անունով մատուռ մը շինեց։ Հոն. գիշերը գաղտուկ օծեց եւ առաջին պատարագը ինքն մատոյց։

Ձղթայակրին պատմութիւնը նոյնութեամբ կը գնենք հոս. "Եւ ի վերայ հնոյ երեք բաժնին խաղողոյ այգեաց, զոր ունէաք մերձ յարակից նորա երեք բաժին այլ մեծաւ ջանիւք գնեցաք եւ

խառնեցաք ի միմեանս, որ մեծացաւ, եւ ի ներքոյ օթոյիցն նոր գինեհատուն շինել տուաք. զի առաջինն փոքր էր, եւ ի մոտակայ առչեւն ըլուրըմ տուաք առնել. եւ ի մէջ պողոյէն ամարան նստելոյ տեղ եւ այլ պատշաճաւոր շինուածք եղեւ: Եւ ընդհէպ երուսաղէմայ վանից ասէին, սակայն պէտք Սուրբ պատարտէլ ոչ ըլայր. վասն որոյ ի հինակոզնի օթոյ մի ի վերայ ընդհէպ շինել պատ եւ սեղան նախընդիր եւ ըստ այնմ ի վերայ ծխոյն Աստուածոյ եւ մեծի Աստուածոյ Սրբոյն Յակոբոյ, որ ընդ ձեռամբ եւ ի վերայ անուանն ընդրնտրոս պատարտէոյ. տէրն հաստատուն պահեսցէ ամէն„ (անդ էջ 184):

Միեւնոյն տարին, Սեպտեմ.-Հոկտեմ. հին երուսաղէմեան առաջին շէնքը հիմնեց: Մինչեւ այն ատեն երուսաղէմի միաբանները իրենց յատուկ օթեւան մը չունէին Պոլիս, Մայր եկեղեցւոյն մէջ: Ղղիայակիր այս պէտքը լրացընելու համար՝ Մայր եկեղեցւոյ մօտիկը, երուսաղէմի վրիցիներէն հին տան մը կէսը քակել տուաւ եւ շինեց "նոր օթոյ մի կրկին սրահ+ նէրտոյ ե- վերոյ, վերակացու- ընեմբ մեր մահտեսի Յակոբին, որ շատ աշխատեցաւ եւ յատկացուցաք տեղին իջեւան գալող երուսաղէմայ միաբանի"ց (անդ էջ 184—185):

1 Կ.Պոլսոյ մէջ՝ երուսաղէմի միաբաններուն բնակութեան յատուկ օթեւանը՝ կոչուած է երուսաղէմատուն (= երուսաղէմի տուն):

Ղղիայակրին շինածը հիմակուան երուսաղէմատունը չէ. այլ ուրիշ տուն մը, որ հաւանաբար Մայր եկեղեցւոյ եաեւը գտնուած "Ցնռնկաց սենեակ„ անունով ծառնօթ չէնքին հետ նոյն էր: Ցնռնկաց սենեակը վերջէն կոլոտի մատենադարանը պահելու ալ ծառայեց եւ վերջապէս քակուեցաւ բոլորովին՝ Մայր վարժարանի բակը ընդարձակելու համար,

Իսկ հիմակուան երուսաղէմատունը շինուեցաւ 1763ին, երուսաղէմի պատրիարքական փոխանորդ պատմաճեան Գրիգոր վարդապետի ջանքով:

Երուսարէմատուն անունը, ինչպէս կ'երեւայ Ղղիայակրին շինել տուած օթեւանին տրուած չէ, այլ եաքը, հաւանաբար արդի շէնքին շինութեան ատեն:

Այս վարդապետը, որ քիչ եաքը կ.Պոլսոյ պատրիարքական Աթոռը կը բարձրանայ Գրիգոր Երրորդ անունով, արկածալից պատրիարքութիւն մ'ունեցաւ:

Մանրամասնաբար գրի առած է իր ժամանակին դէպքերն ու դէմքերը՝ տակտ հայերէնով մը: Այս գրուածը, զոր կը փափաքինք հրատարակել "Ցիլտպոլոբան պատմաճեան Գրիգոր պատրիարքէ„ խորագրին տակ, ամբողջ չէ գժբախտաբար. այլ՝ քանի մը տետրակ միայն հասած է մեզ, որ խնամքով կը պահուի կ.Պոլիս (Օրթա քեոյ) Անաօնեան Հարց Մատենադարանում:

Գրիգոր Գ. Պատրիարքի երուսաղէմատան մասին գրած հատուածը նոյնութեամբ կը դնենք այստեղ:

"Ի ՌՄԻԱՆ (= 1762) թուականի Հայոց, ի Մայիս ամսոյ ԺԱ (= 11)ին՝ եղեւ հրդեհումն, զոր սկսեալ ի Դրանէ Սուլթան պայազիտ կոչեցեալ տեղւոյն, եկն եւ էջ մինչեւ առ Ծովեզերս. այսինքն՝ ի ՀԱ-ոլպոռուն (= Գում-Գափու) եւ ընդ նմին ի Նոր Դուռն (= Եէնի-Գափու) հասեալ, զոր կիզեաց եւ այրեաց զտունս եւ զբազում տեղիս եւ զբնակութիւնս, ուստի հազիւ հազ ապրեցաւ Եկեղեցին Հայոց զՍուրբ Աստուածածնի. բայց չուրջ զեկեղեցեաւն եղեալ տունք եւ բնակութիւնք բոլորովին այրեցան: Ո-ոչ պուռն ա՛յն, յորմէ բնակէին Մխիթարեան+ ե- գործակալք կամ այլ ներքնաւորք, այրեցա- նա ե-ա:

Ուստի վասն ահի հրկիզութեան եւ վասն ազատ մնալոյ եկեղեցւոյ, գլխաւորք ազգիս խորհուրդ արարին, որ չուրջ զպարսպաւ Եկեղեցւոյն եղեալ տեղիսն մանաւանդ ի կից նորին եղեալ տեղիսն ամենեւին ոչ երբեք չինիցի տունս եւ բնակութիւնս, այլ մնասցէ բացութեայս եւ պարտեզս: Վասն որոյ զկնի այսու ամենայնի հարկաւորեցաւ, զի տեղի եւ բնակութիւն իմն վասն բնակելոյ Միաբանից Սրբոյն Յակոբայ հնարեսցի ի պատշաճաւոր տեղի ուրուք. ուստի խորհեցաք եւ ի խորհուրդ մտաք ընդ Միաբանից եւ ոմանց գլխաւոր Գործակալաց, որք պատահմամբ անդ գտանեցան. ուստի հաճեցան առ յայս խորհուրդս եւ պատշաճ

Ղղեթայակիր երբ Մուշէն եկաւ Պոլիս իբր պատրիարք Երուսաղէմի, գրեթէ չորս տարի մնաց Աթոռոյ գործերու կարգադրութեան համար (տե՛ս վերը)։ Իսկ այս անգամ 4 տարի, 4 ամիս եւ 9 օր մնաց Պոլսոյ մէջ եւ այս ժամանակամիջոցը արդիւնաւորեց։ Վերադառնալով Երուսաղէմ ողջունեց Ս. քաղաքը 1740 Սեպտեմ. 15, Երկուշաբթի օր, "բազում ամբոխիւք եւ երկու Մուսէլլիմքը" (անդ էջ 188)։

վարկան, զի հնարեսցի յատուկ տեղի իմն. վասն որոյ Միաբանք Երուսաղէմի, միաբանեալք ընդ միմեանս, դիմեցին առ գլխաւոր իշխանս ազգիս եւ բացայայտեցին զկամս եւ խնդրեցին զի եւ նոքա առ յայս խորհուրդ հաճիցին եւ կամիցին եւ տայցեն կամս եւ հրամանս առ ի հնարել եւ ճարել տեղի իմն պատշաճաւոր՝ վասն բնակելոյ միաբանից Սրբոյն Սաղմայ։

Վասն որոյ նոյն ինքեանք գլխաւոր իշխանք՝ սոյնոյ առաջադրութեանս հաճեցան եւ արժան տեսին. զի յատուկ վասն Սուրբ Երուսաղէմի անուանն եւ վասն Միաբանիցն նորին լինիցի բնակարան մի, զի անդանօր բնակիցին Միաբանք Երուսաղէմի։ Ուստի եղեւ եւ եռուն մեզ հրաման, զի որոնեսցուք եւ գտանեսցուք յարմար տեղի իմն. վասն որոյ ողբմութեամբն Աստուծոյ եւ յաջողմամբն նորին՝ հանդիպ գրաւն Սոբը Աստուածածնէ եկեղեցւոյն յարմար եւ ազնուապայծառ տեղւոջ, որ բաղձմամբ էյնոյ բերեալ (ըստ որ ինչ գիտեմ եղեալ) ոմոյ ինդուեցոյնէն, որ էր նահանգն Հայոց ՌՄԺԹ (= 1763), ի պատրիարքութեան Սրբոյն Սպրիդոնի Տէրտէն կարապետի վարդապետի եւ արքեպիսկոպոսի կիւճիքցոյ, որոյ յանձնարարութեամբ եւ հոգաբարձութեամբ եւ հանգանակ արքեպիսկոպոսն, լինելոցս ներքինապետի, ղկնապետի եւ վերնապետի, տուրսի եւ դպրոյ շինողաց եւ պարտիզպետ հանդերձ ղրհոցօք. ոմանք բաղձմամբ յրնոյ գնեցին զդաշտն արդարեւ։

Այժ զինչ եւ իցէ շինեալ եւ Աստուածով ի յաւարտ հասուցեալ, զոր այժմ վայելեն աթոռայինք ի փառս Աստուծոյ եւ ի պատիւ Աթոռոյն, ի պարծանս Ազգիս Հայոց։ Վասն որոյ եթէ արժան դատեսջիք տալ զողորմին աշխատողաց։

ԿՈԼՈՏԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՈՒԹԻՒՆԸ

Պոլսոյ պատրիարքական գահը բարձրանալէն ի վեր 11 տարի կ'անցնէր եւ դեռ Հայոց Պատրիարքը վարդապետ էր։

Աստուածատուր կաթողիկոս վախճանեցաւ 1725 Հոկտեմ. 10ին։ Կոլոտ անմիջապէս ժողովը գումարեց Պոլսոյ Մայր Եկեղեցւոյ մէջ եւ կաթողիկոս ընտրուեցաւ Գաղատիոյ Առաջնորդ՝ Ուրֆայի կարապետ Եպիսկոպոսը, Ծդկէր տիտղոսովը ծանօթ։ Կարապետ Եպս. Պոլիս հրաւիրուեցաւ եւ Մայր Եկեղեցւոյ մէջ ամենայն Հայոց կաթողիկոս օծուեցաւ 12 եպիսկոպոսներէ, 1726 փետր. 27, մեծ պահոց Ե. կիրակին։ Երեք օր ետքը՝ Հայոց կաթողիկոսը իր Եպիսկոպոսական առաջին ձեռնադրութիւնն ըրաւ Մայր եկեղեցւոյ մէջ Հայոց պատրիարքը բարձրացընելով Եպիսկոպոսական աստիճանին։ — կարապետ կ'ըզ. քանի մ'օր ետքը Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ մէջ Եպիսկոպոս ձեռնադրեց երեք վարդապետներն ալ։ Ղղեթայակրին փոխանորդը, Յովհաննէս (Հաննէ), որ Պոլիս եկած էր, Կոլոտի աշակերտներէն Թովմաս եւ Կուտինայի (= Քէօթահեայի) Առաջնորդ՝ Մարտիրոս վարդապետները։

Նոյն տարին, Օրթագիւղի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, որ Կոլոտի անխոնջ վաստակովը շինուած լմնցած էր, օծուեցաւ։ Օծման հանդէսին նախագահեց նորընտիր կաթողիկոսը, նորապսակ Կոլոտին հետ։ Երբ Կոլոտ, կաթողիկոսին հրամանաւ արքագործութեան վերջին աղօթքը կարդաց, կաթողիկոսն՝ որ բեմի աջ կողմը դրած էր իւր աթոռը, ոտք ելաւ, եւ անշուշտ ընտիր քարոզով մը Կոլոտի եւ Ղղեթայակրի ինքնին պերճախօս աշխատութիւններն ու ծառայութիւնները դրուատելէ եւ օրհնելէ ետքը, երկու Աթոռներուն բաժանումն ինքն ալ վաւերացուց եւ Երուսաղէմի

Աթոռին համար երեք յօդուածով կանոն մը դրաւ.[1]

"Ն-Ե. եթէ յայսմ հետէ եկամուտ ոք որ ի Սուրբ Երուսաղէմ չհիցէ տնեալ եւ կատարեալպէս հին եւ նոր կտակարանաց աշակերտեալ, եւ զամենայն զլսա եւ զմուտս Սրբոյն Երուսաղէմայ Աթոռոյն չհիցէ իմացեալ եւ բազմաւ ժամանակաւ չհիցէ վարժեալ յամենայն գործս Սրբոյ Երուսաղէմի, եւ թէ ոք մարդահաճութեան եւ անախտաւութեան աղագաւ, թէ արտաքուստ եւ կամ թէ ի ներքուստ ժպրհիցի Պատրիարգ լինել նորա կամ վէ՛ճել. ՚ղովել եղիցի։"

"Եր-Ր-Ր. եթէ յայսմ հետէ ոք յանդգնեալ համարձակիցի զաշխարհական ոք, պապ եւ նաղըր անուամբ, եւ կամ այլ ինչ անուանակոչութեամբ ի Սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ վերակացու եւ գլխաւոր գործակալ առնել, եւ նորա գալ եւ այլ ճանապարհս ցոյց տալ, յորմէ պատճառի ելնաս սրբոյն Յակոբայ. այնպիսին թէ կարգաւոր իցէ եւ թէ աշխարհական. ՚նզովեալ եղիցի."

"Եր-Ր-Ր. եթէ ոք յայսմ հետէ կամիցի եւ կամ պատճառ լինի կցել եւ միացուցանել զՊատրիարքութիւն Սրբոյն Սաղիմայ ընդ Առաջնորդութեան Կոստանդնուպոլսոյ, կամ այլ ինչ տեղւոյ, եւ ոչ կամիցի բացարձակ լինել ինքնին իշխանութեան սրբոյ Աթոռոյն Երուսաղէմի որպէս եւ այլոց աղգացն, այնպիսին թէ ո՛ ոք եւ իցէ, որոշեալ լինիցի ի քրիստոնէական սուրբ հաւատոյս" (Հաննէ, էջ 137—138)։

Այս բանաձեւերը, զորս Հաննէ կը վերագրէ Կարապետ Կաթողիկոսին, բնագիր ըլլայ կամ ոչ,

1 Անշուշտ անուշադրութեան հետեւանքով է որ այս կարեւոր պարագան Ընդարձակ Օրացոյցի մէջ փոխանակ Կոլոտի՝ վերագրուած է Կարապետ Կաթողիկոսին ուղղակի Հաննէի անունով (Ընդարձակ Օրացոյց Ազգ. Հիւանդանոցի 1901, Տպ. Մատթէոսեան, էջ 130)։

ակնյայտնի թելադրութիւնն է խելացի Կոլոտին, որ հակառակ չարամիտներու, ագգի եւ աթոռի անունով խծբծողներու, ոչ միայն յաջողացած էր Աթոռներու բաժանման ծրագիրը, այլ արդեամբ ալ հաստատած էր իր ծրագրին օգտակարութիւնը։ Շատ հաւանական է որ Հայոց կաթողիկոսը այս կանոնական հանդիսաւոր յայտարարութիւններն ըրաւ նախանձոտներու ոչինչ ու նպատակաւոր շշնչիւններուն միանգամայն վերջ տալու համար։

Հաննէ իր հիացումն ու երախտագիտութիւնը յայտնելու համար այս դէպքէն պատրիարքին, ամենէն գողտրիկ տողեր նուիրած է, որոց մէջ եթէ ոչ հարթ լեզուի մը, գոնէ յորդ գգացումներու հոսանքը կը զգաս։

ԿՈԼՈՏ ԹԻՆՈՂ

Կոլոտի պատրիարքութեան միջոցը բարդ խնդիրներու հիւսուածք մ՚եղաւ։ Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի Աթոռներուն բարեկարգութիւնը, կաթոլիկութեան խնդիրը, որ իր նախորդներու ժամանակէն կը յուզեր մանաւանդ Պոլսոյ եկեղեցիները. խնդիր մը՝ որուն լուծումը սխալեցան հալածանքի մէջ գտնելով, պարսկահայ գերիներու ազատագրութիւնը, ասոնք կարծես բաւական չէին պատրիարք մը զբաղեցրնելու, մեծ հրդեհներ ալ եկան աննկուն Կոլոտին անուանը միացընելու մեծ շինութիւններու հետ։

Վարդանի պէս Ճիշդ վարդապետի մը շինութիւններուն հանդէպ, Եկեղեցւոյ նիւթական չէնքերուն ալ հմտացած էր արդէն Կոլոտ, Շըղթայակրին հետ. որոնք իրենց ձեռնհասութիւնն ապացուցին Ս. Կարապետը վերաշինելով սոսկալի երկրաշարժէն ետքը[1]։

1 Կոլոտ կը պատմէ թէ, երբ իրենք Ս. Կարապետի նորոգութեամբ զբաղած էին 1706ին Ամիտոլի "գաստատան,,

Դեռ Շղթայակիրը Պոլիս էր, երբ 1718 Յուլիս 6 ի մեծ հրդեհին մէջ Մայր Եկեղեցին ալ լափուեցաւ։ Ան միջոցին՝ գիտենք որ Երուսաղէմի պարտքին համար հանգանակութեան ձեռնարկած էին երկու պատրիարքները։ Այս ազէտը չյուսահատեցուց զիրենք։ Եօթնամսեան օբ–ան մէջ վերաշինուած էր Մայր Եկեղեցին, որուն շինութեան հսկեցին իբր գործաւոր՝ փոշիներուն մէջ։ — Սամաթիոյ Ս. Գէորգ Եկեղեցւոյն նորոգութիւնը, եւ Ս. Երրորդութեան մատրան շինութիւնը կոլօտ ըրաւ 1729ին։ — Օրթագիւղի Ս. Աստուածածին Եկեղեցին կոլօտ վերաշինեց, զոր հանդիսաւորապէս օծեց կարապետ կթղ.ի նախագահութեամբ 1726ին։ — Իսկիւտարի Ս. Կարապետ Եկեղեցին կոլօտ շինել տուաւ Սարգիս Խալֆայի ճարտարապետութեամբ 1726ին. նոյն ատեն նորոգել տուաւ Իսկիւտարի "Հոֆէզոռն„ը[1], ծանօթ Եզոսաղէմ

աշակերտներէն Սարգիս վարդապետ, իրենց պէս դործունեայ, շինարար, "այր խոհեմ յոյժ, եւ քաղցրաբարոյ, նորոգեց սրբատաշ քարամբք կրամածիւք զեղդոսի (= Մշոյ Ս. Ցովհաննէս) լուսաւորչաչէն վանդ զսագերն հանդերձ այլովք չինածովք։ Եւ անընդոստ լեալ է հոմանոյ վերոգրելոյ (նախանձոտներուն եւ չարամիտներուն կ'անհարկէ) պէսպէսի շինուածոյն ծախսն ինչն հոգոյ եւ գործոյս յաջողին վանն մեր (= Ամրոսոլ) եւ անդ փոխեցաւ առ բաղձալին իւրոյ„։

Ամրոսոլիք միշտ անձնանուէր եղած են Մշոյ վանքերուն համար։ Ուրիշ առթիւ (Բիւզանդիոնի մէջ) ցոյց տուի թէ իրենց բարեցաջալարտ վարդապետը Վարդան Ս. Առաքելոյ վանքի մաաենադարանին ձեռագիրները նորոգել տուած ու կարգադրած է։ Այն յօդուածները, որոնց կ'ակնարկենք տեղ տեղ, Մուրեն-Պէրլէզ խորագրով հրատարակուած են Բիւզանդիոնի մէջ. թիւ 1128, 1130, 1134, 1141, 1146, 1148, 1150։

[1] "Հոֆէզոռն„ կ'ըսուին այն ազգային հաստատութիւնները, որոնց մէջ ձրի կ'օթեւանին ճամբորդներ, մանաւանդ ուխտաւոր ճամբորդներ։ Ս. Ցակոբայ վանքը ոչ

վանդ անուանով, որ ետքը ձեմարան եղաւ։ — Խասգիւղի փոքր եկեղեցին, որուն հրամանը հանած է Մահտեսի Ցարութիւն Թէվէքէլեան, կոլօտ շինեց եւ օծեց 1729ին։ — Միեւնոյն տարւոյ Յուլիս 16ին մեծ հրդեհը Պալաթը լափեց. այրեցաւ Հայոց Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցին եւ Ցունայ 13 Եկեղեցիները։ Մահտեսի Սեդրեստրոս եւ Մահտեսի Մելիտոն Կեսարեանի ձեռնտուութեամբ եւ ճարտարապետութեամբ վերաշինեց կոլօտ՝ "պայծառափայլ եւ գեղեցկագոյն ներքոյ եւ արտաքոյ տաճարապատիկ քան զոր յառաջն էր„ (Հանդ էջ 147)։

ԿՈԼՕՏ ԵՒ Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ

Կոլօտի շինութեանց գլուխ գործոյն եղաւ Պալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյն վերաշինութիւնը, որուն համար ծախսուած գումարները պարտքը իր վրայ ծանրացաւ։ Ս. Լուսաւորիչ՝ Պոլսոյ ամենէն հին եկեղեցին է։

Կոլօտ՝ Իսկիւտարի Ս. Կարապետ եկեղեցին նոր աւարտած եւ հաղիւ անոր պարտքերը վճարած էր երբ 1731ին մեծ հրդեհը Ս. Լուսաւորչի շէնքն ալ մոխիր դարձուց[1]

միայն իր մէջ ունի հոֆէզոռն, այլ ունի նաեւ Բերիոյ մէջ, ունէր երբեմն Իսկիւտարի մէջ, եւ հաւանաբար ունի ուրիշ գլխաւոր քաղաքներու մէջ ալ։

[1] Տպագրիչ Գրիգոր դպիր, Պոլսոյ մէջ ականատես իրողութեան, իր նշանաւոր Ցայսմաւուրքին մէջ սապէս յիշատակագրած է.

"Եւ ի ՌՃՁ (= 1731) թվին Պալաթիոյ սուրբ Լուսաւորչի եկեղեցին այրեցաւ, եւ ի ՌՃՁԲ (= 1732) թուին նոր ի հիմանէ շինեցաւ, զոր Տէր Աստուած հաստատուն պահեսցէ, հրամանաւ նորընծայ Սուլթան Մահմուտ թագաւորին, զոր Տէր Աստուած քաղցր պահեսցէ զսիրտ թագաւորին ի վերոյ քրիստոնէից ազգաց ամէն. զոր ի ՌՃՀԹ (= 1730) թվին. Ս. Խաչի ընդ աւուրն թախտն անցաւ. զոր Տէր Աստուած երկար կենօք պահեսցէ„։

"Յովհաննէս վարդապետան հանդերձ ամենայն քահանայիւք եւ բազում ժողովրդօք պէս-պէս նեղութիւնս եւ չարչարանս կրեաց վասն հրամանի չինութեան, եւ ոչ եղեւ հնար յաջողութեան" (Հանդէս էջ 147—148)։ Այսչափ դժուարութեան բախած չէր կարծես Կոլոտ իր ո՛ եւ է ձեռնարկին մէջ։ Մահտեսի Սեղբեատրոս, Արքունի դրան "ծայրագոյն վաճառապետ"ը կը յաջողի Սուլթան Մահմուտ կայսրէն հրովարտակ հանել Մեծ Եպարքոս Ալի փաշայի ձեռքով (1732 Դեկտեմ. 15)։

"Ծայրագոյն վաճառապետ"ի նուէրներով եւ Սարգիս Խալֆայէ "գլխաւոր" ճարտարապետութեամբ Կոլոտ վերաշինեց Ս. Լուսաւորիչը. "զորմէ լուաք, կ'ըսէ Հանդէս, թէ այնպէս հրաշազան յօրինուածովք գեղեցկացուցեալ է զսքբազան եկեղեցին այն, զոր դրեթէ ոչ ի Կոստանդնուպոլիս եւ ոչ յայլուր կարէ գտանել այնպիսի գեղեցկաչէն եկեղեցի։ Եւ ի Աւագ պահոց Հինգերորդ շաբաթի (= 1733 Մարտ 10), յորում էր ծոն Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին Մուտն ի Վիրապն, սքբագործեալ էօծ Յօհաննէս Վարդապետան կրկին նուիրակալութեամբ Սրբոյն Գրիգորի մեր Լուսաւորչին. ե- կ-ըլ ա-ղ-ո-ր-ի-ն-ք յ-ե-ր կ-ց ա-յ-մ նո- գ-ե-ղ ա-ղ ե-ո-ր-ի-ն-ք վ-ա-ն վ-ճ-ա-ր-մ-ա-ն պ-ա-տ-ո-ւ-ա-ն ն-ո-ր-ի-ն. զոր աքեաւ վճարեաց ղերկո- ման պատուոյն ե- ծնող մին՝. ե-

1 Ս. Լուսաւորչի այս վերաշինութենէն մնացած պարտքը Ղղեթայակիր պատրիարքն ալ զբաղեցուց։ Այս պարտքը 20.000 Ղրուշի բարձրացած էր տոկոսներով մինչեւ 1737։ Այդ միջոցին արդէն Ղղեթայակիր Երուսաղէմէն Պոլիս եկած էր։ Նոյն տարւոյ Մայիս 17ին, Հոգեգալստեան առաթիւ կը պատարագէ Ս. Լուսաւորչի մէջ։ Հետաքրքրուելով տեսաւ թէ եկեղեցւոյն բոլոր հասոյթը տոկոսը վճարելու յատկացուցած են. սեղանաւորներն ու ժողովուրդը, յորդորեց, հանգանակութիւն ըրաւ, տոկոսը վերցուց եւ պարտքը մնաց։ Այս պարագան Ղղեթայակիր իր իսկ

եա- ղբաղո-մ պընէրս վան սո-րբ Եկեղեցեաց (եկեղեցւոյս?)։ զոր գեա-եա- անյանչէր աշեաոյ վան ամենայն հաբկա-որ պէտոյէց նորին" (անդ էջ 148—149)։

Եւ ատուգիւ ամենէն փառաւոր շինուածքն ունեցաւ Ս. Լուսաւորիչ ժամանակակից եկեղեցիներուն մէջ։ Բուզանդական պալլէ (= արքունի) եկեղեցիներուն ճաշակով. ներքին կողմը ծաղկներով եւ սրբազան նկարներով ծաղկեց կեսարացի Նաֆթալի մը։ Դեռ մինչեւ հիմայ, այնչափ նոր հրդեհներէն, նոր նորոգութիւններէն ու փոփոխութիւններէն ետքն ալ՝ սիրուն եկեղեցի մ'է Ս. Լուսաւորիչ, որուն մէջ կոլոտի անունն ու գործը չփոխուեցաւ միայն։ Նայեան, կոլոտի աշակերտն ու յաջորդը, իր վարդապետին գործն ու փափաքը լրացուց, անշուշտ, շինելով Ս. Լուսաւորչի գեղարուեստական եւ թանկագին խաչկալը (1761 Յուն. 16)։

Կոլոտ այնչափ սիրած էր Ս. Լուսաւորիչը, զոր կալուածներով ալ օժտեց, որպէս զի եկեղեցին չնեղուի դրամի համար, եւ իր շիրիմն ալ հոն պատրաստուեցաւ — անշուշտ իր կամքով — յաւէտ մնալու համար անոր ծոցը։

Պէտք է դիտել որ կոլոտին այնչափ ծախքերով եւ նեղութիւններով կառուցած այն գեղեցիկ շէնքին երկու փայտաշէն թեւերը, Ս. Խաչ եւ Ս. Կարապետ, նորէն մոխիր դարձան եւ 28 տարի (1771—1799) աւերած մնացին. բայց կոլոտի օրինակն ու յիշատակը զօրավիգն եղան եւ անոնք նորէն բարձրացան իրենց հիմնակուան ձեւին մէջ՝ ամուր եւ աղուսակերտ։

ձեռքով արձանագրած է. "Եւ վասն շինութեան Սրբոյ Եկեղեցւոյն մնացեալ էր պարտք շահով՝ 20.000 ղրուշ. եւ որ ինչ ներէր (= հասոյթ) գոյր Եկեղեցւոյն՝ ի պարտուց շահն ապրին. վասն որոյ աղաչեցաք զօրհնեալ սարգիի իշխանան մեր եւ զայլ ժողովուրդն, որք փոխ դրամ ետուն, որ շահն վերցաւ. Աստուծով եւ ի պարտուցն եւս կ'ազատուի" (Սէտ Ս. Տարի 1866, էջ 127)։

ԿՈԼՈՏ ԲԵՄԲԱՍԱՑ

Կոլոտ ոչ միայն ձեռ պատրիարք մըն է, այլ նաեւ կատարելապես գրական ու գրասէր հայ վարդապետ մը: Սրբազան եւ արտաքին ուսումները, որոնց հիմը դրած էր Ամիտոլու դպրոցին մէջ, մշակեց Ս. Կարապետ եւ յառաջ տարաւ պատրիարքական Աթոռին ալ վրայ:

Իբր բեմբասաց մասնաւորապես կը յիշուի իր ժամանակին հրատարակուած ու թարգմանուած (դեռ ձեռագիր) գրքերուն ճակատը կամ յիշատակարաններուն մէջ՝ Վրդ. Ասպուածաբանոթիւն կամ Ասպուածաբան Վրդ. տիտղոսով: Իրաւ որ ժամանակի մտաւորականներէն թէ նորութիւններէն մէկն էր Աստուածաբան կոչուելը տենդը. այնպէս որ գրեթէ բոլոր պատրիաքներ ու կաթողիկոսներ, նուիրակներ եւ աչքի զարնող վարդապետներ՝ անպատճառ Ասպուածաբան, հռետոր, պերճախօս, տաղտրող, բռնաւանպէտ եւայլն ըսուելու մարմաջ մ'ունէին: Թէ. ու Թ. դարու հրատարակութիւններուն ճակատներն ու Ցիշատակարաններն այս նկատմամբ շատ ճոխ են եւ շատ ալ ճոռոմ: Հայ. Եկեղեցւոյ վրդ. աստիճանն ու տիտղոսը, որ ճշդիւ կը համապատասխանէ արդի Docteurին, արդէն անոնց կը տրուի, որոնք աւարտած են Աստուածաբանական ուսումներու ընթացքը. եւ վարդապետ ըսուած առենը կը հասկցուէր Ծայրագոյն վրդապետ: Ոչ-ծայրագոյնները Աբեղայ կը կոչուէին: Բայց շատ մը իմացումներու հետ վարդապետի իմացումն ալ փոխուած էր ժամանակներու կամ բարքերու ընթացքին մէջ եւ բուն վարդապետներն ուրիշ վարդապետներէն զանազանելու համար սկսած էին Ասպուածաբան տիտղոսով ճոխանալ թէ արժանապէս եւ թէ ձրիապէս:

Անտարակոյս արժանաւորներէն էր Կոլոտ իր դարուն նորութեան մէջ ալ, երբ զինքը մատնիշ կ'ընէին՝ "գերազանց Աստուածաբանութեան վարդապետ„[1]. "Ամենիմաստ վարդապետ եւ արդիւնական քաջաքարոզ ուղղաշաւիղ„[2]: Հաւանէ մասնաւորապես կը շեշտէ թէ Կոլոտը կը սիրուէր "վասն առաքինի բարուցն է- է- անճոմճոպ տպողութեան, որ ջրեալ էր պղիծ գերոյ նոր ՈՒկեբեբան է- կրկին ասպուածաբան:„[3]

Հակառակ ժամանակի չափազանցութիւններուն, Կոլոտի մասին եղած այս ճոխ եւ շեշտուած գնահատումներուն մէջ անճիշդ կէտեր չկան: Իր յաջողութիւնները կը ցուցընեն որ ճարտարախօս մըն էր Կոլոտ. ասի տարակոյս չի վերցներ: Գալով աստուածաբանական հմտութեան, երբ լաւ կընդունինք իր ժամանակը, ուսումնասիրենք իր գրչէն եղած ընդարձակ յիշատակարանները, "Անտառ Այլաբանութեան„ եւ Սկոթի Աստուածաբանու-

---

1 Նալեան "Վէմ Հաւատոյ„:

2 Դրախտ Ցանկալի էջ 703: Զանց կ'ընենք ամփոփովին մէջտեղ բերել այս տեսակ կոչումներ, որոնք առատ են ձեռագիր եւ տպագիր գործերու ճակատը կամ յիշատակարաններու մէջ եւ կը բաւականանանք Նալեանի խօսքերով. "Ցիշեսջիք եւ զանմիջապես հոգեւոր ծնողն իմ եւ վերջապէս, զառ ի քրիստոս ննջեցեալ, ընդարձակ եւ լեռնան Ասպուածաբանիչ եւ մանաւանդ վարդապետաբանութեանն է լոյս ածող եւ բանից արքունական յիւրում ժամանակի, գՑեր Ցովհաննէս Արքեպիսկոպոսն եւ գերամեծարձ պատրիարքն Կոստանդնուպոլսոյ, յորոյ մաքուր ստեղծին մաքուր կաթնանէ՝ ջամբեալ մեր ի մանկութենէ, ըստ որակութեան կաթին եղաք սաբարբոյս եւ յաղթերէ նորին վարդապետութեան զայս վասակս խաղացուցաք յարբունի աստուածասիրաց. որ պատճառաւոյն երկոք լիասուն գրքոյս (եթէ չիցէ յանդգնութիւն ասելս) կարէն երանալ ամենայն ասպուածախոհ անձինք, ի պղծոյն գործոց, եւ ալեկրութեան վերդապետին իմոյ անհասութեան իմոսիցն: Զի երէկ պղիծ գործ է, այն է- գործօն, պարզ է- վեհ„ (Նալեան Մեկն. Նարեկի էջ 1135):

3 Հանդէս էջ 112—113: Համմ. Զամչեան Հար. Գ էջ 770:

թեան վերթևարի հատորներուն մէջ, եւն, կը տեսնենք թէ Ամրոսիւ «համալսարանական»ը թափանցած է իր ժամանակի աստուածաբանական խնդիրներուն խորը, որուն խարիսխն էր Տրամաբանութիւն եւ Աշխարհութիւն։ «Լոգոս-ոլոգ-իա» խոսովանո-իա» Գրքին Յիշատակարանը մանաւանդ, կը ցոլացընէ Կոլոտն իր սճով եւ բեժով։

Առարկութիւններու եւ պատճառներու երկար շարքը, սեռի, տեսակի, անհատի անհատնում կրկնութիւններն եւ այս բոլորն արտայայտելու համար գործածուած ճոռոմ եւ լատինացած հայերէնը՝ հաշտեցուցէք իրարու հետ եւ գաղափար մը կրնաք կազմել՝ ծ.ծ. եւ ծ.ը. դարու բեմի նիւթին եւ խօսուածքին վրայ։

Կոլոտ աւելի լախտ եւ աւելի կոկիկ լեզու մ՝ունի իր թարգմանել տուած գրքերուն խմբագրից Յիշատակարաններուն մէջ, քան Զենոբ Գլակի համար «պատմագրաբար» յօրինածին մէջ։

Առոնց մէջ ալ երբ պատմականներուն կը մօտենայ, կարծես կը տկարանայ իր գրիչը, մինչ սկիզբները, երբ մտմտքած սրտով մը կը պարզէ իր տեսութիւններն աստուածաբանական ուսումներու կարեւորութեան եւ Հայոց անտարբերութեան վրայ, աստուածաբանական, եւն, գրքերու արժէքին վրայ, եւ մանաւանդ երբ հաւատացեալի մը կատարեալ ներշնչումով մը կը բացատրէ թէ ինչպէս Սկոթին կամ Լ. Խոստովանութեան հատորին թարգմանութիւնն իր բաղձանքն ու փափաքը կը լրացընէն, Կոլոտ սուտիւթիւ արտայայտիչ, ազդու ճարտարախօս մըն է. որովհետեւ կը դգաս թէ այն գրուածներն եթէ կենդանի խօսքով շեշտուին բեմին, աւելի պիտի ազդեն։

Ասկից զատ՝ նկատի պէտք է առնուլ միջավայրը։ Պոլսոյ համար նորութիւն մըն էր Ամրոսիւ «համալսարան»ին բեմական ուղղութիւնը. իր բոլոր թերութիւններով ալ պիտի գրաւէր ժողովուրդը, մանաւանդ երբ Պոլսոյ եկեղեցիներուն բեմերը հիւսուր կեանք մը չունէին այն առեն, ոչ ալ հոգեկան բարձրութիւն։

Աստուածաբանական գիտութեան տիրանալու համար անհրաժեշտօրէն կը պահանջուէր, լաւ եւս, կ՝ուսուցուէր հոգեխօսական անխուռով վճռակ մը եւ անկիրք էութիւն մը։ Այս պայմանները առոգ են բոլորովին։ Մարդ եթէ չդիտէ, չիմանէ, չքննէ ինքն իր ներսը, զուտ տեսականօրէն հոգեբանական գիտութիւնները մշակել՝ պարզ արուեստ մը կը դառնայ։ Մարդու բնախօսական կազմուածքը՝ կիրքերու գերի եղած առեն, կը կորսնցընէ հաւասարակշռութիւնը եւ կը թուլցընէ անհատին հոգեկան խոյանքը։

Կոլոտ շատ լաւ գիտցած է այս վիճակը. «զի որ քննէլիքն բարձրադոյնք իցեն, այնքան յաւէտ պարզագունի մտաց կարօտին. զի եւ արտանշմարն հայեցի ի մտաւախտապատեղն յեկամտից, զէմն նշմարողին ոչ ցուցանէ, վասն այսորիկ վճռագունի կարօտի ապակուց» (Յիշատակարան Սկոթի)։ Հայելիի պէս պարզ, վճիտ էութիւն մ՝ունենալու համար պէտք է որ այդ էութիւնը խաւոզ ու պղտորող պատճառները չքանան մարդուն ներսը։

Հոգեխօսական անխառն, վճիտ վիճակ մը, պարզագոյն միտք մը, բոլորովին ազատ՝ կիրքերու մտաւախուղէն, ամէնէն երջանիկ վայրկեանները, ոչ, տարիներն են մարդուն։

Կոլոտ այս բոլոր պայմաններուն մէջ իր անբասիր վարքով, իբր կարող բեմբասաց եւ իբր վարդապետ, այսինքն՝ Աստուածաբան, ոչ միայն իր ժողովրդէն գնահատուեցաւ այլ նաեւ օտարներէն։

Իր ժամանակը հայ. եկեղեցւոյ դիրքը Պոլսոյ մէջ, ինչպէս նաեւ ներքին գաւառները, շատ փափուկ էր։ Կաթոլիկութիւնը հալածուած էր իրմէ յառաջ։ Կոլոտ չդադրեց կաթոլիկութեան դէմ իր նախորդներուն գործածած միջոցները։ Գործածած

աեւեն ալ, յառաջ չգնաց, որովհետեւ պարզապէս ժողովրդական նախապաշարումէ բռնադատուած կամ թէ պարագաներուն յարմարելու համար՝ պահ մը ստիպուեցաւ խիստ միջոցներու դիմել, էր կողմէն կոչելէ եղած ղեկո-ծիները ետ-ը։[1]

1 Նոյն իսկ, 1737ին, երբեմն չուռաւ "Ով հրաշալի„ Շարականին վերջին պատկերը եւ ասոր համար քիչ նեղութիւն չիրեցին Թէ Կոլօտ եւ Թէ Ղղեմայակիր. Ղղեմայակիր՝ որ իր ձեռքով դրի առած է այս դէպքին պատմութիւնը.

"Եւ յետ աւուրց ինչ անցելոց՝ յօրն Ուրբաթ, որ ի վաղիւն (1737 Օգոստոս 8, Շբ.) Եփեսոսի Ս. Յովհաննու ժօն էր, Ղայմախամ Եկէն Մէհմէտ Փաշան, որ նախ մաքսապետ էր, թէվզդրութեամբ լսելոց մեծին սաստիկ հրաման յղեալ էր առ Պաարիարք վարդապետան (= Կոլօտ), Թէ ի Հայոց եկեղեցիան պատուէր տուր, զի զՈվ հրաշալեոյ յետին երեք տուն շարականն մի՛ ասիցեն եւ նա յայնէ պատուէր ետ չասել. որ եւ զամենայն չասացին. եւ Ով հրաշալի ասելն խափանեցաւ ի Սամմիզօլու, եւ եղեւ այն չար սովորութիւն, եւ մեք յայնմ գիշերի եկեղեցին ոչ գնացաք, այլ տրամութեամբ եւ լալով զօրն անցուցաք։

Եւ ի պահոց Երեքշաբթին (Ասուածածնի պահոց, Օգոստոս 11. Գշ.) քահանայք եւ եկեղեցապանք եկին զմեզ հրաւիրեցին ի ժօն սրբոյ Եկեղեցւոյ (= Մայր Եկեղեցւոյ ի Գում-Գափու), եւ ի Զորեքշաբթի միամիտ ելեալ գնացաք ի Սուրբ Ասուածածնի Եկեղեցին, եւ տեսաք զպաշտօնեան եւ զչիսոթ յոյժ ի մէջ նոցա վան ոչ ասելոյն վերեք տունն. եւ մինչեւ խաղաղութիւն եղեւ՝ Ասուածոյ է գիտելի՝ Թէ զինչ կրեցաք„

Հրամանը այնքան սաստիկ էր որ նոյն տարին, Նիկիոյ Ս. Ժողովին օրը, Սեպտեմ. 5, քանի մը կեսարացիք, որ արդիւնաց շարականը երգած էին "վեց հոգի ի քրիստոնէից զկուեցան„ (Սիոն, 1866 էջ 142)։

Ըստ Ջամչեանի, Կոլօտ "Ով հրաշալի„ շարականին վերջին պատկերը ոչ միայն իր պատրիարքութեան սահմանին երգել չտուաւ, այլ եւ գրեց նոյն իսկ Աբրահամ կաթողիկոսին, որպէս զի ամէն կողմ հրաժանգ եւ հրաման տայ նոյնը ընելու. (Տմմ. Ջամչեան Հար. Գ. էջ 775–6. 806)։

— Այս տեղ դիտել կու տանք Թէ Մխիթար Աբբայի

Կոլօտ իր այսչափ խոհեմ եւ զգուշաւոր ընթացքով ալ, սակայն. չկրցաւ զերծիլ "սեւաթլուխ„ներու նախանձէն եւ հարկաւ անոնց սադրանքով լարուած ռամիկ նախատինքներէն. այնպէս որ այս շատ մեծ մարդը նշաւակ եղաւ նոյն իսկ ամէնէն դառն յարձակումներու։

Պատմաճեան Գրիգոր Պատրիարք՝ ժամանակակից նշարաւոր եկեղեցականներու նախանձոտներու ձեռքէն քաղաճները պատմելուատեն՝ Կոլօտի մասին ալ կը խօսի. — "Ովանէս Պատրիարքն Կոստանդնուպօլսոյ, աշակերտակից նոյնոյ բոյն Սաղիմայ (խօսքը Ղղեմայակիրին վրայ է), որ իբրեւ երկրորդ Ոսկեբերան եղեւ ի յիւրում ժամանակին, քանիցս անգամ ի յիւր ազգէն եւ ի յիւր ժողովրդոյն յարեան ի վերայ նորա ի մէջ եկեղեցւոյն սուսերօք եւ բրօք, վասն ճանաչելոյ նորին զճշմարտութիւնն եւ հետեւելոյն նմա. որ ոչ սակաւ զաղմուկս յարուցին եւ նախատական բանս եւ հայհոյութիւնս խօսեցան եւ այնքանս, որք կամէին ի կենաց հանել զինքն, որ հաղիւ զերծաւ եւ կարաց զանձն իւր ապրեցուցանել ի ձեռաց խստասրտաց անօրինաց եւ այնպիսի սիրատեաց ժողովրդոյ„։

Հաւանաբար այս տգեղ դէպքերը տեղի ունեցան 1737 ին, երբ Ղղեմայակիրը Պոլիս կը դանուէր եւ "Ով հրաշալի„ շարականին երեք երգեցողութիւնը արգիլուեցաւ եւ ասոր հետեւանքով Մայր-Եկեղեցւոյ մէջ յառաջ եկած "զաղաղակն եւ զչիսոթ„ Ղղեմայակիր անձամբ լսեց, տեսաւ եւ արձանագրեց։

Կոլօտի լայն եւ զգուշաւոր ընթացքը աւելորդ է Պատմաճեանի հայեացքով գատել եւ լաւինամիտութիւն մը տեսնել անոր վրայ. Պատ-

նոր կենսագիրը, Հ. Ց. Թորոսեան կը սխալի երբ "Թեւրեւս„ով Կոլօտին կը վերագրէ այն խիստ ձեռնակները զոր ըրաւ Յովհաննէս պատրիարք Գանձակեցին (Վաւ. Մխիթարայ էջ 303. Տմմ. Ջամչեան ԱԴ. 758—761)։

մաճեան, որ իր բոլոր ճարպիկութեամբ, իր բոլոր լաւինասիրութեամբ չկրցաւ յաջողել. այնպէս որ իր ուղղութիւնը արդարացնելու համար չվազեր մատնացոյց ընել այնպիսի դէմքեր, որոնք բոլորովին տարբեր հանգամանք ունին, պատմական դեռնի վրայ եւ երբէք չեն ուժաւորեր իր փաստերը։

Կոլոտ կատարեալապէս ուղղամիտ է իր ընթացքին մէջ եւ իր յաջողութեան միջոցները բոլորովին տարբեր։

Խօսքով սիրտ ու միտք գրաւել աւելի կը սիրէր՝ քան թէ կոպիտ ուժով։

Ա՛յս էր պատճառը որ սիրելի եղաւ ամենուն եւ խստապահանջ Ջամչեան, որ Հաննէէն եաթը, Կոլոտի կեանքը պատմականացընող առաջին պատմագիրն է, գովեստով եւ յարգանքով կը խօսի։ Ջամչեան, որ գիտէ պատմական ամէնէն սոյգ իրողութիւնները իսկ խնդրահիւրել, երբ ուզէ, Կոլոտի յարաբերութիւնները ու վերաբերութիւնները Կաթոլիկութեան նկատմամբ՝ իրենց բնական եւ իրական վիճակին մէջ պատկերացուցած է[1]։

Անշուշտ Գաղղոյ դեսպան Վ. Լէվէօվ Մարգիզ՝ սեղան մը տալով Հայոց պատրիարքին, իր համարումը պիտի չյայտներ, եթէ Կոլոտին ընթացքը բոլորովին տարբեր չըլլար իր նախորդներու ընթացքէն։

Կոլոտ կրցած էր իր բեմը ոգեւորել այնպիսի գաղափարներով, որ եթէ նախանձոտ "սեւագլուխ„ներու չդիտես ինչ ծանր կու գային, անդին ժողովուրդը կը շնորհէր, եւ հոգեւոր կեանքը ուժաւորելու պարտքը ինքնին կը զգար։

Օտարազգիները մանաւանդ աննախանձ կը հիանային ու կը համակրէին Հայոց պատրիարքի

1 Ջամչեան Հատոր. Գ. էջ 775—776։ Նոր պատմագիրներուն մէջ մանաւորապէս կը նշեմ Ս. Պալասանեանի շատ ընտիր գնահատումը (Պամ. Բ. ազ. Թիֆլիս 1895. էջ 708—711)։

բեմբասացութեան. — "Ցիրաւի երանեմ զայնպիսի ժողովուրդն՝ որ այնպէս ընծայեան վարդապետ ունէին, յայնպիսի յետնեալ ժամանակիս եւ այնքան, մինչ դի ընդհանուր ազգն լաւինացուց զարմացեալ հիանային ընդ ընդհանուր առաքինութեան եւ ընդ ընտիր ընթացս նորին. զի յոյժ կատարեալ ունէր զփիլիսոփայական եւ զաստուածաբանական գիտութիւն„ (Հաննէ էջ 131)։

Կոլոտ իր յաջողութիւնները, կրնամ ըսել, գրեթէ իր ճարտարախօսութեան կը պարտէր։ Թէ բեմի վրայ եւ թէ առանձին խօսակցութեան մէջ, նոյն գրաւիչ, նոյն յաղթող լեզուն էր։

Հակառակ իր համեստութեան, զոր չափազանցօրէն կը մշակէ իր Ցիշատակարաններուն մէջ դիտել տալու համար թէ ինքը զուրկ է Աստուածաբանական շնորհէն, Ս. Գրքերը մեկնելու իմաստութենէն (Անտառին Ցիշատակարանը), Կոլոտ կը ներկայանայ պատմութեան առջեւ իբր ժամանակիս ուսումներով զարդացած ուսեալ վարդապետ մը։

ԿՈԼՈՏ ԳՐՈՂ

Ե.

Կոլոտ իր պատրիարքական գործունէութեան եւ իր ուսեալ Հայ վարդապետի կոչումը պակաց գրական, լաւ եւս գրասիրական արդիւնքներով։

Իր գրչէն ելած՝ ամբողջ գործ մը չունինք ա՛ւ այժմ, բայց ի իր Ցիշատակարաններէն, որոնց մին ինքն Կոլոտ հրատարակած է Զենոբ Գլակի հետ. իսկ միւսները կը մնան ձեռագիր հատորներու մէջ։

Ասի պատճառ մը չէ, սակայն, որ մեր "հայաբանականը„ չճանչնանք իբր գրական դէմք մը։ Կրնայ մտածուիլ որ այնքան բարդ եւ ծանր զբաղումներու մէջ՝ առեն պիտի չգտնէր մատենագրելու, թէեւ այս մասին չեմ կրնար վճռական

ըլլալ· որովհետեւ այսպիսի անխոնջ պատրիարք մը, գրքի, գրչի սիրահար, բայց ի յիշատակարանները, հաւանական է որ գրական ուրիշ արտադրութիւններ ալ թողած ըլլայ։

Կոլոտի գրական կեանքին բեղմնաւորութիւնը եւ իր երկերուն գոյութիւնը պարզապէս ըղձանք (Desideratum) մըն էր ինձ համար, եթէ Նալեան, իր աշակերտը, գիտել տուած չըլլար թէ Կոլոտ աւելի խօսող եղած է քան գրող մը, խօսող մը մանաւանդ աստուածաբանական նիւթերու վրայ· այնպէս որ Նալեան իր վարդապետը կը նկատէ իբր "ի լոյս ածող„ը աստուածաբանութեան եւ "քաղ– (= խօսքով, խօսելով) սրբագրիչ„ը (Նալեան Մեկ. Նոր Կէ. էջ 1135։ Տես քիչ եւքը "Կոլոտի աշակերտները„ գլուխը Ծանօթ. 1.)։

Կոլոտ ինքզինքը "Բառասէր„ կ'անուանէ, անշուշտ բառին ճիշտ այն իմաստովը, զոր ունի արդի Հրոսէբ բառը։ Եւ իրաւի· Կոլոտ գրասէր մ'է բառին ամէնէն բարձր եւ ամէնէն գործնական առումով։ Եթէ շատ վարկաբեկ եղած չըլլար մեր օրերուն Ղեկեհա տիտղոսը, անոր օգտատէրն նշանակութեամբ պիտի մակագրէի այս գլուխը· "Կոլոտ Մեկենաս„։ Բայց կը սիրեմ յարգել իր յիշատակը եւ իբր Հրոսէբ (= "Բանասէր„) երեւան բերել իր արժանիքը։[1]

---

1 Նալեան իր Նարեկի Մեկնութեան Ցիշատակարանին մէջ կը շեշտէ Գրոսէբ տիտղոսը իր Վարդապետին ու Վարժապետին վրայ։ — Երուսաղէմի Մատենադարանին մէջ Աւետարան մը կայ, Ղղխայակրէն եւ Կոլոտէն յիշատակ մը, զոր 1733 (= ՌՃՁԲ)ին արձանով զարդարել տուած են Զիմառցի Նալօղլի (= Նալեան) մահտեսի Պօղոս եւ իր կինը մահտեսի Թամամ։ Այն Աւետարանին Ցիշատակարանին մէջ Կոլոտ կը շեշտուի իբր "Բանիբուռն Վէպոսան„ — "Նորին (= Գրիգորի Ղղխայակրի) հարազատն եւ յոգնաշխատն վասն Սրբոյ Տանս (= Ս· Յակոբայ) դատաստանի Տէր Յովհաննէս Աստուածաբեր Վարդապետն, ամէն հրեշտակն եւ

Կոլոտ եթէ չկրցաւ մատենագրել անձամբ, կրցաւ թարգմանութիւնները ընել տալ։ Եթէ լոյս տեսած ըլլային իր ծրագրով եղած թարգմանութիւնները, հարկ պիտի չմնար հիմայ ըսելու թէ թարգմանութեան ընդարձակ մատենադարան մը կը կազմենատոնք։ Եթէ ոչ որակի, գոնէ քանակի կողմէն կը գերազանցեն ատոնք ոսկի եւ արծաթի դարուն բոլոր թարգմանութիւնները։ Քանի ըսի, որովհետեւ անժխտելի եւ անհամեմատելի է, Սահակ Մեսրոպեան Դպրոցի թարգմանութեանց արժէքը· մի միայն Ս· Գիրքը կը բաւէ որակով ալ, քանակով ալ գերազանցելու յայտնի բոլոր դարերու թարգմանութիւնները։ Ես Կոլոտի թարգմանութիւնները դիտել կուտամ իբր անակնուսնելի իրողութիւն մը այնպիսի ժամանակի մը մէջ, ուր գրական աշխարհը ամուլ էր եւ հոգեւոր իշխանութիւնները բնաւ չէին խորհած կամ չէին կրնար խորհիլ գրական պէտքերու վրայ։

Անկումէ ազատել երկու պատրիարքութիւնները, եւ աշխատիլ գործնականապէս որ Հայոց Կաթողիկոսութիւնը իրենց համամիտ երկու ձեռքերու (Ուլնեցիի եւ Մշեցի Աբրահամ Կաթողիկոսներու) անցնի հետզհետէ, լաւ կառավարութեան մը համար, եւ այս բոլորը յայտնելէ եւքը՝ թարգմանութիւններու մղում տալ՝ թեթեւ իրողութիւններ չեն։

Իր գարուն արեւմտեան զարգացումը (culture), բարի նախանձով մը կը լեցընէ Կոլոտին սիրտը։ Կաթոլիկութիւնը, որ իր անունդը արեւմուտքէն կ'առնուր եւ կը ճոխանար մանաւանդ Մայրաքաղաքի մէջ իր օտար աստուածաբաններով, իր օտար հեղինակութիւններով կամ թարգմանութիւններով, անշուշտ կարեւոր կշիռ մ'ունին կո-

---

Բանիբուռն Վէպոսանն Բազիլեցի . . . —։ Վէպոսան հարկաւ լա– խօսող նշանակութեամբ գործածուած է հոս։

լսոի նախանձախնդրութիւնը ուժաւորելու մէջ։ Ինչո՞ւ իր հօտը չունենար նոր գրքեր, հեղինակութիւն կամ թարգմանութիւն, ինչո՞ւ մտքի մէջ խարխափէին Հայ Եկեղեցւոյ պաշտօնեաները։ Կը վճռէ լատին մտքերու աստուածաբանական արտադրութիւնները հայացընել.

— "Բայց իմ նկատեալ ի փարթամութիւնս լատինացւոց եւ յաղքատութիւն ազին իմոյ եւ իմ իսկ գլխովին (ի կողմանէ իմաստութեան եւ մեկնութեան Աստուածաշունչ գրոց) թաղձէի եւ մտրմտքէի ի սրտի իմում թէ վասն ո՞ր պէհզութիւն նախամեծար առնէ ազգն իմ եւ պանուսումնութիւնն քան զուսումնասիրութիւն ընտրելի հատարի, եւ մանաւանդ վասն ո՞ր պատճառի քան զազգն իմ այլ առաւել ազքատագոյն ազինք պերճացեալք իցեն իմաստութեամբ, որպիսիք են Ասորիք եւ Վրացիք, յորոց զբաղում բանս ի նոցունց թարգմանեալ ցուցանեն նախնիք մեր. վասն որոյ գոնէ ղի թերեւս այլոյն փարթամութեամբ զազգն իմ եւ զիս փարթամացուցից ե՛ք ըղբղի Աստուածաշունչ ըստ ղհամառօտարան այլաբանական մեկնութիւն ի լոյս ընծայեցից (ոչ իմովս ուշիմութեամբ, յորմէ շնորհէ մերկ էի եւ եմ) այլ ընթերանութեամբ եւ աշանձեցուցմամբ զայլոյն մեծի ազգի շահեմարանի, եւայլն (Ցիշատակարան Անտառի)։

Աստուածաշունչի բոլոր գրքերուն մեկնութիւնը ծայրէ ի ծայր թարգմանել տալ,[1] թարգմանել ալ նաեւ Աստուածաբանական հատորները. ամբողջ Աստուածաշունչի մեկնութիւն, այն ալ այլաբանական մեկնութիւն, թարգմանել տալ դիտական, պատմական գործեր, վերջապէս հայ մտաւորականութիւնը բարձրացնել արեւմտեան գրականութեան առողջ հոսանքով մը, ընթերցողը կրնայ գաղափար մը կազմել Կոլտի ծրագրին վրայ՝ գիտնալով թէ գրքեր կան, որոնց իւրաքանչիւրին մեկնութիւնը Աստուածաշունչի բնագրին պէս ընդարձակ հատորներ են։[1]

Այս ծրագիրը գործադրելու համար երկու հիմնական պայմաններ պէտք էին. ա—Ջին վարժ թարգմանիչ մը. երէցուէ դրամ։

Կոլտ գտաւ այդ նշանաւոր թարգմանիչը յանձին Խարբերդցի Ղուկաս Վարդապետ Աբրահամեանի։ Իսկ դրամը հոգաց իւր քսակէն։ Ո՛չ միայն թարգմանիչը պէտք էր վարձատրել, այլ մանաւանդ ծրիւնները, որոնց մեծ գումարներ արուեցաւ էր։

Ղուկաս Վարդապետ Իտալիա կրթուած լաւ հմուտ լատիներէնի եւ Իտալերէնի՝ ինքզինքը նուիրեց Կոլտի ծրագրին գործադրութեան իբր յատուկ թարգմանիչ Կոլտի։[2] Թարգմանիչ վար-

---

1 Այս թարգմանութեան համար ընտրուած է Ցիսուսեան Կրօնաւորներէն Սուրբ Գրոց նշանաւոր ուսուցիչ Հ. Կուռնելիոսի (Ա Լափիտէ) Մեկնութիւնը, որ կը բաղկանայ փոքր խոշոր հատորներէ, երկիջեան եւ մանրադիր. այս Մեկնութիւնը հրատարակուեցաւ Վենետիկ, 1700ին։ Ամենէն նոր եւ ամենէն հետաքրքրական գործ մ'ըր այն. Commentaria, R. P. Cornelio Cornelii a Lapide

e Societate Iesu, ultima editio a Mendis, expurgata, Venetiis, apud Hieronymun albric, MDCC = 1700։

1 Ջոր օրինակ, Անտառ այլաբանութեան Ս. Գրոց ըստ ամբողջ գործը, որ Ս. Գրոց բառգիրք մ'է պարզապէս, 40×25 մեծութեամբ երկիջեան հատոր մը, 1826 երեսներէ կը բաղկանայ։ Հինգ վէց փոքրաթ մէջ թարգմանած է։ — Սկոթի Աստուածաբանութիւնը 37×24 մեծութեամբ ընծիր հատոր մ'է, որուն միայն Աստուածաբանական մասը կը բաղկանայ 951 երեսներէ, իսկ յաւելուածներով՝ 1081 երեսներէ։ Արագ արագ աշխատելով ա—ր ամսուան մէջ թարգմանուած է։

2 Ղուկաս "Խաբէութիւն աշխարհի" գրքի յիշատակարանին մէջ մանաւանդ տեղեկութիւն կու տայ իր մասին։ Այս գիրքը թարգմանեցի, կ'ըսէ, "ի խնդրոյ ե— օթանդո-

դապետին կարողութիւնը քանի մը բառերով սա-
պէս կը գնահատէ Կոլոտ "Եւ սոյն գրքոյս Աստուա-
ծաբանութեան եղեւ թարգմանիչ Խաբբերդցի
Ղուկաս յոգնաճանճար վարդապետն, կրկ +ամ պե-
ղեակ լրիվնական լեզուէ, որ գրեթէ միայն ի մակե-
րեւոյթ նախագաղափարին նշմարեալ, անդէն հայ-
կական բառին իբր զհասարակ զոյց արտաբերէր:
Վասն որոյ տեսեալ երկոքին որդեակքն իմ ի
Քրիստոս Ցարութիւն եւ Ցակոբ վարդապետքն
ուսումնասէրքը,[1] ցորդորեցին ինձ ընդ-
ընդունել նոյնոյ վարդապետի Ղուկասու, յանձն առին
գրել ինքեանք փոխ առ փոխ եւ իւրեանց գծա-
գրութեամբ իսկաւ՝ ժամանակս գրեթէ մինչեւ
յոթն ամիս եղերեցին զայն գիրքս եւ գվախճան
թարգմանութեան" (Ցիշատակարան Սկոթի):

Ղուկաս Վարդապետ շարունակեց հաւա-
տարմաբար իր թարգմանութիւնները Կոլոտի վախ-
ճանումէն ալ ետքը եւ Նալեանի ծախքով ու հո-
վանաւորութեամբ:

Այս թարգմանութիւնները հատ հատ թուղթե-
րու վրայ թարգմանչին արագ եւ առաջին գրչէն
ելած՝ իրենց նախնական վիճակին մէջ, խոշոր հա-
տորներով կը պահուին Ղալաթիա՝ Ազգ. Մատե-
նադարանի ձեռագիրներու բաժնին մէջ: Հազիւ
քանի մը հատորները շատ խիտ եւ մարգրտի պէս
նօտր գրերով մաքուրի առնուած են: Մանաւանդ

ֆ-ՐԻՆՔ Ե- ֆայէ-ֆ Սրբազնի եւ +ամ բարեւնապետի Աս-
տուածաբան Ընկեր Ցօհաննէս Եպիսկոպոսի եւ պատրիարգի
մայրաքաղաքին Կոստանդնուպոլսոյ, ֆՔՔոբդո-ՐԻՆՔ Ցակոբ
Ամֆոտոֆաքեան Վարդապետի Ե- Եպիսկոպոսէ, աշակերտի
նոյնոյ վերհալուստեր պատրիարգի:

Եւ ես Ղ-ՅՈ ընկեր վարդապետս Խաբբերդցի, որդի
Ընքոհամո-, ի փոհմէն Գոռոպոբեան, յորջորջեալ Ֆոբ-
ֆմանէլ նոյնոյ պատրիարգի" (1730):

1 Ցարութիւն Վրդ. հեղհոֆքի եւ Ցակոբ Վրդ.
Նալեան, Ամֆոտոֆաքեան:

Սկոթի հատորը՝ (ինչքան լաւ գրուած, այնքան
մաքուր պահուած է որ իր ոսկեղօծ, ամուր կազ-
մով եւ մեթ կարմիր ազնիւ թաւիշէ հաստատուն
ծածկոցով ու արծաթ-կոճակ կապիչներով, Կոլոտի
դրքերու վրայ տածած գուրգուրանքը կը մարմնա-
ցրնէ: Դժբախտաբար այն հատորներէն շատերուն
մէջ ոչ թուական կայ, ոչ յիշատակարան:

Ղուկաս Վարդապետ իբր ԲՈՔՖմանիէ՝ իր այս
հսկայ թարգմանութիւններով նշանակելի դիրք
մը շինած է իրեն հայ մատենագրութեան պատ-
մութեան մէջ:[1] Անհրէն, մանաւանդ տոկուն աշ-
խատութիւն տրուած է ատոնց:

Թարգմանուած գործերուն, ինչպէս պիտի
տեսնենք, մէկ ցանկը պահած է Հաննէ: Կոլոտ՝
Սկոթի Ցիշատակարանին մէջ կը յիշէ "Աստուա-ն
ու "Խաբէութիւն Աշխարհի-ն: Իսկ "Աստուա-ի
Ցիշատակարանին մէջ հաւաքաբար կը յիշատակէ.
"զինչ բազմաց ԲՈՔՖմանէցոյցեալ գրեանց, յաւելի ե-
ղոյս ֆանյո (= Աստուա-) ի չոբմարաձո ազգիս հայոց:"

Ատոնց ամբողջ ցանկը ունենալու համար,
անշուշտ, Նալեանի ատեն թարգմանուածներն ալ
հաշուի առնուելու են:[2]

---

1 Երանի՛ թէ Ղուկաս Վարդապետի թարգմանու-
թիւններուն քննական ուսումնասիրութիւն մը նուիրուէր
եւ հատընտիր հատուածներէն հաւաքածոյ մը հրատարա-
կուէր: Ժամանակակից կը յիշուին իբր թարգմանիչ Մա-
ղաքիա Գպիր Կոստանդնուպոլսեցի, որ գործակցութեամբ
Ղուկաս Վրդ.ի թարգմանած է Երուսաղէմի պատմութիւնը
1725ին: Պետրոս Վրդ. Թիֆլիզեցի, Ցովհաննէս Կոպոպոէ
"առ բրօփականտա ֆիտէ" (= հաւատով տարածման) "գպրա-
տունէն," կապտյակ կ'ըսէ թէ Շղթայակրի եւ Նալեանի
յանձնարարութեամբ թարգմանած է "վլափիօս Ցովսեփայ"
"գՀնութեանցն հրէականաց" գործերը 1745ին (Ձեռագիր):
Սեբաստացոս Լեհացին ալ թարգմանած է Ցովսեպոսի Հնա-
խօսութիւնը:

2 "Նալեան" հատորին մէջ Ղուկաս վարդապետի
թարգմանութիւններուն մնորամսան ցանկը պիտի ունենանք:

Կոլոտին այնքան հոգածութեամբ եւ այնքան ծախքերով մէջտեղ բերած թարգմանութիւնները ամէն կողմէն միեւնոյն խանդավառ ընդունելութիւնները չդտան: Իր բեմն ու դրասիրութիւնը տեղի տուաւ չարամիտ մեկնութիւններու: Եկեղեցական դասը մանաւանդ նախանձով կուրցած եւ Մայրենի եկեղեցւոյ աւանդութիւններուն նախանձախնդրութեամբը դիմակաւորուած, աննպաստ գաղափարներով կը պղտորէին ժողովուրդը, թերեւս կասկածի տակ դնելով նոյն իսկ Հայոց գրաւոր պատրիարքին հաւատքը: Բայց Կոլոտ այնքան ուղիղ էր իր ձեռնարկին մէջ որ անվհատ մնաց եւ չերմապես յանձնարարեց այն օտար հեղինակներուն թարգմանութիւնները՝ միշտ լաւը ընտրելու պայմանով: Սկոթի Աստուածաբանութեան նկատմամբ կ'ըսէ. "զի գրեթէ սա է ամենուսնակ դանձարան եւ ամենաբարի մատան եւ ամենայն մրգոց եւ ծաղկանց մենարան, ընկոյզ է՝ ի ներ քաղկանց ղեղձն ունի բուսոցեալ, է՝ ի վերջ մրգոց ղսման նկիսալ է՝ ղսման է մլոիղեղնոյ պատղ բողբոջեալ, բայց չէ զարմանք զի եւ նոր տապանին Նոյի գազանքն ընդ սուրբ կենդանեաց խառն էին եւ ոչ տաղաւարն Աբրահամու ի Հադարայ զոկեցեալ եւ ոչ դասքն Առաքելոց ի Յուդայէ, զի թէպետեւ ծիրանին դոյն ըստ ինքեան իցէ դեղեցիկ, բայց եւ երբեմն ընդ թխագունի սեւոյ յանկի յոստայնանկաց, որ թէպէտ եւ ըստ ինքեան զոչինչ ի ծիրանւոյն պայծառութենէ շահի սեաւն, բայց ծիրանին պայծառ եւս ցուցանէ, որ-

---

Այն թարգմանութիւններուն գրեթէ մեծագոյն մասը, ինչպէս ըսինք վերեւ, Ագ. Մատենադարանի սեփական են հիմայ, հետեւաբար դիւրին է անոնց ցանկը: Եթէ ուրիշ տեղեր ալ կը գտնուին թարգմանիչ վարդապետի թարգմանութիւններէն, ընորհակալ կ'ըլլանք եթէ մեզի յանձնաթացընեն զանոնք:

պէս եւ ի մարախլապատ երկնի՝ շողն արեգին զաղեղն ճաճանչաւոր եւ բազմագունակ յօրինէ:

Իսկ ըստ քաջերանի եւ աննախանձ վերծանողի այն ղեծաբանս ատոռածաբանութեան պէտքէ, որպէս ի Մայիս ամսեանն զջօղոյ շնթես յերկնից ընկալեալ զգեղեցկատեսիլ մարգարիտս յօրինեացք. եւ ըստ ընկալելոյ հանդիպելոյ օյսքարոյին, վէ ղրմանդ ըստ ցօղն է ընձն փոխեցի. զի եւ մանաւոտեալ ստամբասոյ յատկութիւն է, զեւս քաղցրագոյն կերակուրս եւ բժշկական դեղօրայս առ ինքն գարձուցանել, ղոնիմ ասել ինչ առ այսպէսիս. քանզի եւ Եբրայեցիք ղարդարն եւ զանարատն Յիսուս մահու արժան դատեցին...: Բայց թերեւս այցելութիւն ի Տեառնէ եկեալ, բայցէ Տէր Յիսուս զաչս սիրելի աղին իմոյ ճանաչել ղշբ է՝ ղբարի, ղպատարօշն է՝ ղբկապիչն, ղնոփոխն ընդ վայր եւ զժողովողն ի մի վայր:" (Ցիշատակարան Սկոթի:)

Հաննէ նոյն սկզբունքները կը պաշտպանէ շեշտելով օտար կամ այլափառ հեղինակներու անժխտելի առաւելութիւնները:[1] Հաննէին հայեացքը, քիչ մ'ետքը իր բնագրով յառաջ պիտի բերենք: Նալեան ալ իր վարդապետին ողջ սկզբունքները կը պաշտպանէ երբ կը խօսի օտար հեղինակներու օգտակարութեան վրայ, իւրնարեկի Մեկնութեան Ցառաջաբանին կամ ներածութեան վերջերը:

Իր թարգմանել տուած գիրքերուն համար հատատատապէս ըսաւ. "թէ ումեք դիպեսցի տեսա-

---

1 Մխիթարն աննախանձ ոգւով գիտեց ու գրուատեց Մխիթար Աբբայի գրական գործունէութիւնը: Ըստ Ղամչեանի (հատոր Գ. էջ 775) կոլոտ տեսնելով Մխիթար Աբբայի "զընդարձակ մեկնութիւն Մատթէի լցաւ ուրախութեամբ, եւ գովեաց զնոյն ի քարոզի իւրում ի մէջ եկեղեցւոյ, յասելն. լոյս մեծ ծագեաց այսօր եկեղեցւոյս Հայոց. գանձ տուաւ յաստուծոյ գիրքս այս" եւն. Տմմնո. Վարք Մխիթարայ Աբբայի էջ 408:

նել զայսոսիկ գրեանս՝ ֆէֆել ։ըէ ըե ։ւ է զո-ը ինչ ընծայել էցեմ.„ (նայն անդ)։

Կոլօա ցօրչափ շնչեց մեր երկնքի տակ, մտել չափ չչեղեցաւ իր նպատակէն. այն նպատակն էր, տեսանք արդէն, Եկեղեցւոյ բարեկարգութիւնը եւ ազգին յառաջդիմութիւնը։

Ե.

Թարգմանութիւններուն անմիջական օգուտը, անշուշտ, իր դասատան համար էր։ Նոր Ամրոտլ մ'ըրած էր Կոլօա Իւսկիւտարի դասատունը, Ս. Կարապետի (= Ամըրդուին) հովանւոյն տակ։ Մայրաքաղաքը շատ դիւրութիւններ կ'ընծայէր իրեն կարելի եղած առաւելութիւններէն օգտուելու համար։ Ինչպէս որ կ'երեւայ, փոխանակ երկար բարակ իր դպրոցը բեռնաւորելու լատիներէն եւ իտալերէն լեզուներով, որոնց ուսուցումը շատ ժամանակ պիտի խլէր իր աշակերտներէն եւ անշուշտ պէտք եղածին պէս պիտի չկրնային օգտուիլ բնագիրներէն տակաւ լեզուագիտութեամբ մը, Կոլօա վարժ թարգմանչի մը շնորհիւ բոլոր դժուարութիւնները կը հարթէ եւ աշակերտները ուղղակի իրենց հասկցած լեզուով կը զարգանան ու կը յառաջադիմեն, առանց կառչելու լատիներէնի եւ իտալերէնի քերականական խրթնութիւններուն։

Ասով ըսել չենք ուզեր թէ Իւսկիւտարի դասատան մէջ եւրոպական լեզու չսւանդուեցաւ։ Ընդհակառակն կ'ընդունինք որ Նալեանի պէս հարկաւ իր ընկերներն ալ առաւել կամ նուազ չափով իւրացուցած էին լատիներէն եւ յունարէն։ Խնդիրը դպրոցին ընդհանուր զարգացման վրայ է եւ ասի, յայտնի է որ կ'ապահովուէր դիւրացնելով ամէն միջոց։

Երբ մէկ կողմէն թարգմանութիւնները յառաջ կը տարուէին Ղուկաս Վարդապետի ջանքով

ու խնամքով, միւս կողմէն Կոլօա Ամրոտլի հռոստա Մատենադարանին կարեւորագոյն եւ Պոլսոյ մէջ չգտնուած ձեռագիրները Պոլիս բերել տուաւ։ Ընդօրինակել տալէ ետքը զանոնք վերադարձուց Ամրոտլ։[1] Պոլիս կերպարանափոխ եղաւ. գրական շարժում մը տիրեց հոն եւ տեւեց իր դպրոցով։ Եկեղեցւոյ բեմը ոգեւորեցին Կոլօաի աշակերտները։[2] Տպարաններ հաստատուեցան իր օրով, եւ 100 հատորի մօտ նախնեաց գործերէն այլեւայլ հատորներ լոյս տեսան իր քաջալերութեամբ եւ իր հսկողութեան տակ եւ այն հատորներուն Ցիշատակարաններէն շատերը Կոլօաի գրչէն ելած են անշուշտ։[3] Ձենոբ Գլակը առաջին անգամ Կոլօա հրատարակեց դէպ ի Մշոյ Ս. Կարապետ իր եւ Ղեւթայկրին սէրն ու երախտագիտութիւնն արտայայտելու համար։ Այդ հատորը, զոր արժէքաւոր յիշատակարանով մ'օժտած է Կոլօա,

---

1 Նալեան, Գանձարան Հանուցմանց հատոր Գ. էջ 272։

2 Հայ ազգին բարեացապարտ եւ առաջին տպագրիչներէն Մարզուանցի Գրիգոր Դպիր, որ իբր աշակերտ Ամրոտլի Սարգիս Վարդապետին նոյն դպրոցէն կը համարուի, իր Ցայսմաւուրքին մէջ, որուն Ճակատը 1730 Մարտ 2 Թուականը կը կրէ — երկու սիւնակ յիշատակարան մը նուիրած է Կոլօաի եւ Ղեւթայկրի արդիւնաւոր գործունէութեան. որուն քանի մը տողերը մեծ արժէք ունին իբր ականատեսի գնահատում. "Ցովհաննէս Վարդապետն ժողովեալ զաշակերտս բազումս ստացաւ ի պարծանս մերոյ ազգիս տպագրութեան վերստին ։ ։ ։

Ս. Կարապետին նուիրուած է թէ՛ բարոյապէս իբր այն մենաստանին վերաբերեալ գործ մը, եւ թէ՛ նիւթապէս, վաճառման արդիւնքը իբր հնչուն նուէր մը։

Մանաւորապէս ուշադրութիւն կը գրաւէ Կոլոտի գրասիրութեան մէջ իր անսահման երախտագիտութիւնը, զոր ամէն տեղ եւ առատօրէն կ՛արտայայտէ իր ուսուցչին, իր Հոգեւոր Հօր, Վարգան Վարդապետին։ Իր տիտղոններուն ամէնէն սիրելին ու ամէնէն արտայայտիչն է "աշակերտ Վարդանայ Տիեզերալոյս եւայլն, եւայլն Վարդապետին։ Իր ժամանակին հրատարակուած գրքերուն շատերը նոյն կերպով "աշակերտ Վարդանայ Բաղիշեցւոյ եւայլն տիտղոսը անհրաժեշտօրէն կը գործածեն։ Այնքան անկեղծ է Կոլոտին վերաբերումը, որ ընթերցողն ալ կը զգածուի իրեն հետ եւ կը համակրի թէ՛ Վարդանին եւ թէ՛ Կոլոտին, տիրած են իրարու սրտին։ Կոլոտ ամէն անգամ որ գրիչ ձեռք կ՛առնու անպատճառ կը յիշէ իր Վարդապետը։[1]

Կը հաւատամ որ Վարդանի կրթութիւնը մեծ դեր կատարեց Կոլոտի եւ Ղեւոնդեանց բազմադիմի գործունէութեան մէջ։ Կոլոտի գրական գործունէութիւնը հարազատ ցոլացումն է "Տաճարչէն" Վարդանին, "որ աշակերտական գրովք եւ ճոխ զարմանալի վարդապետական պէս պէս մատենիւք" զարդարեց ու պսակեց Ամրոսիոս "Համալսարան"ը։

---

1 Տեսանք արդէն թէ իր եւ Ղեւոնդեանց կողմէն Ամրոսեցիներուն ուղղուած կոնդակին մէջ ալ "աշակերտ" տիտղոսը գործածած էին (տե՛ս էջ 167)։ "Լուսաւորութիւն խոստովանութեան" Հատորի Ցիշատակարանին մէջ ճոխ եւ շա՛տ զգայուն դրուագով մը կը յիշատակէ Վարդան Վարդապետը եւ Ղեւոնդեանցը։

վրայ։[1] Հանուիլ, այս ո՛չ այնքան ուսեալ բայց գործունեայ եւ ազնիւ վանականը, իր ժամանակին համար անակնկալելի եւ լուսամիտ յայտարարութիւններ կ՛ընէ իր պաշտօնակիցներուն մէջ։ — Կոլոտի բովանդակ գործունէութիւններէն վեր կը դասէ անոր դրական մեծագործութիւնները։

Հանուիլ այնչափ զգածուած է եւ այնչափ ջեղ դրած է իր տողերուն մէջ, որ կ՛արժէ անոնց բնագիրը ուսումնասիրել։

Ձեմ կրնար հանդուրժել, կ՛ըսէ, չծանուցանել անոր ամէնէն աւելի "չէշմն արքանի գործն", որով "առաւել երախտաւոր երեւցաւ" Հայ Եկեղեցւոյ։ "Քանզի գոլով սա խանդակաթափ սիրահարեալ ի սէր աստուածայնոց գիտութեանց,

---

1 Ղեւոնդեանցին ալ անգին երուսաղէմ Ս. Յակոբեայ Տիրոպոնը կը կարգադրեր. Թանկագին Ցիշատակարան մ՛ունինք այս մասին, որ նոյն ինքն Ղեւոնդեանցի համար կազմուած խոշոր հատորի մը, 24,5×17 մեծութեամբ 968 երեսներէ բաղկացած՝ "Ծաղկաքաղ Հատուածքին" վերջը դրած է, եւ որմէ արդէն քանի մը կոչում ըրինք։

Ցիշատակագիրը, պօղոս վրդ. պատմելէ ետքը թէ ինչպէս չէնցաւ եւ ճոխացաւ Երուսաղէմի Ս. Յակոբը եւն Ղեւոնդեանցի ջանքերով, կ՛ըսէ. "Մտեալ եղեւ եւս առ գրատունն վաղ առաւօտն անդերձանել ծաղկալոյս. սա էախ դիրեան գտանս եղեալս, գտանս փայփայեալս, գտանս ջեղչեալս՝ աւաղեաց եւ ցաւեաց զսիրտ վեհիս. վասն որոյ դրեաց գգիրս առ ի վերոյգրեալ հարազատն իւր Յովհաննէս պատրիարքն ասա. որպէս յորդորեցն եկն ի Սուրբ Քրիստոսեան եւ հրամանաւ վեհիս ձեռնամուխ եղեւ յաջողմամբն Աստուծոյ գնդեալսն գրել, գփայփայեալսն վերանորոգել եւ գտգնեալսմբ փակեալսն նորոգել եւ յաղել. եւ արար այնպէս, որք իւրաքանչիւրում Ցիշատակարանին բացատրին ընթերցողացն։" — Դիտել կուտանք այս տեղ թէ քանիցս յիշուած "Ծաղկաքաղ Հատուածքի" անունը մենք դրինք Ազգ. Մատենադարանի այն ձեռագրին վրայ, որ տեսակ մը "ժողովածու" է։

որոյ աղագաւ զբազում գրեանս ժողովեալ յաշխարհս նայն կողմանց, որք էին շարադրեցեալք ի սրբազան վարդապետացն մերոց. որովհետև լսեաւրէք եւ վերծեցուցանէր զշշխէրտելը է՛ր է պէղէոնին նոցին, յաւետիսն էր։... Արդ ուրեմն՝ որպէս ասացաք՝ հետեւելով սրբազան հարցն մերոց, զինք ժողովելոյն է պատասխանն է՛ր զօդտաւէտ գրեանս շարադրեցեալս ի մերայնոց սրբազանից. յեւ որոյ յետ էրկ յաջողմամբ պետն ընծեցուցանել զատուածաբանական եւ զքէլլեսիաստական գրեանս յայնց լեզուաց երէսորէնէց ի մեր բարբառ իբր առնելով զպսակ ի վերայ պսակի։"

"Եւ զի թէպետ յաղագս այսորիկ եւս բազմից բամբասեցաւ է բազմերեսաբար փէլոցն մերայնոց, որք գտանէին յայնժամ յազգս մեր, զրոց կ՛ընցուցանել էր զայս մաց նոցին նախանձն հնոցունէլ, եւ ատելի եղեալ էր ախտացեալ աչաց նոցին գեղեցիկ ճառագայթն արեգական։ Եւ յիրաւի ասեմ, որպէս մարմնաւոր հիւանդացելոյց, այսպէս եւս հոգեպէս ախտակրելոյն այնոցիկ ամենայն անուշ շահաւ կերակուր իբր օշինդր թուեցեալ լինէր։ Սակայն նա բամբասեալ եւ ոչ փոխարէն բամբասէր. այլ ըստ սրբազան առաքելոյն Պօղոսի՝ օրհնէր զբամբասողս իւր, առնելով աղօթս ի վերայ նոցա։ Որոյ վասն միշտ եւ յաւէտ գրէր առ նա հայրն է՛ր, Պատրիարքն Սրբոյ Քաղաքին, զանս յորդորականս եւ յուսադրականս, ոչ երբէ՛ր վերջանալ յառաջիկա՛էրն։ Եւ զի այնպիսի վայրաղաղանջքն ոչ այլք են, եթէ ոչ պատրաստական գործիք սատանայի, որովք եւ ի ձեռն նոցա կամի խափանել զսրբազան գիտութիւնս աստուածային գրոց, որով գերափայլի Եկեղեցին Հայ։ Եւ ոչ վասն գիւղական շղջնջմանց նոցին յետս նահանջեցի է ընթացանելոյ օգտաւէտ գրոց, որով եւս սրբազան նախնիքն մեր գերափայլեցան ի մէջ սրբոյ Եկեղեցւոյ... Եւ յաւէտ այսպիսեօք քաջալերական յոր-

դորացք զօրացուցանէր զՅովհաննէս Վարդապետն։ Որ նա եւ զօրացեալ ի շնորհաց ամենասուրբ Հոգւոյն Ծնդրկէ, զբազում աշխէրտս ժողովել է գանազան պէղէոց, հանապազորդական ազնութեամբ ճոխացուցանէր զնոսա կրկնակի գիտութեամբ, այսինքն՝ փիլիսոփայականօք եւ աստուածաբանականօք. զորս այսօր տեսանեմք աչովք մերովք...։"

"Բայց արդ, հասարակաբար յիշեցուք աստ զանուանս թարգմանեցեալ գրոց, զի մի զկնի անցելոց ժամանակի անհետասցի. նաեւ՝ զի իմասցեն բանասէրքն ազգիս մերոյ, թէ գո՛յ գերքն այն ի մէջ ազգիս մերոյ թարգմանեցեալ. որոյ ընթցմանն էր Ղուկաս Վարդապետն Աբրահամեան յերկրէն Խարբերդու, կրէ հմտացեալ լեզուին իտալականի եւ լատինականի։"

"Եւ թարգմանեցեալ գրեանքն՝ են ստորեւ գրեցեալս։

"Նախ՝ զԳիրքն Կենդանեաց է՛ կամ օրինակաց է պատն հաստատ բանքանեալ. որոյ մի մասն նախապէս էր թարգմանեցեալ ի վենետ ի նայնոյ Ղուկաս Վարդապետէ. եւ զմնացեալսն կատարեաց ի Կոստանդնուպոլիս։[1]

"Երկրորդ՝ զԳիրքն Ապոստոլքանոնէն Սիոնի համառօտեցեալ է Յովհաննէս Գաբրիելեան։[2]

"Երրորդ՝ զԳիրքն Եօթն խորհրդոց Եկեղեցւոյ։

---

1 Այս խոշոր հատորը 1750ին տպագրուեցաւ Կոլոմի աշակերտներէն Սահակ Ասծինի ծախքով "Գիրք Օրինակաց է՛ն Նոմոկանոնի" խորագրին տակ։ — Այս մասին տես "Կոլոմի Մատենադարանը" գլուխը։

2 Թրգմ. 1729 "ի քաղաքն Կոստանդնուպոլիս, ընդ հովանեաւ Սուրբ Կարապետ Եկեղեցւոյն որ յԻսկիւսաար"։ Ամենէն աւելի մանրամասն գրուած, լաւ պահուած հատորն է Ազգ. Մատենադարանին մէջ։ Մեր ձեռք գտնուած Սկոթի թարգմանութեան մէջ չենք տեսած Յովհաննէս Գաբրիելեանի անունը, որ ուրիշ ձեռով մը կ'ըսուի "Գաբրիել Պոլսեցի" (Նալեան Ճշդագ Ճշմարտութեան էջ 106)։

“Չորրորդ՝ ղԳՒԸ+ն որ կուչ լո՜սա՜ո՜ր՜ՈՒՆ խոսովանո՜ՈՒԵ՜Ն։[1]

“Հինգերորդ՝ ղԳՒԸ+ն որ կուչ Անդա՜ա այլաբա՜նո՜ՈՒԵ՜Ն, յերկո՜ա հատորս բաւականել. որոյ ի հա՜տորն պէ՜ս ե՜ս ու՜ղ է ՐԱԲԳՄԱՆԵԼ։[2]

“Վեցերորդ՝ ղԳՒԸ+ ՆՈՅ որ կուչ պատմո՜ՈՒԵ՜Ն Սրբոյ Երկրին, հանդերձ լայնատարած ահմանա՜ա խոսվ, յերկո՜ա հատորս բաւականել։[3]

“Եօթներորդ՝ ղԳՒԸ+ ՆՈՅ որ կուչ խաբէո՜ՈՒԵ՜Ն աշխարհի, յերկո՜ա հատորս բաւականել։[4]

“Ութերորդ՝ ղԳՒԸ+ն այն որ կուչ ՀԱԲԹԱ՜ՆԱԲ ՀՅԱՆ+։

“Իններորդ՝ ղԳՒԸ+ ՆՈՅ +ԱՐՈՂՈ՜ՈՒԵ՜Ն Է ՎԵՐՈՅ ՀԱՅՐ ՍԲՐՈՅ։

“Եւ այլ իմն գիրք նոյնչափ վառն ղՂՄՆ եւ ապաշխարութեան. Է՜ ՂԱՅԼ ՄԱՆԱ՜ՈՒՈՐ ԸՐԱՔՈՂՎԸ։[1] Եւ ի վերոգրեցեալ գրեանցս այսոցիկ, զոմանս ինքնին եւ զոմանս միջնորդութեամբ աշակերտացն իւրոց թարգմանեցուցանէր, յաւելլով ի գանձս գիտութեան սրբոյ Եկեղեցւոյ։”[2]

“Բայց արդ, եթէ ասասցեն ոմանք ի մերայնոց թէ ի մէջ գրեանց լատինականաց գտանին

---

1 “Ես իրրեւ գիտաս Կոստանդնու (Ը)ՑՈՎՀԱՆԷս բանի պաշտօնեայս որ բազում միջնորդութեամբ որդւոյն իմոյ ՑԱԿՈԲԱՅ (= Նալեան) բանի Աստուծոյ ծառայի եւու թարգմանել զայս ամենայնիսին գովաբանեցոյց, հանճարաւորութեամբ Ղուկասու Վարդապետին խորհերդացոյ առն հմտավարժի լեզուացն լաթինացւոյ” — Թուական Թրգմ. 1725։ Նոյն հատորին մէջ է “Հաւաքումն բոլորի Աստուածաբանութեան Թովմայի Ագուինացւոյ հրեշտակակրօն Վրդ.ի” եւայլն։

2 Հեղինակ Հերոնիմոս Լաւուաէթօ. հինգ վեց տարուան մէջ թարգմանուած։ Թուական ՃԼԱՀՏԻ 1733. — Թուական ՑԻՀԱՏԱԿԱՐԱՆԻ 1740 ՑՈՒՆԻՍ 23 “ընդ հովանեաւ Սրբոյ Աստուածածնին Մայր Եկեղեցւոյ,” — ՑԻՀԱՏԱԿԱՐԱՆ ՏԷՐ ԳՐԻՓՈՐ +ՀՈՀԱՆՆԷՍ 1744 ՑՈՒՆԻՍ 29։ Երես 1766+20+40=1826։

3 Թարգմանիչ Ղուկաս Վրդ. “գործակցութեամբ Մաղաքէայ գրչի Կոստանդնուպոլսեցւոյ ազնւի միոյ եղբօրդ”. Թուական 1725 ՕԳՈՍՏՈՍ 10։ Երես Ա Հատոր 547+Բ Հատոր 534=1081։

4 Թարգմ. Խաչերէնէ. Թուական Ա. Հատորի Թարգմ. 1730. Թուական Բ Հատորի Թարգմ. 1734։

5 ԵԹԷ ուրիշ գործ մը չէ, պէտք է ըլլայ “Բանք ոսկիականք եւ Գեղեցկագոյնք զանազան սուրբ գրոց վարդապետութեամբն յարդարեալ եւ ճոխացեալ ի բոլոր ժամանակս տարւոյն։ Զարդարեալ եւ արարեալ ի գերազանց սրբազան Աստուածաբանութեան վարդապետէ եղբայր ՑՈՎՀՈՓԷ Վ...ՑԻՆ կարգին ՔԱՐՈԶՈՂԱՑ, յումմէնէ Եպիսկոպոսէ ԵՆԻՎՆՈՍԻՑ երջանկալէս սկսանին,” (Ձեռագիր Ազգ. Մատենադարանի), որուն գժբախտաբար ա՛չ գրութեան Թուականը կայ ո՛չ ալ Թարգմանութեան։

1 Այս խոսքերէն են Ագգ. Մատենադարանի սա ձեռագիրները։ “ՆԵՐՔՐՈՆ Ապուխոդոզէ իտալերէնէ եր. 177. Թրգմ. աւարտած 1732 սեպտեմ. 1։ — “ՊԱՐԴԵՂ ՀՈՎՍԷՓ. Երես 552։

2 Իր ընել տուած թարգմանութիւններէն զատ, ուրիշ թարգմանութիւններ ալ կը գտնուին։ Սահմանոս ԼԵՀԱՑՒՑ նորէն Թարգմանած “Դիոնեսիոսի Արիսպագացւոյ Ցաղագս երկնային բանաստեղծութեան,” նօտրագիր օրինակ մը գաղափարել տուած է իրեն համար, գրիչ Վարդան ԷՐԷՑՈՒՆ։

“Արդ գրեցաւ գիրս, որ կոչի հոփեաց է հրեշտակաց, ի թուականութեանս Հայոց, ՌՃԿԹ (= 1720) ի Մայրաքաղաքս Կոստանդնուպոլիս, ընդ հովանեաւ Ս. հրեշտակապետ եւ էլեվէց-ոյ եւ ՊՈՂՈՍ պալատ, ի վայելումն +ՀՂ բաբառոյ ՑՈՎՀԱՆՆԷՍ Աստուածաբանութեան վարդապետ ԲԱՂԻՇԵՑՒՑ, որ ստացաւ զսա է հալալ յընչից յիշատակ իւրեան եւ ծնողացն եւ ամենայն զարմից...։”

գրեցեալ բանք ոմանք զորս ոչ ընդունիմք մեք Հայքս. պատասխանեմ առ այս ստորասապէս թէ չէրս-է փոռնէն մ՚ինչ է հարէ-ըոց ըզրս եկեղեցի-ն ձեր ոչ ընդոունի. սակայն ոըր դիցուք ընդէ-ըն ըզրս ընդոունի: Աստանօր հարցանեմ սիրելւոյթեան ձեռուս թէ վասն միոյ փոքր ճիւղոյ չորացելոյ, պարտ է զբոլոր պտղաւէտ ծառն արմատախլել. եւ յաղագս միոյ մարգարտոյ փտեցելոյ. ճաշ է զբոլոր շարանս գեղափայլ մարգարտաց ի յաղբիւսս ցրուել եւ վասն միոյ կամ երկուց բանից անընտանելեաց, պատշաճ իցէ զբոլոր մեծագոյն մասեանն ոչ ընդունել: Ո՞չ ապաքէն զբազում անասելի հերձուածս գտանեմք (?) ի գրեանս Արիստոտելի եւ Պորփիւրի (որ նախապէս քրիստոնեայ էր եւ յետոյ ուրացաւ:) Սակայն Անյաղթ փիլիսոփայն Դաւիթ թարգմանեալ զնոսա ի մերս բարբառ, հայելով մանաւանդ ի մեծամեծ օգտութիւնս նոցին՝ քան ի վնասս: Զի երիե ժողովեալ է վերայ ըոտնաձեռն ոմանց, կարեն արդհանել է նոցանէ ընդդէմ անուշահոտ, որպան եւս առաւել պարտիմ մարդկի առնել զերծանս զայս պարկեշտաւորբ բանակաւորիեան: Ցիրաւի տամ քեզ զնորատան այն, զոր յառնէ ումենէ զգօնականէ ոգեցեալն է. մի հայեր թէ յումէ՞ կամ յորմէ իցէ շարադրեցեալն. քանզի կարի բազում գործիք գտանին յամենասուրբ Հոգւոյն շնորհացն: Եւ մանաւանդ, որովհետեւ ըստ ախորժակի նոցին, որ դանէցս յաւետ պեղկեշտմէ երոց նոցին, այնպէսդ դալապես է արեւքար կարեմ պատրաստարել ընդդէմդրեալ առարկութեանց նոցին. իբր թէ զնոսք նոցին, ընդ նոսա քաջալերիմք. ահ ահ ասեմ վերջապէս, բէ-էցս անգամ երանելի-ն Համազասպ լինէր ինչ երէ պետանիցէի զամենայն գրեանս Ցոհաննու, Աստուծոյ եւ Լոգինոսոյ ընդբերանեցեալ է հայկական ըզոյս: Եւ ոչ ապաքէն ամենայն աստուածաշունչ գրեանքն մեր թէ Հինն եւ կամ թէ Նորն՝ յայլ լեզուէ ածանցեալ է ի մերս:

Նաեւ Երկոտասան Վարդապետաց գրեանք, զորս ոչ թուեմ[illegible] աստ, զի մի՛ ձանձրութիւն լինիցի ընթերցողացդ: Ո՞րքա՞ն լուսոյն լերս-է այնպէսեաց ուսուցչապետից, որ չաւետ հաստեալ եւ զարմացեալ են ի վերայ չնորհացն է-րեանց. որոց նեբեսցէ տէր. (Հաննէ էջ 150—156):

Այս բնագիր տողերուն մէջ ինքնին կը պատկերանան դաղափարներու հակադրութիւնները, որոնք տիրեցին գրական եւ մտաւոր զարգացումի շուրջ՝ կոլոտի առեն: Հաննէի այս շատ պարզ խորհրդածութիւններն՝ դեռ բոլորովին նոյնութեամբ եւ թարմութեամբ կրնան կրկնուիլ 20րդ դարու մէջ ալ, մեր համայնքին հինցած մէկ հատուածը լուսաւորելու համար:

Ի՛նչ սրբապղծութիւն հայ վարդապետի մը համար, որ պատրիարքական Աթոռին վրայ, տարօրինակ ձեռնարկներ կը յայտնէր: "Ատոնց առաջնն է հիմայ„ տպիակ, տգետ եւ դիմակաւոր հեռատեսութիւնը, ուվ գիտէ քանիցս փսփսացին կոլոտի ականջին: Բայց հաստատապէս վճռած էր իր ուղեգծէն չնահանջել: Շատոնց ուսուսմնասիրած էր նա թէ աղնիւ գործեր եւ գործառնութիւններ կը հալածուին. "որպէս է բարբ մեր. զի յորժամ տեսանեմք զոք ապուռաձապալաշ գնացք-ս, գնդապրիւաբ, բարեկրօնապրիւաբ եւ լուսաշալէղ երջանիկ, ոչ միայն ոչ ցանկամք բերել յանձին զբարի նախանձն եւ նմանել վարուց նոցա, այլ ջանամ եւ զայնս քակ խափանել յայնպիսի գնացից: Եւ այսպէս երբեմն ի հաւատն գանիմ արար, որպէս ասէին զուսմնիկ Սրբոյ թէ Ծայր է.[1] եւ երբեմն գվարս անուղղա համբաւեմ ընդս առնել„ (կոլոտ):

---

1 Ծայր բառին թեեւ աստուգաբանութիւնը չէ ճշդուած բայց որոշ կերպով նախատական մ՚է: Հայք Ծայրս կ՚ըսէին հայ-հոռոմներուն, որոնք ազգաւ հայ էին եւ եկեղեցիով՝ հոռոմ (= յոյն): Այսպէս՝ այն աստրիներն ալ, որ յունադաւան էին՝ կ՚ըսուէին Ծայրս. տես ՃՃԱԲ.

Այս երեւոյթները որչափ ալ ցաւալի բլլան, ազգի մը կրօնական եւ բարոյական զարգացման տեսակէտով, բայց նոր չեն։ Տարբեր տարբեր

Պտմ. Ս. Երուսաղէմ, Աստուածատուր Եպս. Տ. Ցովհաննէսեանի, տպ. Երուսաղէմ 1890, Ա հատոր, էջ 97—98։

Կ'երեւայ թէ հայ-հռոմէներ Ծայրով փոխադարձաբար, բայց ի զուր կը նախատէին հայերը։ Պօղոս Տարօնեցի իր տաք գրուածքին մէջ կ'ըսէ իր հակառակորդին, հայհռոմ թէոփիլոսէն.

"Ո՛վ պատուական եւ սիրելի եղբայր Թէոփիլոս, ահա յիշեալ էք եւ գրեալ էք առ մեզ. եթէ Ծայրն ելից զտեղի Երկոտասան ազգացն։ Եւ ասացեալ էք ի Թղթի ձեր, թէ Խահակայ եւ Մեսրոպայ եւ Մեծին Ներսիսի են աշակերտեալք։ Կարի յոյժ տխմարութեամբ ես զայդ գրեալ. զի ո՛չ է այդպէս։ Եւ դու այժմ միտ դիր եւ հասկացիր. զի յաւուրսն Ցօհաննիսի հայոց Կաթողիկոսի, յորժամ զժողովն արար ի Դվին եւ զՀայք դարձոյց ի քաղկեդոնէ եւ հաստատեաց զՀայս յառաջին յուղղափառութիւն եւ նորոգեաց զնիկիականն կանոնն. Ե՛ որ է Հռոմայ ալեւորն էին Հայոց յաղթե՛ն նոյնն ճառին, հռոմայն ի՛րջո՛ւ Ե՛ իրո՛ն՛ եւ եղեն ընդ՛նո՛ղ՛ խմբով Ե՛ կրօ՛ւ Ուր՝ այո՛ք Ե՛ Ծայրն, եւ ո՛չ որպէս դու ես գրեալ առ մեզ թէ Մեծին Խահակայ եւ Մեսրոպայ եւ Ներսիսի են աշակերտեալք։ Զի մինչ քաղկեդոնի ժողովն եղեւ, նոքա հրաժարեալք էին յաշխարհէս եւ դու զնոսա ընդ երկոտասան պատարագիչն ես գրեալ. ապա ուրեմն Ծայրն դու էք որ զտեղին լցիք։

"...Այսպիսի օրինակաւ եւ դուք դարձայք ի յայլ հաւատս. եթէ ոչ ընդ ձեզ եւ ընդ Հռոմոս զինչ կայր։ Ե՛ ահա Ծայրեր դո՛՛ է, որ հայ լի՛ը՛ է Ե՛ ո՛՛է՛ գնէ հռո՛՛ս։ (Պօղոս Տարօնեցի թո՛՛ղ էջ 267 եւ 273 հմմտ. Ինճիճեան Աշխարհ. Զորից մասանց Աշխարհի, Մասն Ա. Առ՛՛ հատոր Ա. էջ 303—305)։ Երանի՛ թէ Ուխտանէսի պատմութեան այն կորսուած գլուխը, ուր Ծայրերու վրայ խօսած է, գտնուէր։ Ծայր կրնա՞յ արդեօք աղերս մ'ունենալ Եղիշէի Ծո՛՛րբո՛՛ ըսած ազգին կամ ցեղին, ինչպէս նաեւ Ծայրո՛՛նէաց նախարարութեան հետ (Բա՛՛նո՛՛բեր 1902 հատոր Դ. թիւ 8—9, էջ 246)։ Ալիշան ենթադրաբար կը խօսի Ուխտանէսի կորսուած գլխին վրայ. տես

եղանակներով միշտ երեւան եկած են եւ կու գան, եւ շատ ա՛եգամ աղետաւոր վախճաններու ալ կը յանգին. բայց պատմութիւնը իր անաչառ դատաստանով ամէն բան կը վճռէ ուղիղ։ Կոլոտի մասին եղած բոլոր բամբասանքներն ոեւէ նշանակութենէ զուրկ են. միակ նշանակութիւնը՝ նախանձոտներուն դատապարտութիւնն է։

ԳՕՁ, ԿՈԼՈՏ ԵՒ Կ. ՊՕԼՍՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆԸ

Ա՛յնպիսի ժամանակ մը, ուր Պոլսոյ պատրիարքական Աթոռը կատարեալապէս իննակ էր՝ իրարու ձեռքէն բարձ ու գահ յափշտակողներու արարքներուն մէջ եւ պատրիարքներ, վարդապետ եպիսկոպոս, բնաւ ապահով չէին իրենց վաղուանը վրայ, այնպիսի ժամանակ մը, ուր Պոլսոյ գրական ու կրօնական կեանքը յուսահատական վիճակ մ'ուներ եւ այս վիճակը չափազանց կը ծանրանար՝ ֆռանկուքեան կամ կաթոլիկուքեան արծարծած բարդ բարդ խնդիրներով եւ Երուսաղէմի Աթոռին առթած մտահոգութիւններով, վերջապէս այնպիսի առեն մը, ուր նոյն իսկ Էջմիածնի կաթողիկոսութիւնն ալ արտաքին ու մանաւանդ ներքին պատճառներով՝ չէր կրնար ծանրութեան կենդրոն մ'ըլլալ, ընդհակառակը կը պատրաստուէր ամէնէն

Հայապատում էջ 86.) Հոն կայնաեւ յիշատակութիւն մը Մխիթար Ապարանեցիէն. "Ծարն հայէրոս" մասին — "Եւ ոմանք կոչին Ծարն հաեր, որ լեզուով եւ գրով ազգաւ են Հայք, բայց դաւանութեամբ եւ ամենայն օրինօք են Ցոյնք, եւ ամենայն կարգաւ հնազանդ նոցա, որպես յայտ է այնորիւք որք են ի յերկնակէն եւ ի յայլ Հռոմոյ տուն եւ ի կաֆէն, ի Ղրիմ եւ ի յայլ բազում տեղիս.,, (անդ էջ 552)։ Թէ ո՛վ էր այն սուրբը, որուն Ծայն կ'ըսեն եղեր. հաւանաբար Ցարեկացիին կ'անդրադառնանք, եթէ ոչ ուրիշներն որովհետեւ ամէն տեղ ու ամէն առեն իրենց լեզուով ու գրչով մոլորութիւններու եւ նախապաշարումներու դէմ կռուողները նախատուած են։

տխուր, ամէնէն ամօթալի բանագործութիւններու թատրը սարքելու. այսպիսի փափուկ ժամանակի մը մէջ Կոլոտ զուարթ եւ ընդարձակ հորիզոն մը գծեց Պոլսոյ պատրիարքութեան շուրջը՝ որուն նշանակելի կէտերը եղան Երուսաղէմ՝ նախ՝ եւ ետքը Էջմիածին: Իսկ Պոլսոյ պատրիարքութիւնը, կարծուածէն աւելի դիրքի եւ հեղինակութեան տէր եղաւ: Այս ամենուն մէջ շատ մեծ նշանակութիւն ունի կոլոտ *ոսոյք ջոբեն* աւելի անընդհատ եռանդով տանջուողները, թէ Էջմիածնի նուիրակները, թէ առաջնորդները, թէ Պոլսոյ մէջ լճացած եկեղեցականները, ազգին աղբիւրի պէս յորդող դրամները ամէն օր պատուանդան կ'ընէին պատրիարքական Աթոռին բարձրանալու:

Եկեղեցականութեան բարեկարգութեան համար արդէն բաւական է *ոսոյք* դարու անընդհատ ու հաստատամիտ գործունէութիւն, անկից ետքը ալ ինքնին կը քալէ գործը. այս պայմաններուն մէջ, անշուշտ, մեծ բարեբախտութիւն մըն է գլխաւոր աթոռներուն մէջ տիրող անդորրութիւնը, զերծ հասկնալու խելքը. բան մը, զոր Կոլոտ յաջողցուց յանձին Ղազարեան Երուսաղէմի Աթոռին վրայ, եւ յանձին Կարապետ ու Աբրահամ կաթողիկոսներու, Էջմիածնի Աթոռին վրայ:

Կոլոտին այս բոլոր յաջողութիւնները՝ եկեղեցական մը միայն լաւ չդատեց. Ինքը թէ եւ կարող, Կոլոտի պէս արդիւնաւոր, պատկառելի դէմք մ'եղաւ Եկղ. պատմութեան մէջ, բայց նախանձը, որ շատ անգամ ամէնէն մեծ գանկերն իսկ կը մրմնջէ, գլխաւոր պատճառ պէտք է դնել այն դատումին: Երեւանցի Սիմէոն կաթողիկոսն է այն. Սիմէոնը, որ իր ուսումն ու սկզբունքներն Ամիրտոլի "Համալսարան" ին կը պարտի, սա տարբերութեամբ

որ Կոլոտ ուղղակի հոն, Ամիրտոլի մէջ անած էր անոնցմով, մինչ Գօշը՝ Էջմիածնի մէջ, ուր Ամբրոսէն գացող վարդապետներ պատուաստեցին Բարսեղ Աղբակեցւոյ եւ Վարդան Բաղիշեցւոյն դպրոցը:

Սիմէոն կաթողիկոս, Կոլոտի չափ դիւանագէտ մը չէր: Հետեւաբար իրերը բոլորովին ախալ կը մեկնէ, Մեծագործ Պատրիարքի մը *ենէրժի*-ին՝ խորամանկութիւն կը նկատէ. *կենջ-էֆէնտի*-ին՝ շողմոգութիւն ու կեղծաւորութիւն. *ֆըղախ*-ին՝ խաբէութիւն:

Սիմէոնի սրտին բոլոր ցաւն այն է որ Կոլոտ *ինչու* Պոլիս ժողով գումարեց Աստուածատուր Կաթողիկոսի մահուանէն ետքը, եւ Ուշեցի Կարապետ Եպս՝. Կաթողիկոս ընտրուեցաւ: Եւ *ինչո՞ւ ինչքն*՝ Կոլոտ հանեց Կարապետ կաթողիկոսին պաշտօնը վաւերացընող կայսերական հրովարտակը, եւայլն: Որովհետեւ հրովարտակի խնդրին մէջ կաթողիկոսական իրաւանց բռնաբարում կամ սեղմում կը նկատէ Սիմէոն կաթ.[1]: Եւ որպէս զի իր խօսքերուն կշիռը ծանրացընէ "յայն *ֆոսոյք*" գաղտնիներ կը տեսնէ նոյն իսկ Ուշեցւոյ ընտրութեան մէջ եւ ձրի ակնար-

---

1 Սիմէոն կաթողիկոս՝ Մխիթար (Գօշ) վարդապետի պէս *էօսէ* ըլլալուն համար Գօշ լսուած է: Սիմէոն լաւ քարոզչի համբաւ ալ ունի. երկու հատորով քարոզներու հաւաքածոյ մը յօրինած է Էջմիածնի նուիրակներուն համար: Սիմէոն կաթ. իր վարդապետութեան առեն 1752 Երուսաղէմ ուխտի կ'երթայ, ուր պատրիարք էր Գալեան: Աստուածաբանը, արդէն լսած "քեօսա" Սիմէոնի համբաւը՝ Ս. Յակոբեայ մէջ Սիմէոն վրդ.ի մէկ քարոզը լսելէ ետքը իր մտածմունքն, փիլոնը եւ գաւազանը կը նուիրէ անոր՝ քաջալերելու համար: Եւ օր մը, երբ ուխտաւորները լաւ քարոզիչ մը կ'ուզեն պատրիարքէն՝ սա Սիմէոնը կը յանձնարարէ: Բայց ուխտաւորներ կ'ուզեն որ թաւամազ Մովսէս վրդ. ը տայ իրենց: Գալեան սապէս կը սրամտէ. "*խօրդ կ'ուզէք՝ էօսէ-մօրտ կ'ուզէք՝ Մովսէս*:" (Դէ՛ն գ. էջ հդ:)

կութիւններով կը համեմէ իր դիտողութիւնները։ — "Ապա ի ՌՃՀԸ (= 1729) թուին փոխի կարապետ կաթողիկոսն առ ՏԷր . . . : Սա ի հրաւիրիլն ի մեծ Պօլիս օծեցաւ կաթողիկոս ընդդրօ-ընդամբ ե- չբ գէորգ-ընդամբ Բաղիշեցի Յովհաննէս վարդապետին (որ այնմ ժամանակի պատրիարքը էր նոյնոյ քաղաքին Պօլսոյ)։ Քանզի ետ օծանել զսա ի կաթողիկոս՝ որպէս ասացաք, եւ ինքն եւ իւրքն ձեռնադրեցան անդ եպիսկոպոս։ Ե- ինչ եղեալ էր ամենայն ըղձից ի-րոց ահա ժամանակ է ընանելցման, (չի պետանէր չկարապետ կաթողիկոսն գնդիր ե- անդելական որպէս-ընեանց արբոյ Աթոռոյս,) յա-ել ե- չայս ղբրո-ընե-նա (?) չի ղբրը գոչն կաթողիկոսոյ ընթա-ուրացն Օսմանց-ոց ընդ յեա-ամբ ի-րով արար։ Յայնմ օրէ սովորութիւն եղեւ՝ չի ընդ ինչ ընդէրնառնչին կաթողիկոսն է յՕսմանց-ոց ընթա-ուրէն, պարբերբդն Պօլսոյ պայծ ղբրչյն ե- ա՛չ այլ ի-ր+» (Ջամբռ. էջ 29)։ Եւ դիտել տալէ ետքը թէ ինչպէս "կաթողիկոսքն սրբոյ Աթոռոյս համաբյակ ե- անդնդրդ» կը դիմէին Օսմանեան, Ռուս եւ Պարսիկ ինքնակալներուն իրենց խնդիրներուն համար. այս կանոնը, կ'ըսէ, տեւեց մինչեւ 1726, "յորժամ ընտրեցաւ ի մեծ քաղաքն Պօլիս ի կաթողիկոս սրբոյ Աթոռոյս՝ կարապետ վարդապետն Զէյթունցի եւ Առաջնորդն Էնկիւրիոյ, եւ ի Պօլիս օծեցաւ կաթողիկոս ընդդրօ-ընեամբ Բաղիշեցի Յովհաննէս վարդապետին (որ Պատրիարք էր նոյնոյ քաղաքին), եւ զնոյն Յովհաննէս վարդապետն, եւ զայլսս ոմանս վարդապետս ի նոյն քաղաքն՝ ձեռնադրեաց եպիսկոպոս։ Արդ որպէս ասացաք, մինչեւ յայս կարապետ կաթողիկոս, էջմիածնանիստ կաթողիկոսքն, ինքեանք եւ կամ իւրեանց Նուիրակքն, եւ կամ ի ձեռն ոմանց իշխանաց, անխտիր գրէին զարզոյ առ թագաւորսն Օսմանցւոց, եւ առնուին զնդրդեչիան եւ այլն։ Մինչն ի նոր հրաւիրիլն կաթողիկոսացուին ի կաթողի-

կոսութիւն, արձան է բերանոյ ժողովրդոցն գրե-ը ա-ընթա-ուրն, ե- նա ըստ խնդրանացն պայր ընթա-ուրն ֆերմանն կաթողիկո-ընեան։

"Ապա ի հրաւիրիլն ի կաթողիկոսութիւն վերոյիշեալ կարապետ կաթողիկոսիդ, (որ էր յայն կա-ուցէ ե- մանա-անդ ի վճակէն Սուչ), Աթոռոյս որպէս-ընեան, պապուցն ե- էչխանո-ընեան ամենից անթերեալ, ինչն ե- ձեր ե- պարզապէս։ Իսկ այն Յովհաննէս վարդապետն Բաղիշեցի (որ էր Պատրիարգ Պօլսոյ) խորամանկ, ըմբռնող, կեղծաւոր, ե- խաբող, որպէս բերէն է Բողիշը- ե- այնց կողմնացց։

"Վասն որոյ ժամ գտեալ այս Յովհաննիսիս (որ-ա՛ է վաղուց հեռէ ցանկայր), ղբրչյն եւ զայլս խնդրանաց գրեանն կարապետ կաթողիկոսին, ինք նոյն Յովհաննէս վարդապետն գրե ի յիւր բերանոյն առ թագաւորն, գրելով թէ՝ ըստ խնդրոյ ազգիս մերոյ չկարացեր վարդապետն կաթողիկոս արբա։։ Եւ թագաւորն եւս գրե թէ՝ ըստ արձանի Յովհաննէս փոխրիկէն, եւտուք զհրաման։ Այսու հնարիւք այդ Յովհաննէս նենգաւորդ հատանէ զդիւրս եւ ղարձայս կաթողիկոսացն սրբոյ Աթոռոյս ի գրանէ թագաւորին եւ յիւր կողմն արկանէ, որ եւ մնաց սովորութիւն„ :...

"Եւ մինչ այսու նենգութեամբ առին Պօլսոյ պատրիարգունքն ղգործս կաթողիկոսացն էնեա-ի-բեանց, այնուհետեւ սկսան խաղացուցանել ընոսա որպէս ե- կամեցան։ Զի ի խնդրելն կաթողիկոսաց զֆերման ինչ ի պատրիարգաց, երբէ անկաս է ի-բենց, ե- կաթողիկոսացն ե-ա ա՛չ այնպէս օգտակարբ, ասեն ե- ա-ա-էն. Իսկ եթէ նշանակեալք ինչ ինաս է իւրեանց, եւ կամ կաթողիկոսացն մեծ օգտաբեր, պատճառաւ իւիք բացատեն, պատասխանելով թէ՝ ոչ կամի թագաւորն" (Ջամբռ. էջ 235—236) եւ դեռ հոյլ մը խօսք, որ ժամանակին բարքերը կը պատկերացընեն։

Ա՛յս էջերը հետաքրքրական են եկել. պատմութեան համար, այնպէս որ եթէ բոլորովին իբր սայդ ալ ընդունինք Սիմէոնի քննադատութիւնը Պոլսոյ պատրիարքներուն համար, գոնէ շատ նպաստաւոր է Կոլոտի նկատմամբ: Նպատակաւոր՝ ըսի, որովհետեւ Էջմիածին տակն ու վրայ էր այն ատեն եւ կարող կաթողիկոս մը պէտք էր ընտրել եւ Պոլիս, իբր կենդրոն, միշտ իր առաւելակշիռ դիրքը պահած է Էջմիածնի կաթողիկոսի ընտրութիւններուն մէջ. Կոլոտ հեռատես, ուզեց որ կարող եկեղեցական մը ընտրուի Էջմիածնի Աթոռը բազմելու համար:

Կոլոտի նախագահութեամբ կը յայտնի այն ընտրութիւնը Ուլնեցիին վրայ, որ Սիմէոնի ըսածին պէս ո՛չ պոշոմով էր ո՛չ ալ անթերեղէկ Էջմիածնի իրաւասութեան: Անշուշտ ամենէն յարմարն այն ատեն ինքն Կոլոտ կամ Շղթայակիրն էր. բայց երբեք ո՛եւէ ձգտում չեն ունեցած ասոնք. եթէ ուզէին՝ կ'ընտրուէին[1]:

---

1 Շղթայակիր 1737 ին կաթողիկոս սուրբ ընտրուեցաւ. բայց Զահկեցիին տեղի տալով հրաժարեցաւ. բնաւ չէին ուզեր որ իրենց պատճառով խնդիր ծագի, կուսակցութիւն կազմուի: Շղթայակիր ինքը կը պատմէ թէ ինչպէս էրէցո իրեն կոչում եղած է կաթողիկոսութեան եւ չէ ընդունած: Երրորդը տեղի ունեցաւ երբ Պոլիս եկած էր Շղթայակիր:

1737 ի Վարդավառին, Իսկիւտար Ս. Կարապետ, Երուսաղէմի Վանքն էր Շղթայակիր, "ի Սուրբ Էջմիածնայ երկու Վարդապետք եկին Թովմայ եւ Մխիթէր անուամբ, եւ Նուիրակն եւ Պարոն Ազիզն եւ այլք. յետոյ եւ մեր մահտեսի ազգայքն; եւ բազմանիք մահզըր մի եդին առաջի մեր, յորում վճիռ խնդրեալ էին լինել կաթուղիկոս. եւ իմ երեք օր պայման խնդրեալ՝ զնոսա յղեցի. բայց Պատրիարքն Վարդապետին (= Կոլոտին) եւ մեր մահտեսեացն ի ծածուկ ասացի, թէ այս երեք անգամ եղեւ որ վանն այսմ իրի զվճիռ խնդրեն. բայց անհնար է ինձ լինել. զի անարժան եմ:

"Եւ զկնի երից աւուրցն եկաք ի սուրբ Աստուածածնի Եկեղեցին, եւ յայտնի առաջի ամենեցուն հրաժարեցայ, եւ

Ուլնեցին, նոյն ինքն Սիմէոնի խօսքով թէ եւ ձեր, յայց "անձնեայ, մեծաշուք եւ առատաձեռն" էր (Ջամբռ էջ 28). Էջմիածնի շինութեան եւ բարեկարգութեան լաւ աշխատեցաւ, եւ օգտակար հրովարտակներ (= "գրեանս օգտակարս") ձեռք բերաւ. Օսմ. կառավարութեան առջեւ մեծ համարում կը վայելէր Ուլնեցին. "յաջողակ էր ի բանս ե- պէ- ր ի նոցունց" (Ջամբռ էջ 28). այս խոստովանութիւնները, նոյն ինքն Սիմէոնի գրչին տակ, կը հակասեն պոշոմի եւ անթերեղէկ բայտարութիւններուն:

Կոլոտի պէս Պատրիարք մը, որ բառին բովանդակ նշանակութեամբ նուիրուած էր իր կոչումին եւ պաշտօնին եւ Հայ. Եկեղեցւոյ բարեկարգ եւ պայծառ վիճակին արդեամբ կը ծառայէր, ինչ ըր պէտք-որ-ին պիտի ունենար Էջմիածնի Աթոռոյ հանդէպ, որուն արժանաւոր կաթողիկոս մը ընտրել տուաւ, առանց թեկնածելու: Եւ նորընտիր կաթողիկոսին արքունի հրովարտակն ալ հանելու համար՝ Կոլոտ յանուն ազգին մատուցած է Արզոյն (= Թագրիր), քանի որ արդէն սովորութիւնը այս էր. "ի նոր հրաւիրիլն կաթողիկոսացուին ի կաթողիկոսութիւն, արզոյն ի բերանոյ ժողովրդոյն գրիւր": Անտարակոյս Ս. Կարապետի Առաջնորդ Աբրահամ եպիսկոպոսի ընտրութեան մէջ մեծ դեր ունեցան Կոլոտ եւ Շղթայակիր: Կոլոտ

յոչ ասելն իմ, ապա այն եկող Վարդապետքն բերին եւ հանդէր մի այլ գրեալ՝ թէ նա յանձն չառնու եւ չունի զզահկեցի Վազար Վարդապետն կը խնդրեմք եւ ոչզսյլ ոք:

Եւ յետ բազմաց ասից եւ խօսից, նիքեցի մեզաւորս նախ զհանգութեան գիրն, որ եւ ի վերայ նորա հաստատեցաւ կաթողիկոսութիւնն:

Եւ իմ եղեալ անտի փութով գնացի յԻսկուտար, զի մի գոյցէ բազմասցի, եւ գհանդէրն յետգմիր յղեցաք առ Վազար Վարդապետն, զի եղեալ գնասցէ ի Սուրբ Գահն:

(Սիօն 1866 էջ 142:)

"Համասնունդ եղբայր„ կը կոչէ "ամենայն Հայոց Գեւրապատիւ Ս. քահանայապետը„ եւ ի միջի այլոց, անոր անուան ալ կը նուիրէ Սկոթի Աստուածաբանին հատորը: Աբրահամ, "էր այր առաքինի եւ ճգնազգեաց հեզ եւ բարեբարոյ, աղօթասէր եւ ժօնակատար„ (Ջամբռ. էջ 29. 85), հմուտ հին եւ նոր կտակարանաց եւ աստուածաբանական Ս. գրոց„ (Դրախտ ցանկալի. էջ 611). Կոլոտ եւ Ղևոնդեան կիրը ընտրել տուին Աբրահամը, որպէս զի արդէն, "Համասնունդ„ իրենց՝ ըլլայ նաեւ համամիտ եւ երեք Աթոռներու վրայ զիրար հասկնան:

Սիմէոն՝ եթէ անաչառ պատմագրի ոգիով դիտէր "յայնկոյս„ն ու "Սիս„ը, անշուշտ, ինքնին պիտի սրբագրէր իր Ջամբռին շատ մը էջերը, ուր ի միջի այլոց ձրի գրիչ շարժած է Կ. Պոլսոյ մեծագործ Պատրիարքին դէմ, անոր բարձր եւ ընտիր յատկութիւնները, որոնց ուրացումը, անհնար պիտի ըլլար իրեն, գէշ մեկնելով:[1]

ԿՈԼՈՏԻ ԾԱԿԵՐՏՆԵՐԸ

Ի՛նչպէս Կոլոտի մատենագրական կեանքը արդեամբ արժէքընելու համար ուղղակի իր գրչէն

1 Սիմէն կ'ըսէ. իր երիտասարդութեան ժամանակ բացառիկ կերպով կը զարդանայ Էջմիածնի մէջ եւ իր համբաւը կանուխէն կը տարածուի ամէն կողմ:

Կոլոտ, որ ամէնէն ուշիմ եւ ամէնէն յարմար աշակերտներով կը զօրացընէր իր դասատունը, կը փափաքի Սիմէոնէն ալ իր քովը տեսնել: Կոլոտի "Համասնունդ„ եղբայրը, Մշեցի Աբրահամ Ր. Կաթողիկոս, թէպէտ չի՛ տար, որ այդպիսի գործ մը հեռանայ Ս. Աթոռէն: Ն. Երիցեանցին ըսած է որ Սիմէն՝ Նալեանի դպրոցին աշակերտած ըլլայ: Դիւանի Արժ. հրատարակիչը կը հերքէ ասիկա պարագան եւ վաւերական թղթերով մը կը հաստատէ թէ Սիմէն "յատուկ աշակերտ էր„ Յովսէփ Ա՛րտօ՛ճ՛եան վարդապետի եւ Շամախեցի Յակոբ Գիւմիւշեան վարդապետներու մօտ: — Սիմէնի կաթողիկոսութիւնը տեւեց 1763 Ապրիլ 20 — 1780 Յունիս 26 (Տե՛ս Դիւան գիրք Գ. էջ կդ—կե):

ելած՝ եթէ ոչ գլուխ գործոց մը, գոնէ անոր մօտ գործ մը չի՛նչիք դժբախտաբար. այլ՝ խորհրդածութեամբ գրուած քանի մը յիշատակարաններ միայն, նոյնպէս՝ իր "դասատան„ կամ "դպրատան„ կեանքն ալ շատ ծանօթ չէ մեզի:

Իր "դպրատան„ գոյութիւնը, սակայն, անժխտելի է, ո՛չ անոր համար որ իբր Պատրիարք կրցած է դպրոցի մը կեանք տալ՝ Ղուկաս վարդապետի պէս լեզուագէտ եւ գիտուն ուսուցչի մը հետ, այլ անոր համար որ այդ դպրոցը՝ Թուրքիոյ Հայոց ԺԸ դարու մտաւորական կեանքին վրայ հանգրուան մ'է:[1]

Տպագրութեան կարելի եղածին չափ բարգաւաճումը, եւրոպական (լատին) գրականութեան հայացած ճոխ մթերքը, կրօնական — փիլիսո-

1 Կոլոտ յատկապէս կը յիշատակէ իր դասատան աշխատաւորներու կարգին մէջ "զհարազատն մեր ի քրիստոս գիտապար Դպէրն Սէբաստացի, որ բազում երախտիս ունի ի վերայ մանկանց մերոց համբակաց„ (Ցիշատակարան Սկոթի): Այս գասպարի անունը արձանագրուած է իբր Թոքաթ Կոլոտ՝ Ս. Յակոբ Մծբնայ Հայրապետի մատեան (Ղալաթիոյ Եկեղեցւոյն) յիշատակարանին մէջ, ինչպէս որ պիտի տեսնենք:

Այս ծերուկը մանաւանդ գուրգուրանքով եւ երախտագիտութեամբ կը յիշատակէ Նալեան իր Նարեկի Մեկնութեան Ցիշատակարանին մէջ ոչ միայն իբր դասատարակ, այլ նաեւ իբր վեհանձն ասպնջական Կոլոտի, զոր մխիթարած է իր հիւրամեծար յարկին տակ, երբ Կոլոտ Պոլիս եկաւ, ճաշակել չտալու համար վարդապետին՝ պանդխտութեան դառնութիւնները: Ցիշեցէք "նաեւ՝ զդասատարակն եւ զմանկամարզն լուսահոգւոյ Հօր մերոյ (= Կոլոտի) Դպրատան, Ներքանկատ զհայրապատուին Ծերունի, զներքինագոյ Գասպար մահտեսի Ոզի ամուճա կոչեցեալն Սեբաստացի, որ բազում երախտիս ունի ի վերայ մեր եւ այլոց աշակերտաց լուսահոգւոյն (= Կոլոտի), յորոյ վարձատրութեան քամահելի լեալ էր ասպնջական եւ պատսպարան եւ փոխառերաբար կաթնառուս իմասաիք՝ եւ մատակարար առ այլս„ (Մխ. Նորէնի էջ 1136):

փայական մ'թերք մ'անշուշտ, ինքնագիր գործերուս մշակութիւնը, որուն հարստութիւնը կը կազմեն բեմականքը, կոլոտի դպրոցին գրաւականներն են։ Այս բոլորն ապացուցանելու համար միայն Նալեանի՝ Կոլոտի դպրոցին այդ ամէնէն փայլուն ներկայացուցչին, գործերուն ուսումնասիրութիւնը բաւական է։ Երանի՛ թէ Նալեանի նկատմամբ մեր ձեռք հասած տեղեկութիւններուն քառորդն ալ ունենայինք իր դասակից եւ կարգակից վարդապետներուն համար, որոնց անունները ցանկած է դպիր Սարգիս Ցովհաննէսեան, ժամանակակից գէպոնական վարժապետ մը։[1]

"Ամրոցու գերահռչակ դպրատան" վարժապետ՝ Վարդան վարդապետի աշակերտներէն "Երանելի" Ցովհաննէս Պատրիարքի ձեռնագրած աշակերտները կարգաւ ասոնք են.

1. Թովմաս վարդապետ[2]։
2. Երեմիա վարդապետ։
3. Ցարութիւն վարդապետ Հէլաճոխէ[3]։
4. Ցակոբ վարդապետ Ասոռաճաքեան (= Նալեան)։
5. Սահակ վարդապետ Ամաթէն ("սակս ամաքնապես ի գողաբարբառ տարօնէացւոյն ըբանն կենաց")[1]։
6. Սարգիս վարդապետ Շնորհալի։
7. Ադամ վարդապետ։
8. Ցովհաննէս վարդապետ Ժամկոչեան։
9. Պօղոս վարդապետ։
10. Ստեփան վարդապետ։
11. Ղազար վարդապետ Պոնտոսեան, "որ անմարթին կոչիւր"։
12. Ցովհաննէս վարդապետ Սեռեֆճի օղլու։
13. Գրիգոր վարդապետ Խաչէ։
14. Կարապետ վարդապետ Ճամպազեան՝ նաեւ Պէտրոսի[2]
15. Աւետիք վարդապետ։
16. Սամուէլ վարդապետ։

---

1 Այս Ձեռագիրը սիրով յանձնեց ինձի՝ իմ սիրելի եւ գրասէր բարեկամս Տօքթ. Վ. Ց. Թորգոմեան։

2 Թովմաս եւ Երիմիա վարդապետները ինքն կոլոտ ալ մասնաւորապէս յիշատակած է Ջենոր Գլակի յիշատակարանին մէջ. "որք դեգերին միշտ ի գրուանս ընթերցմանց Ասուածաշունչ տառից"։

3 Կոլոտ նոյնպէս կը յիշատակէ մասնաւորաբար Ցարութիւն եւ Ցակոբ Վարդապետները, որոնք, ինչպէս տեսանք, Սկոթի Ասուածաբանութիւնը յանձն առին փոխառփոխ գրել "իւրեանց գծագրութեամբ իսկաւ"։

— "Ցիշեսջիք եւ զամենայն աշակերտեալ որդեակս մեր ի քրիստոս որք միշտ յուսման դեգերին. թէ զվարդապետս եւ թէ որք դեռ եւս առ նոյն վախճան ձկտին, զի հասանիցին առ այն որոյ վախճանաւ աշխատինն" (Ցիշատակարան Սկոթի)։

1 Մեր ցանկը թերի է անշուշտ։ Շղթայակիր կը յիշէ ըբռ ֆլեռոր վարդապետ, որոնց մէկն ալ Պալոցոյ Ցակոբ վարդապետն է, որ չկայ այս ցանկին մէջ։ — Երբ Շղթայակիր Պոլիս կու գար (1736 Ցուլիս)։ Կոլոտ ի պատիւ իր գլխաւոր չորս վարդապետները մինչեւ Քէօթահէա դիմաւորելու ղրկեց, ուրիշներու հետ միասին։

"Եւ ի Բիւզանդիա՝ Մեծ պատրիարք Ցովհաննէս Ասուածաբան վարդապետն լուեալ զեղջութեամբ գալն մեր անդ (= ի Քէօթահէա), իսկոյն առաքեաց ընդ առաջ զչորեսին գլխաւոր վարդապետան՝ գՑարութիւն (= Հեզասգի), զՑակոբ (= Նալեան) զՄահակ (= Ահագին) եւ զպալոցոյ Ցակոբ աստուածաբան պետսն հանդերձ այլովք։ Եւ մեք Ասուծով սակաւ ոգի առեալ, նոքօք հանդերձ ելաք յօրհնեալ քաղաքէն յայնմանէ, բազում ընորհակալութեամբ եւ անչափ օրհնելով զնոսա։" (Սիօն 1866 էջ 125)։

2 Կարապետ եւ Աւետիք վարդապետներուս անուններուն մէջառեղ վերջակէտներով զատուած էր "Նաեն Պետրոսեան", հետեւաբար չկրցայ վճռել թէ Կարապետ վարդապետն է այն թէ Աւետիք վարդապետ։ Թէեւ ուրիշ ձեռագրի մը համեմատ Աւետիք վարդապետին տրուած է "Նաեն Պէտրոսեան" տիտղոսը։

17. Մանուէլ վարդապետ։
18. Գէորգ վարդապետ։
19. Պետօ վարդապետ։
20. Ղազար վարդապետ Մշեցի։
21. Յարութիւն վարդապետ Անթոլիցի։
22. Պետրոս վարդապետ Տիվրիկցի։
23. Յովհաննէս վարդապետ Աղաձորցի։

Առանցմէ զատ կը գոյ ալ սարկաւագ "Թողաւ„։

24. Մարտիրոս, որ սարկաւագ մնաց.
25. Սրկ. Պետրոս Ներգիլ օղլու։
26. Սրկ. Պօղոս Ախբրդրանն (= Ախբր դաբուցի)։
27. Սրկ. Կարապետ Զիլինկիրեան։

Այս վերջին երեք սարկաւագները Յակոբ (= Նալեան) Պատրիարքէն ձեռնադրուեցան։

Բաւական ստուար խումբ մը վարդապետներու, որոնք, անշուշտ, պէտք եղածին պէս պատրաստուելէ ետքը՝ կոչուած են քահանայական աստիճանին եւ վարդապետական աթոռին։ Կանխեցի արդէն ըսել թէ դժբախտաբար ասոնց վրայ տեղեկութիւն չունինք. Նալեանէն ետքը ամէնէն ծանօթ դէմքն է Սահակ Ադաֆն, կարնեցի եւ Ամաչնորդ Կարնոյ, որ արկածալից կեանք մ'ունեցաւ Հայոց Կաթողիկոս ընտրուելէն ետքը. $3^1/_2$ տարի կարին մնաց. չկրցաւ օծուիլ եւ կարնոյ կարմիր վանքի տանիքին վրայ բոլ ստվորութեան պատած սաեն յանկարծ հիւանդացաւ ու 40 ժամուան մէջ վախճանեցաւ 1763 փետր. 22. Շբ. օր մը։ Հետեւեալ օրը թաղուեցաւ Կարնոյ Մարկու (= Ս. Լուսաւորիչ) վանքին բակը, Տաճարին հիւսիսային կողմը որուն շինութեան աշխատած էր[1]։ — Ադաֆն սիրողոսը ցարդ կը կարծուէր թէ իր անյնեայ, հակայ կազմուածքէն թելադրուած ըլլար. այնպէս որ

1 Հմմտ. Դիւան Գիրք Գ. էջ 31։

նոյն՝ իսկ ինծի՝ երբ կարին այցելեցի Ս. Լուսաւորիչ, դիտել տուին թէ իր շիրիմը, որ չափազանց մեծ շինուած է եւ խոշոր խաչքարով մը զարդարուած, իր ահռչնո-ՒԻ-ն կ'ապացուցանէ։ Բայց Սարգիս դպրի բացատրութիւնը աւելի բնական է. Սահակ Ադաֆն ըսուած է, որովհետեւ "ահագնապէս եւ փողաբարբառ„ կը քարոզէր[1]։ Շատ հաւանական է որ իր բեմական կարողութեան արդիւնքով ճանչցուած, սիրուած եւ կաթողիկոս ընտրուած ըլլայ։

"Աստուածաբան„ի եւ "Ադաֆին„ի ընկերներէն, "Շնորհալին„, "անմարմինը„, "Նաւն պետրոսեան„, "Մշակը„, "Աղաւնի„ն, "Խուզի„ն (= Գառնուկը) հետաքրքրական դէմքեր պէտք է ըլլան. այս տիտղոսները անոնց մէյ մէկ կարողութիւններն ու յատկութիւնները բացատրելու համար դարբնուած են անշուշտ։ Ժամանակին մշակուող բարքերէն էր տիտղոսներ դարբնելու մոլութիւնը՝ նոյն իսկ ամէնէն բարձրաստիճան անձնաւորութեանց համար, ըլլայ աշխարհիկ, ըլլայ եկեղեցական[2]։ — Կոչուած տիտղոսն ալ,

1 Ըստ Նալեանի (Մեկն. Նարեկի, էջ 1135) եւս "խրոխտ եւ փողաբարբառ քարոզիչ„ մ'է Սահակը։ Որմանեան պատրիարք դիտել կու տայ թէ Սահակ Ադաֆինի "գերեզմանին տեղը փոխուած է եւ ոսկորներուն ահագնութեանը՝ փոխադրութիւնը կատարող Տ. Պետրոս քահանայն վկայած է այս մասին„։ Ինձ կը թուի թէ Տ. Պետրոս նախապաշարուած է արդէն ահռչնո տիտղոսին ահեղ առումով։ — Եթէ չփոթութեան արդիւնք մը չէ, ըստ տեղեկութեան պատկանեանց Տ. Գաբրիէլ քահ. ի, զոր հաղորդած է Արժ. Տ. Ցովհ. Ա. ք. Մկրեանի, Էլչի Սահակն ալ ահռչնո կը կոչուի եղեր իր խօսելու եղանակին համար։ Էլչին՝ այն Սահակն է, զոր կը յիշատակէ Ա. պէրպէրեան իր պատմութիւն մէջ։

2 Սա իմաստալից եւ սիրուն տիտղոսներու կամ մակդիրներու շարքին մէջ, երբ անիմաստ եւ տափակներն ալ դիտեմ՝ կը յիշեմ Ս. Ներսէս Շնորհալւոյ դրած "լոյս„ մակդիրն առնոց, որոնց հետ կը խօսէր մեր ան-

կարճ է, պէտք կը նշանակէ եւ Յովհաննէս պատրիարքին տրուած է իր կարճ հասակին համար՝ :

նման Ընորհալին. "Ունէր եւ այլ հրաշալի ընորհս առաքինութեան, զի յորմէ հետէ ի գթայուժին եհաս, ոչ ումեք ի մանկանց զանկատար ձայնեաց զանուն. զոր ամենայն ոգիք մարդկան սովորաբար ունին, եւ ոչ ոմիք մանկունն ասաց: Այլ որպէս երկոքումբ հոգիացեալ էր եւ լուսաւորեալ աստուածային լուսովն. լոյս վերահասին եր անձնեցունց անուն մեծի եւ փոքու„ : . . . այլ զամենայն ասացս լինաց էրբոց ոչ ոմիք բարեացս. եւ եթէ լինէր ի պատճառէ իմեմնէ բան եւ կամ գործ յումեքէ արժանի բարկութեան, նաեւ ոչ սրտներ կամ ցուցաներ բարկութիւն ինչ. այլ հեզ եւ քաղցրագոյն բանիւ ասէր. լոյս, երթ ոչ յիս խնայէք՝ բարեացայ ինէս„ (Սոփեր. ԺԹ. էջ 43–4):

1 Կոլօտ, Կօլօտ եւ Կօլօտ ձեւերով ալ գրուած է: Գալաթիոյ կամ Կալաթիոյ անունով բաւական նշանաւոր Ցովհաննէս վարդապետ մ'ալ կայ, մեկնիչ Եսայեայ եւ Դիոնեսիոսի, Հերմոնի վանքին վարժապետը (տե՛ս Զամչեան. գ. 453, 487, 489 Գալաթիոյ ձեւն ալ կայ հմմտ. Դրախտ ցանկալի էջ 642) բայց չէ բացատրուած թէ ինչ կը նշանակէ Կոլոտիկ կամ Գալաթիոյ, թէեւ այս վերջին ձեւը աւելի տոհմանուն մը կը թուի ինձ: Հերմոնի վանքին Կալաթիոյ Սեբաստիոյ ալ ըսուած է: Զամուռճեանց Տպարանէն 1855ին հրատարակուած տետրակի մը վերջը կը գտնենք. "առեալ է այս պատմութիւն ի մեծէ ճառընտրէն՝ որ ի վանս սուրբ Առաքելոյն Թադէի ի Մուշ. ի ձեռն Կալաթիոյ Ցովհաննու Սեբաստիոյ Հերմոնիվանից գրեալ ի ժամանակս հայրապետութեան Տ. եւ Տ. Կիւրակոսի խորվիրապցոյ՝ ամենայն Հայոց կաթողիկոսի Սրբոյն Էջմիածնի ի թուին Հայոց ՊՂ. (1441). հմմտ. Ցալեան՝ Ցուցակ էջ 205: (Տետրակը կը բովանդակէ Ջենոբ եպս. ի ճառը "ի մատնութիւն Ցուդայի„ եւ Նարովկոյ եպս. Փիլիքսենիոսի Եփեսոսի ժողովոյն պատ.ը:)

Զամչեան՝ Կալաթ տիտղոսը կը բացատրէ կարծես երբ կ'ըսէ. "Նշխարժամայն նստուցին զնա պատրիարգ՝ ոչ փոխ գնա եպիսկոպոս. որ եւ իբր մականունամբ Կալաթ կոչեցաւ„ (անդ էջ 772): Բայց՝ ինչպէս որ ըսինք, Կալաթ կը նշանակէ կարճ, բաղէշի գաւառաբարբառով:

Կոլոտի աշակերտներն ալ ունեցած են, անշուշտ, Գարգմանած կամ ինքնագիր երկեր՝ որոնցմէ Նալեանի գործերը ծանօթ են աւելի:

Առնք ալ քալեցին այն ուղեգծին վրայ, զոր գծեց Կոլոտ Ամրոսլէն մինչեւ Պոլիս: Կոլոտ իր հայրական խրատներն ու յորդորները, զոր անշուշտ խանդաղատանքով կու տար իր սիրելի զաւակներուն, հաստատած է իր Ցիշատակարաններուն մէջ, որպէս զի մշակեն ուսումները, լաւ պահեն գրքերը, ծուլութեան վարշամակին մէջ փաթթելով չթաղեն հողին տակ՝ քանի արարածոց ծառային պէս: Կոլոտ պատրաստած էր այս խումբը, "զի մի յառաջին խղճութիւն անկցի Ագգս մեր„ :

ԿՈԼՈՏԻՆ ՄԱՀԸ

Բարդ աշխատութիւնները ու յոգնութիւնները շուտ կ'ընկճեն ամենէն զօրաւոր կազմուածքները ալ, որչափ ալ զգոյշ եւ ուշադիր բլլան այնպիսի աշխատողներ իրենց առողջութեան պայմաններուն: Տեսանք թէ Կոլոտ անընդհատ աշխատանք պահանջող պաշտօնական գործերու հիւսուածքէն վարմուած էր բոլորովին: Հոգեխօսական եւ բնախօսական յոգնութիւններ ալ շատ ունեցաւ: Ու այս յոգնութիւնները կրնան զգալ անոնք, որ առաւել կամ նուազ նոյն կերպով յոգնեցուցած են իրենց միտքն ու սիրտը:

Կոլոտ այն յոգնութիւններուն մէջ 63 ամեռ տեսած էր[1], երբ գործէ քաշուեցաւ կիսով չափ, պատրիարքութիւնը իր իսկ ձեռքով յանձնելով Նալեանին, իր ամենէն կարող ձեռնասունին: Ինքն իրեն պահեց վերին հսկողութիւնը եւ պատրիարքական տիտղոսը:

Այս քաշուած վիճակին մէջ ամենէն սիրելի զբաղումը դասախօսութիւն էր: Անշուշտ իր

---

1 Հմմտ. "Գանձարան Ծանուցմանց„ Ա. Մաս. էջ 421:

փափաքներէն մէկն էր անգամ մըն ալ Երուսաղէմ երթալ[1], տեսնելու համար իր խելացի ձեռնարկութեան փառաւոր արդիւնքները եւ Ղղեայակրին անընկճելի վաստակներուն փառքը:

Երկար եւ յաջող յոգնութիւններէ եաքը սկսող այն հանդարտութիւնը շատ չտեւեց: Կոլոտ Պոլսոյ այս բարեյիշատակ, երեսնել եւ քաղաքավերտ պատրիարքը, իր պատրիարքութեան քսանվեց տարուան հարթ եւ անհանգոյց ճամբուն ծայրը եւ իր հոգեսուն հետեւողներուն գիրկը հանգչեցաւ 1741, փետրվար 13 ուրբաթ օրը[2]: Իր մահուան պարագաները թէ եւ ծանօթ չեն, բայց կ'երեւայ թէ տաժանելի հիւանդութիւններով անկողին գամուած եւ տառապած չէ: Կոլոտի շիրիմը պատրաստուեցաւ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ գաւիթը, "ի հարաւոյ կողմանէ աւազ դրանն":

Նալեան, որ Կոլոտի մահուան երկրորդ օրն իսկ հագաւ պատրիարքական խիլաթն, իր նախագահութեամբ սարքեց մեծավայելուչ յուղարկաւորութիւն մը եւ իր իսկ ձեռքով՝ ամփոփեց իր Մեծ-

---

1 Ջամչեան դիտել կու տայ թէ Կոլոտ կը պատրաստուէր Հռոմ ալ երթալ: Կոլոտ այնչափ կը սիրէր Երուսաղէմը, որ իր Եպիսկոպոսական Հարուստ ղեկտը կտակեց Ս. Յակոբայ, իր վանքանուէին յառաջ:

Ղղեայակիր երբ լսեց Կոլոտի այս կտակը, անմիջապէս գրեց Նալեան պատրիարքին թէ Ս. Յակոբայ կողմէն իրեն կը նուիրեն այն ղեկտը:

Նալեան չնորհակալ եղաւ Ղղեայակրի համակրութեան համար. բայց եւ այնպէս կատարեց իր հոգեւոր չօր կտակը եւ Սեղբոս Ամիրայի ձեռքով յանձնուեցաւ ղեկտը Ղղեայակիր պատրիարքին՝ 1741 Յուլիս 18ին, Կոլոտի մահուանէն վեց ամիս եաքը (Տես Ֆ. Պէնէդ. պտմ. Ս. Երուսաղէմ Բ. հատոր էջ 66):

2 Տապանագրին մէջ "ի ներ ւոան է հինգ ամաց պատրիարքութեան" արձանագրուած է: Իրաւ որ ամենախիտ ճշդութեամբ ո՛չ ամբողջ 26 տարի է, ո՛չ ալ՝ 25: Բայց 1715 Սեպտ. — 1741 Փետրվար՝ 26ը կ'արդարացընէ:

վարդապետին նշխարքը եւ յանձնեց յաւիտենականութեան ծոցը:

Խաղաղութիւն իր ոսկրներուն:

Կոլոտի շիրիմը շինուեցաւ ճերմակ մարմարէ. անպաճոյճ, վայելուչ շիրիմ մը, այնչափ պարզ որ նոյն իսկ իմաստալից տապանագիրը[1] սպիտակ մարմարէ տախտակով մը, առանձինն զետեղուած է պատին վրայ:

Կոլոտին շիրիմը անշարժ ու անխախտ մնացած է Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ կրած այնքան փոխոխութիւններուն մէջ: Միայն ամենէն վերջին նորոգութիւններուն ու փոփոխութիւններուն առթիւ՝ երբ երեք եկեղեցիներուն ալ ճակատը միանգամայն ներս քաշուեցաւ, Եկեղեցւոյ արեւմտեան կողմը շինուելիք շէնքերուն տեղ բանալու համար, Կոլոտին շիրիմը Եկեղեցիէն դուրս մնաց ճիշդ պատին կից "ի հարաւոյ կողմանէ աւազ դրանն" եւ տապանագիրն ալ ոսկեզօծուելով զետեղուեցաւ պատին դուրսի կողմը, շիրմին վերեւ, այնպէս որ երբ դուրսի արեւմտեան դռնէն Լուսաւորչի բակը մտնես եւ ուղղակի յառաջանաս Եկեղեցւոյ Աւազ դուռը, աչքէդ չի վրիպիր սպիտակ մարմարէ ցածկեկ շիրիմ մը եւ տապանագիրը դիմացդ[2]: — Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարքի շիրիմն է այն:

Անցորդ, անկից յարգանքով անցիր:

---

1 Իմաստալից տապանագիր մ'է այն, որուն պատճէնը, երբ մտատեսիլ կենդանագիր զետեղեցի գործիս սկիզբը: Նալեանի գրչէն ելած է, հաւանաբար, այն տապանագիրը, որ կը ցոլացընէ Կոլոտի արտաքին եւ ներքին բոլոր կեանքը:

2 Կոլոտին շիրիմը, ինչպէս կը վկայեն գիտցողները, Եկեղեցւոյ ներսը եղած տեսն աւելի փառաւոր է եղեր, բարձր տապանաքարով: Եւ տապանաքարին մարմարը, որ պատին վրայ հաստատուելու համար շինուած է,

Ծանօթ. Ս. Լուսաւորչի Եկեղեցւոյն ծոցը՝ Կոլոտէն յառաջ ուրիշ պատրիարք մ՚ալ թաղուած է: Կեսարացի Գրիգոր պատրիարքն է նա. Էդեսացի Սրապիոն Կաթողիկոսի (= Գրիգոր ԺԳ.) հռչակաւոր աշակերտը, որ էրէց Կ.Պոլսի պատրիարք եղաւ, չատ խիստ եւ խստապահանջ եկեղեցական մը՝ խօսքով եւ գործով. վախճանեցաւ 1635—6ին: Շահին Զելէպի. ժամանակակից նշանաւոր դէմքերէն, կը յաղողի Մեծ-Էպարքոս Պայրամ Փաշայէն արտօնութիւն առնել եւ Կեսարացին կը թաղուի. "առ որմով սոյն եկեղեցւոյս": Ինգ. Մատենադարանի (Ղալաթիա) Ձեռագիրներէն մէկուն մէջ (այլ եւ այլ գործերու եւ գրուածներու հաւաքածոյ մը) Յ-ոյ էրէց ինքնագիր յիշատակարան մը գրած է, ուր կ՚ըսէ թէ Պատրիարքը, որ իր վիճակին՝ Սատմպօլի՝ մէջ կը մեռնի իրեն հօրեղբայր է. թէ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին թաղելու համար Շահին Զելէպին խոշոր ծախքեր ըրած է, այս՝ ծախքերը գոցելու համար Գրիգոր Պատրիարքին Մատենադարանը վաճառուած է, եւայլն:

Իբր հետաքրքրական հատուած նոյնութեամբ կը գնենք հոս այդ յիշատակարանը, որ հակառակ իր աղճատ լեզուին, պատմական արժէք մ՚ունի.

"Փառք քեզ համապատիւ երկրորդութիւն եւ մի աստուածութիւն, Հայր եւ Որդի եւ Սուրբ Հոգի, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն.

Ես արդ ես անպտուղս ի բարեաց, մեղաւորս ի յարգարոց, անկատարս ի կատարելոց, տգէտս ի գիտնականաց, յետինս ի կարգաւորաց, անբանս իբր զբանականս, եղկելիս եւ ողորմելիս, խեղճս եւ ափսոսալիս, մտօք յիմարեալս եւ հոգւով ցնորեալս. պարտականս ի բիւրուց քանքարաց եւ յետինս ի սպասաւորաց եկեղեցւոյ, սոսկ անուամբ Յ-ոյէ էրէց կոչեցեալս, ծոյլս ի բարիս եւ օտարս յամենայն տեսակս առաքինութեան. յոգնական եւ անթուելի բազմապատկեալ բիւրաւոր բարեաց, միաժողով բագձածող(?) եւ պարունականս զայս աստուածաշունակ եւ գերագրա-

---

"Տեառնս ի պատիւ վէմս այս յու ղղակի
Ի յորմս հաստատեալ կայ ինքն առաջի՚ն —

կախարդի պէս շերմին վրայ մեացած է. եւ վերջին փափխութիւններու առեն միայն հաստատուած է "ի յորմս", իր արդի ձեւով: Եւ որպէս զի թէ շերմիը եւ թէ տապանագրին մարմարը շատ տեղ չէրաւեն ամփոփուած են կարելի եղածին չափ:

կան, երանաւէտ եւ երկնաւոր շնորհի ընդունակ եւ ունակական ըստացեալ բաղում ըղձիւ եւ փափաքանօք յետ վախճանի ի գրեանց Սուրբ Հօրս, այսինքն հօրէդբօր գրեանց վաճառելոյն պատճառն այս է. որ վախճանեցաւ բռնաւոպէս ներ է սպասել վճռի էր է Սոմպօլ. եւ եւս ունին սովորութիւն այլազգիք, որ ոչ թողուն թաղել զմեռեալս ի շինամէնս քաղաքին. այլ անշէն տեղիս եւ հեռի ի քաղաքէ. զոր Շահին Զելէպին սրտառնական հրամանաւ ընդ է Գալաթիա՝ է Սուրբ Լուսաւորիչ Եկեղեցին. եւ սակս թաղելոյ նմա զնշխարան եւ թէ այլ ինչ խարճ զոր արարեալ էր եւ հաւ ի մէնջ ԳՌԻԽԻ (= 3047) ՂՈՐՇ. եւ միանգամայն եղեւ խարճ ԴՌԻՃ (= 4700) ՂՈՐՇ. ի այս եղեալ պատճառս վճռաբելոյ ներին է այդոյն, զոր բաղում վիշտս եւ չարչարանս կրեցաք ի բաղմաց վասն վախճանի սրբոյս. այլ նեղութեան մեր եւ բաղում վշտի պատճառ լինողք ոչ յերկարեմք. այլ թողումք անաչառատենին Քրիստոսի. զոր ի մանկութենէ վաստակոց եւ ի հալալ արգեանց իմոց ի վայելումն անարժան անձին իմոյ. քանզի ոչ ունէի ժառանգ մարմնաւոր միսիթարութեան անցաւոր եւ ունայն կենցաղոյս վասն ամուսնութեան, այլ ընթեռնլով զսուրբ գրեանքս միսիթարեալ հանդարտեր այրեցեալ լեարդս իմ եւ տաղտկեալ սրտիկս իմ հանգոյն Ինանայի քաղցնոյր սրտիկս արտասուաթոր աչօք. հայեմ է ընդոնդ երկինս անվերջ է. դառնամ չեմ հայեմ ինդոնդ իմ հարմ է: Ապա ըստ Իմաստնոյն, որ ասէ երանի ամէդ որ ոչ ծնան, եւ այլն. զի թէպէտ եւ ի մարմնաւորէն զրկեալ եմք, այլ աղօթիւք հարց եւ եղբարց հայցեմք ի Քրիստոսէ որ ի հոգեւորէն ոչ զրկէ, ըստ այնմ որ ասէ. Երանի որ ունիցի զաւակ ի Սիօն. եւայլն: Ըստ այսմ յուսոյ եւ յերանաւէտ ձայնին եւտու զոհրիմեանցն, է դառն Սրբոյն Սարգսի Զօրավարին ի դրան Նորէն Մարտիրոսին, է Կեսարիա տղայէն. ոչ թէ ի փարթամութենէ եւ ընչաւէտութենէ, այլ չարքաշութենէ եւ ի չքաւորութենէ ի փառս Քրիստոսի եւ յուսոյ արքայութեան նորա, ի թվիս հայոց ՈՃԴ (= 1655) ամին, է ձմեռնոյ խորձիդէոյ հայրապետին Տէրն Փիլիպպոսի վերպետէն Սրբոյն Լուսաւորչի Նահապետ Տանն Կիլիկիոյ, Տէրն Ներսէսի Սիսեցւոյ: ի սոյն վերպետութեան հայրապետէս Կեսարիոյ, որ է Մազակ հին, Տէր Թորոս վերպետին, որ չեզոյ կաթողիկոս եղեալ է Սիս:

Այլ ըստ տերունական բանին որ ասէ, ուր գեղն իցէ անդր ժողովեսցին արծրուիք. հոգեւոր ար-

ծուխքն են աստուածաբան բարեւնապետքն մեր. զի ի գալ նոցա յայսմ քաղաք, որոճելով եւ խրատելով փրկութիւն լնցի հաւատացելոց: Այլ եւ յիշատակ փոխեցելոյն (= Գրիգոր պատրիարքին) առ Քրիստոս ՌՃԵ (= 1636) թվին, հոգեւորդ...

Կիսատ մնացած է յիշատակարանս, որուն շարունակութեան մէջ հաւանաբար պիտի գտնէինք թէ Պալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին թաղուող պատրիարքն է Գրիգոր կեսարացին եւ ուրիշ մանրամասնութիւններ: Ցաւալի է որ իր գերեզմանին տեղն ալ չէ ըսուած:

Կեսարացի պատրիարքին թաղումէ երեմիա Չէլէպին ալ յիշած է իր Պոլսոյին մէջ (Համմո. Ընդարձակ Օրացոյց 1901, էջ 90), ուր կեսարացին մահը դրուած է, ըստ Երեմիա Չելէպիի ՌՃԹ (= 1635)ին փոխանակ 1636ի:

ՆԿԱՐԱԳՐԻ ՄԱՐԴԸ

Կոլոա Ցովհաննէս պատրիարքի յիշատակին († 1741 Փետրվար 13, Ուրբաթ):

Կոլոտի մահուան 162րդ տարեդարձին առթիւ յօդուած մը գրած էի Արեւելքի համար:

Արեւելք չկատեց գրուածս՝ գրաքննութեան սիրուն եւ ինչ որ կրցաւ փրկել այդ չկատուածէն՝ հրատարակեց իր 5179 թիւին մէջ (1903 Փետր. 13. Շբ.):

Վերնատ. կաթողիկոսին հրամանով, նոյնութեամբ վերատպուած է Արեւելքի չկակուող հրատարակութիւնը Արարատի մէջ, (Արարատ, Հ.Զ. տարի 1903, թիւ 2–3), ինչպէս որ հաղորդեց ինծ Ս. Էջմիածնի պաշտօնական հանդիսին խմբագրապետը, Հոգ. Տ. Կարապետ Վրդ. Տէր-Մկրտիչեան:

Քաջալերուած այս գրուածի համար եղած քարձրագոյն գնահատումէն, լման կը դնեմ զայն այս տեղ իբր ամփոփումը Կոլոտի վրայ գրածներուս:

"Ասլ. որ. փառք տ էակոցս յաւիտեանց. ամէն: Ես Կոլոտ ընդունեցայ զայս ի Տեառնէ յաղագս հաւատոցս եւ ի ձեռն ընկերիս Ղուկասու:" Կոլոտ:

Մթին գիշերուան արհաւիրքը, որ կը սպասկանայ երկարաձեւ հրդեհի մը փաղաղումներով, ամէն սիրտ դող հանած է: Գեղեցիկ շէնք

մը պիտի լափլիզուի անմիջապէս բոցերէն լեզուներով: Հրդեհը յառաջ եկած է բարոյական անհոգ եւ անհոգի վիճակէ մը, ուր ինքզինքը կորսնցուցած մարդիկ՝ մեծութիւն մը կը զգան ատրին արարքներէ. կոյր եսը պաշտելու համար իր ոսկի պատուանդանին վրայ, ամէնէն աններելի բաներ ներելի եղած են այն վիճակի մէջ: Շէնքը պիտի հրկիզուի, պիտի լմննայ. բոցերը պատած պաշարած են զանի. կան մարդիկ որ կը զգան, կը տեսնեն ոսկեայ վտանգը, կ'ըզձան բան մ'ընել, բայց սիրտ չունին: Հերիք է պատուել հրանուռ պարիսպը եւ այն գեղեցիկ շէնքին շէնքը ոտք դնել՝ հրդեհը խղդելու համար:

Այն շուարումներուն մէջ ամէն մարդու աչքը սեւեռուած է երեսունեօթը տարեկան երիտասարդի մը վրայ: Կարծես մագնիսացած էին խորհրդաւոր թելադրութիւններով: — Այն երիտասարդը արեւելքէն կու գար. սարեր ու ձորեր կտրած էր, գետեր ու կապաններ անցած էր եւ շուրջառուրջէն ճամբորդութեամբ մը եկած ինկած էր Վոսփորի ափերուն վրայ: Հասարակ ճամբորդ մը չէր ան, ուչ ալ առանց նպատակի ձեռնարկած էր այդ ահագին ճամբորդութեան: Վտարանդի իր անձ ու սիրած սրբավայրէն, Ամրոցէն, եկած էր իննակեանց վանքը. հոն ամենասարսափելի երկրաշարժի մը աւերումներուն հանդիսատես՝ պարտքերու եւ պարտականութիւններու բեռներուն տակ՝ հասած էր Պոլիս, ուր Հայ. Եկեղեցւոյն սպասնացող այն հրդեհը իր ամէնէն զօրաւոր, ամէնէն ահարկու վիճակին մէջ կը ճարակէր՝ իր ճարն ու ճարակը գտնելով բարոյական անկումներու հոտած ճարպի պէս ոտքերու թնթռուած ճապաղիքէն:

Իրական երկրաշարժէն, բարոյական հրդեհի մը հանդիպիլ, դիւրին վիճակ մը չէր այն երիտասարդին համար, որ յոյզերով ու յոյսերով եկած էր Ս. Կարապետի անունով:

Իր խօսուածքը, իր վարմունքը, իր գործունէութիւնը մանաւանդ՝ ամէն վստահութիւն կը ներշնչէր այն մարդոց, որոնք կը ղեկային, կը տեսնէին սոսկալի վտանգը:

Կոչում ըրին իր ամէնէն փափուկ զգայուններուն, աւելի մօտէն ցոյց տուին փաղաղիչ հրդեհը եւ վտանգուած գեղեցիկ շէնքը:

Չափեց, կշռեց վերէն ի վար առաջարկուած գործը: — Մի վախնաք, թո՛ղ բոցը սպրքէ իր սարսափը, ես կ'ազատեմ այդ շէնքը, մի միայն մէկ պայմանով. — Խարեկամ մը, հայր մը, ընկեր մը, հոգեկից մ'ունիմ. ան հետս պէտք է ըլլայ: Անկից ետքը ալ դուք մի վըտ֊ովիք. հանդարտ մեզի հետեւեցէ՛ք:

Պայմանը այնքան դիւրին էր, որ շուտով կնքուեցաւ համաձայնութիւնը: — Երիտասարդը, Կոլոտ Յովհաննէս վարդապետն էր, որ ճիշդ 37 տարեկան, Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքը եղաւ (1715): Իր հոգեկիցն էր Գրիգոր Վարդապետ, Շղթայակիր տիտղոսովը ծանօթ, Երուսաղէմի առաքելական Աթոռին բարեյիշատակ Պատրիարքը:

Կոլոտ պատուեց հրդեհի բոցերէն պարիսպը, խոյացաւ ներսը, Շղթայակիրն ալ ետեւէն. վտանգը անհետացաւ. մթին գիշերուան արհաւիրքը՝ գեղեցիկ առաւօտի մը ծիրանեփայլ շողշողումներով փարատեցաւ:

Անընդհատ քսան վեց տարի փայլեցաւ առաւօտը Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքներու պատմութեան մէջ, անընդհատ քսան վեց տարի:

* * *

Երուսաղէմի մէջ Հայոց վանքը, իր դարաւոր պատկառանքով Սուրբ-Երկրի ուխտաւորութիւնները պահող այն հաստատութիւնը, երեւակայեցէք անդամ մը, ասկից գրեթէ երկու հարիւր տարի յառաջ, գայթագղութեան կենդրոն

մը եղած էր: Մեծ ու պզտիկ յայտնի չէր, ուխտաւոր-հաւատացեալները պաղած վհատած էին. ամէն կողմէն շեշտուած անվստահութիւնը անթաքչելի զեղծումներու հանդէպ՝ լքումի բերած էր ամէնէն բարի սրտերու ալ: Երուսաղէմի մէջ Հայ բռնութիւն ամէնէն սարսափելի նախատինքն էր: Երկիւղածութիւն թելադրող ամէն սրբութիւն, բարեպաշտութիւն արծարծող ամէն յիշատակ, քրիստոնէութիւն ներշնչող ամէն աւանդութիւն եւ իրականութիւն մխուած էին իրենց գրական եւ բարոյական կալուածներուն վրայ: Եւ Երուսաղէմ, որուն ուխտաւորը ըլլալ գերագոյն պարծանքն էր Հայ քրիստոնէին, սրբապղծուած էր. մրգապահներու տաղտարին պէս քայքայուած էր Սիօնի դշխոյն: Հայ բարքերու մէջ կեանքն երեք երկանկութիւններով կ'եղրափակէր. Առաջին՝ Տուն տեղ չունենալ. երկրորդ՝ մանչ զաւակ կարգել. երրորդ՝ Երուսաղէմ ուխտի երթալ: Շերմին ապին շերմին անդին պահպանուած երկանկութեան այս երեքութիւնը վայելել՝ այս էր ահա կեանքի յաբաղդեալ Հայու վաղնջական բարքերուն մէջ: Բայց Երուսաղէմ ապականութեան մէջ լինկած էր այն աստեն:

Անկումն ու քայքայումը այնչափ խորունկ, այնչափ գեշ էր՝ որ ամէն մարդու գործը չէր անձնանուիրուիլ եւ անոր մէջը նետուիլ: Ադամանդի պէս ամուր նկարագիր մը պէտք էր. վանդի ժանդոտած երկաթի պէս դղրդելի կայտ կայտ տկարութիւններու մէջ պիտի մտնէր. պիտի հանդիպէր դժուարութիւններու, որոնք կը նմանէին ծովեղերքի վրայ կանանչ եւ լպրծուն մամուռներով ցցուած ժայռերու, որոնց վրայ կարելի չէ կռնուան մը դնել ոտքի. ժայռեր՝ որոնք նշաւակ ալիքներու ծեծ ու կոծին՝ ծովէն եկող ցամաքէն վազող բոլոր աղտեղութիւնները ծծած, բոյն եղած են ճճիներու ու խեցիներու: Պիտի մտնէր սրբա-

վայրի մը մէջ, ուսկից խոյս տուած էին յարդանքը, երկիւղածութիւնը, պատիւը:

Կոլոտ, նետուեցաւ այն սոսկալի վիճակին մէջ եւ գրեթէ երկու տարուան անձնանուէր յոդնութիւններով՝ նախանձելի ըրաւ կրօնական ջերմեռանդութեան այդ խառնարանը: Եւ երբ Շղթայակիր, իր պարզութեան մէջ խորագէտ, անկեղծ այն խորունկ-կրօնասէրը, իր շղթայով բոլոր սրտերը կապեց Երուսաղէմին, Կոլոտ աւելի եւս մեծցաւ: Ամէն ազգի մարդիկ հիացումով դիտեցին նկարագրի մարդը:

* * *

Պոլիս, ուր Հայոց Պատրիարքութիւնը ամենաթալէ իրականութիւններու մէջ ալոտոտուած էր, աշխարհական եկեղեցական զիբար կը բզքտէին Պատրիարք ըսուելու համար: Պոլսոյ պատրիարքութիւնը, որ Մեծն Ֆաթիհի շնորհներով դոյութիւն առած՝ կամաց կամաց բովանդակ Թուրքիոյ Հայոց Կրօնական-Եկեղեցական գործերու կեդրոն պիտի ըլլար, բոլորովին անգիտակ իր դիրքին՝ անձնական ագեղութիւններու թատր մ՛եղած էր: Ի՜նչ սոսկալի բանագործութիւններ են անոնք, որուն դերասաններն եղան Կոլոտի նախորդները: Կրօնական-Եկեղեցական երկպառակութիւններ հանդիսաւորապէս կը ջլատէին Եկեղեցին. Կրթութիւն, դաստիարակութիւն, եկեղեցական շնորհ, հրապարակային կեանք, ասոնք առասպելներ էին պարզապէս:

Կոլոտ միանգամայն վերջ տուաւ այն խաղքու խայտառակ Պատրիարքութեան: Սուլթան Ահմէտի եւ Սուլթան Մահմուտի պէս մեծ կայսրներու շնորհները Հայ ժողովուրդին վրայ առաջացընելու միջնորդ եղաւ: Բազմաթիւ եկեղեցիներ շինուեցան եւ վերաշինուեցան: Երուսաղէմի պատրիարքութեան դիրքն ու իրաւունքները Սուրբ երկրի

մէջ կայսերական պերաթներով ու հրամաններով նորոգուեցան. վերահաստատուեցան: Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը՝ ալ զատուած Երուսաղէմի Պատրիարքութենէն՝ անդրադարձաւ ինքն իր վրայ, ժողվեց ինքզինքը՝ շուայտութեան մէջ տուայտող խելացի մարդու պէս: Ի՜նչ որ երբեմն Ազնաւպցի Եղիազար կաթողիկոսը չկրցաւ ընել իր ոսկիներով, իր արտաքոյ կարգի ճարպիկութեամբ, իր անհատական արժանիքով, Կոլոտ ըրաւ ինքնին: Եղիազար՝ որ Պոլսոյ, Երուսաղէմի եւ Էջմիածնի աթոռներուն վրայ բաղմեցաւ հետզհետէ, կը փափաքէր Օսմանեան պետութեան մէջ հաստատել կաթողիկոսութիւն մը: Ան ծրագրին լոկ փառասիրական հանգամանք մը տրուած է պատմութեան մէջ. բայց իսկապէս այդպէս չէր: Ջեռնարկը խրատուցիչ էր յիրաւի: Երբ կային կաթողիկոսական երեք Աթոռները, ըլլա՞ր մէն ալ ստեղծել տարօրինակ էր բոլորովին: Եղիազար, սակայն, կաթողիկոսական երեք Աթոռները չախչախելու եւ կամ Լուսաւորչի Աթոռին դէմ թշնամութիւն մ՛ընելու միտք չունէր: Նա չափազանց հեռատեսութեամբ կը նայէր այն երեւոյթներուն վրայ, որոնք հետզհետէ պիտի իրականանային Էջմիածնի շուրջը, քաղաքական բաժանումով նախ պարսիկ եւ ետքը ռուս տիրապետութեան տակ: Իսկ ատդին Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը, որուն վրայ կը կենդրոնանար Թուրքիոյ Հայոց եկեղեցական ու կրօնական գործերը, Եղիազարի համար պէտք էր ըլլար կաթողիկոսական Աթոռ մը: Եղիազարի մտածութեան արտաքինը խրատուցիչ էր, իսկ ներքինը՝ իրականութիւն մըն էր ըստ ինքեան, եւ Կոլոտ, նոյնչափ խորագէտ, բնաւ չզբաղեցաւ, արտաքինով եւ Պոլսոյ պատրիարքութեան տուաւ իր դիրքը: Առանց կաթողիկոսութիւն մ՛ըլլալու, կաթողիկոսութիւնը ներկայացուց Պոլսոյ պատրիարքութիւնը եւ կը ներկայացընէ: Պոլսոյ պա-

տրիարքները այնքան լաւ զգացին իրենց դիրքը՝ որ եաքը Հայոց Կաթողիկոսին ներկայացուցիչ նուիրակներն իսկ բռնադատեցին հեռանալ Պոլսէն: Կոլոտ՝ որպէս զի վարչական ներդաշնակութիւնը հաստատէ երկար ժամանակի համար եւ օրէնքի ձեւր տայ անոր, ոչ միայն Երուսաղէմի պէս կարեւոր Աթոռի մը պատրիարք նշանակել տուաւ Շղթայակիրը, այլ նաեւ իր օրով հետզհետէ Էջմիածնի համար իրենց դպրոցէն իր ուզած մարդիկը կաթողիկոս ընտրել տուաւ: Կարապետ կաթողիկոս Ուլնեցի եւ Աբրահամ կաթող. Խոշաբեցի: Առաջինը նոյն իսկ Պոլսոյ մէջ օծել տուաւ (1726 փետր. 27 կիրակի) եւ ինքը Պոլսոյ Մայր-Եկեղեցւոյ մէջ Եպիսկոպոս ձեռնադրեցաւ անոր ձեռքով երեք օր եաքը. վասն զի 11 տարիներէ ի վեր դեռ վարդապետ էր Հայոց պատրիարքը: Իսկ Աբրահամ Խոշաբեցին, Մշոյ Ս. Կարապետին Առաջնորդը, իր վաղեմի բարեկամներէն էր:

Ասոնք բոլորը գործողութիւնները շատ բնական կերպով իրարու յաջորդեցին. վասն զի զեղծումներու տեղ անկեղծ ջանք, խօսքի տեղ գործ, դժուարութիւններու դէմ հաստատամտութիւն եւ այս բոլորին մէջ՝ նկարագրի մարդը:

* * *

Գիրք, գրականութիւն, բեմ, դպրոց ասոնց վրայ Կոլոտը մտածեց իր գարուն մէջ: Իր դպրոցը, որուն մասին գրեթէ գաղափար չէ տրուած մեր եկեղեցական եւ մատենագրական պատմութեան մէջ, մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ ոչ միայն իր ժամանակին վրայ, այլ եւ Հայ, Եկեղեցւոյ դաւանաբանական ըմբռնումներուն ու բացատրութիւններուն վրայ:

Գաղափար մը տալու համար իր դպրոցին վրայ, կրնանք ըսել թէ ինչ որ է հիմայ դպրեվանքը մեզի համար, նոյնն էր Կոլոտի դպրոցը 18րդ դարու կիսուն մէջ:

Եւ Կոլոտ ու իր դպրոցը սաստիկ հալածուեցան չհասկցող եւ գիտակցաբար հակակիր անհատներէ եւ համայնքներէ: Կոլոտի դպրոցը իր խօսելու եւ գրելու ձեւին մէջ թարմութիւն մ'ուներ, ժամանակի գիտութիւնները կարելի եղած խնամքով կը դասախօսուէր այն դպրոցին մէջ, իտալերէնն ու լատիներէնը որ կրօնական բոլոր ուսումնասիրութեան հետեւելու համար ամէնէն յարմար լեզուներն էին այն ատեն, մտած էին Կոլոտի դպրոցին մէջ կաթոլիկ հեղինակներու վիթխարի գործերով: Կոլոտ մարդ կ'ուզէր հասցնել Եկեղեցւոյ համար, ինքը ճարտարախօս բեմական մը, օժտեց Պոլսոյ եկեղեցիները բեմական նոր այժերով. ինքը՝ հետաքրքիր բան տորվելու՝ գրքեր թարգմանել ու հրատարակել տուաւ, մանաւանդ ընդօրինակութիւններով գրքեր բազմացուց, որպէս զի ժողովուրդը կարդայ եւ լուսաւորուի: Այս մեծ աշխատութեան մէջ՝ քաջալերութենէ աւելի բամբասանքի ու հալածանքի արժանացաւ: Օտար հեղինակներ ուսումնասիրել, գիտութեանց հետեւիլ, քրէական յանցանք մըն էր իր հակակիրներուն համար. բայց վհատիլ չէր գիտեր նկարագրի մարդը, մէկ կողմէն իր մշտախօս բեմէն կը քարոզէր իր ուղղութեան պէտքը, միւս կողմէն իր գրքերու յիշատակարաններուն մէջ կը բացատրէր իր դպրոցի ոգին եւ անընդհատ՝ այժ, ժամանակ, մարդ, դրամ կը գործածէր, որպէս զի Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը իր բազմակողմանի պարտականութիւնները կարելի եղածին չափ ճշդութեամբ կատարէ:

Կոլոտի դպրոցէն բաւական բան մնացած է մեզի: Ամէնէն մատենադարանի մը մնացորդը, որ դարձեալ պատկառելի է ըստ ինքեան: Ո՛րչափ ալ հինցած եւ օգտակարութեան արժէքը կորսնցու-

յած ըլլան ատոնք արդի յառաջդիմութիւններու բաղդատմամբ, դեռ անոնք մեծ արժէք մ'ունին, անոնք իրենց մէջ կը ներկայացընեն հմտութիւն, անխոնջ աշխատութիւն, առնական ոգի, կորով, ինքնաճանաչութիւն, պատասխանատուութիւն, կեանք, վերջապէս Դպրոց մը, որ պարտքը կատարած է եւ ատոց եաին, Նկարագրի Մարդը։

* * *

Ահա դէմք մը, որ 26 տարի շարունակ իր կոչման, իր գործին նուիրուած՝ հիանալի ճարտարութեամբ մը կը յեղաշրջէ Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի պատրիարքութիւններու ճակատագիրը։ Այն երկու աթոռները՝ մեծ, շատ մեծ բան կը պարտին Կոլոտին եւ Շղթայակրին։

Ահա դէմք մը, որ նախապաշարումները, հակակրութիւնները կոխկռտելով, դիմած է իր նպատակին եւ օր մը յոգնութիւն չէ զգացած։

Ահա դէմք մը, որ իր բոլոր փառասիրութիւնը, իր բոլոր գործունէութիւնը անկեղծ աշխատութեան մը վրայ հիմնած է։ Եւ այն աշխատութիւնն է որ բարեկարգեց պատրիարքութիւնները, բարեզարդեց Եկեղեցիները, կազմեց իր դպրոցը։

Խարբերու ապականութենէն յառաջ եկած այն մեծ հրդեհը, որ երած տուչորած էր եկեղեցականն եւ կրօնական վերակենդանութեան վրայ սաւառնող ամէնէն ազնիւ յոյսերը եւ կը սպառնար բուն դեղեցիկ շէնքն ալ լափլիզել, Կոլոտն է որ Բաբելոնի հնոցին մէջ զովութիւն սփռող հրեշտակի պէս կը մտնէ բոցերուն մէջ անխռով եւ իր տեւական եւ տոկուն գործունէութեամբ կը կնքէ իր կոչումն ու պաշտօնը։

Չէ՞ք տեսներ այս դէմքին մէջ Նկարագրի Մարդը, որ յառաջուանէ շատ լաւ ճանչցած էր իր ըղձալէն, իր յարացոյցը, եւ ատոր համար էր որ

երբեք չվերիպեցաւ իր նպատակէն աներջանիկ պիտի համարէր ինքզինքը Կոլոտ՝ եթէ յառաջածանօթ չըլլար իր գործի մեծութեան, "իւրոյ ըղձալոյն„։

Կոլոտ չվերիպեցաւ. իր նկարագիրն էր անվրէպ ընթացք. ինքն է Նկարագրի Մարդը։

ԿՈԼՈՏԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԸ

1. Մատենադարանին Նկարագիրը (caractère)։

Մատենադարանը կամ գրքատունը անհատական ըլլայ թէ ազգային, կը բարացուցէ անհատի մը կամ ազգի մը մտաւորական վիճակը, գրական ճաշակը, մատենագրական նախասիրութիւնները ու միտումները, դարուն մէջ տիրող հեղինակութիւնները ու գաղափարները, օտար ազդեցութիւնները, վերջապէս՝ Դպրոցի մը ներքին եւ արտաքին կեանքի նկարագրական պատկերացումն է Մատենադարանը։

Կոլոտ, ինչպէս որ տեսանք, իբր ճշմարիտ Գրասէր-Վարդապետ մը, իր պատրիարքական իշխանութեան բոլոր դիւրութիւնները գործածեց եւ մէջտեղ բերաւ Մատենադարան մը, որ ճշգրիտ գաղափար մը կու տայ իր Դպրոցին վրայ։

Եւ սակայն՝ միմիայն իր Դպրոցի պէտքերուն գոհացում տալու համար չէ որ կ'անձնանուիրուէր Կոլոտ՝ Մատենադարանի մը հաստատութեան։ Իր ինքնագիր Յիշատակարանները կը վկայեն թէ Կոլոտ իր ազգին լուսաւորութեան համար անհուն եռանդ մ'ունէր. կ'ուզէր որ Հայ Ազգը տաք ընթերցասիրութեան վարժուէր եւ լափէր ժամանակին օգտակար նկատուած մատենագրական բոլոր արտադրութիւնները։ — Օտար մատենագրութեան հայացումը ծրագիր մ'էր՝ ճիշդ այդ նպատակին արագ հասնելու համար։

Իտալերէնի եւ Լատիներէնի ուսուցումը թանկագին ժամանակ պիտի մաշեցնէր իր Դպրո-

ցին մէջ։ Այդ լեզուներուն տիրանալ՝ պէտք եղած-ին պէս օգտուելու համար օտար հեղինակներէ, ինչպէս որ դիտել տուինք վերագոյն, շատ գործնական չէր։ Այս էր պատճառը որ երբ մէկ կողմէն Կոլոտի Դպրոցը որդեգրած էր այդ լեզուները, իբր յարմարագոյն կապը մտաւորական կեանքի՝ Եւրոպայի հետ, մեւս կողմէն մեծ ոյժ եւ դրամ կու տար օտար գրականութիւնը արագապէս հայացընելու համար։ Այս գրութեամբ ոչ միայն իր Դպրոցը արագ եւ իրական զարգացում ու յառաջդիմութիւն պիտի ունենար, այլ նաեւ Հայ ազգը, որուն անտարբերութիւնը կ'ողբար Կոլոտ՝ Խորհնացւոյ մը նման, պիտի օգտուէր գտնելով իր առջեւ ընթերցանութեան համար նոր գրքեր, հետաքրքրական նիւթեր։

Տարակոյս չկայ որ շատ գործնական ծրագիր մ'էր այս եւ իր միջոցները ապահով էին առոր գործադրութիւնը ի գլուխ հանելու համար։

Մատենագրական, բսենք մանաւանդ թարգմանչական այս բեղմնաւոր գործունէութեան մէջ, եթէ ամէնէն յառաջ եւ բնականապէս իր Դպրոցն էր որ կ'օգտուէր, Կոլոտ չէր ուզեր, սակայն, որ լուսաւորութեան կարօտ ազգը շատ ետեւ մնար։

Հայ Ազգի լուսաւորութեան մասին Կոլոտի տեսութիւնը, զուտ կրօնական հանգամանք մ'ունի։ Այս տեսութիւնը դարու ոգին է որ կ'արտայայտէ։

Կրօնական խնդիրներ մեծ, շատ մեծ դերեր խաղցած են ազգերու ճակատագրին մէջ։ Փոքր ազգեր՝ մեծ ազգերու կրօնախօսական շարժումներէն ազդուած են միշտ։ Եւ Հայ Ազգին համար իրապէս ճակատագրական նկարագիր մ'ունեցած են կրօնական այն շարժումները, որոնք բխած են մեծ ազգերէն եւ ինքը՝ ատոնցմէ շրջապատուած՝ միշտ կրած է այն շարժումներուն ազդեցութիւնը։ Այս երեւոյթը ազգի մը փոքրկութեան արդիւնքը չէ լոկ, այլ մանաւանդ միջավայրին, որ տարօրինակ

կերպով կրօնական ո՛եւէ շարժումներու հանդէպ պիտի յուզուէր եւ այսպիսի յուզում մը չէր կրնար ապարդիւն մնալ։

Ուշադրութիւն ըրէք նոյն իսկ Հայոց հեթանոսական կրօնի ժամանակներուն եւ եսքը՝ քրիստոնէական կեանքի արտաքին եւ ներքին՝ յուզումներու մէջ կրած ազդեցութիւններուն եւ պիտի տեսնէք որ Հայք միշտ ազդեցութեան տակ են։ — Իրենց հեթանոսութիւնը կ'ազդուի յունական, ասորական, մազդէական կրօններէ։ Իրենց քրիստոնէութիւնը կամ եկեղեցին կ'ազդուի ուրիշ եկեղեցիներէ։ Եւ սակայն իրաց այն վիճակին Հայք կը կաղապարեն, կ'ազգայնացընեն իրենց կրօնախօսական վիճակը եւ կ'ուզեն ցոյց տալ թէ ինքնութիւն մ'ունին իրենք։ Ցուզումներու եւ պայքարի վիճակ մ'է ասիկ։

Կոլոտի շրջանը՝ կրօնական յուզումներու եւ պայքարի ժամանակներու խոշոր մէկ օղակն է։

Կրօնական եւ եկեղեցական խնդիրներու մէջ ութը-տիկ գրութեան մշակումը ապշեցուցիչ հանգամանք մ'ունի ամիկին համար եւ գիտնական հմտութեան չափը ցոյց կու տայ ոչ-ամիկին համար. եւ այս գրութիւնն էր որ ժամանակի ըմբռնումներուն մէջ, կարծես իր բովանդակ թափովը կը գործէր։

Այս գրութեամբ եւ այն հմտութեամբ գրուածներ՝ Ոնիթեօներու ժամանակէն իսկ մուտ գտած էին Հայոց մէջ եւ մշակուած բաւական ջերմեռանդութեամբ եւ նշանաւոր հակազդեցութիւն մը բերած էր Սիւնեաց Դպրոցին մէջ, Տա-

---

1 Հոս ութ-տիկով կ'ուզենք հասկցընել ոչ-քրիստոնեայ ազգերու՝ քաղաքական շահերու հետ խառն կրօնական մեծ շարժումները. իսկ Նէբէնով կ'ուզենք մատնացոյց ընել քրիստոնեայ եկեղեցիներու քաղաքակրօնական յուզումներն ու պառակտումները, որոնց ամէնքն ալ հաւասարապէս կը վնասեն եկեղեցիներու ինքնութեան։

թեւացեալ պէս ներկայացուցիչներով։ Մի եւ նոյն երեւոյթն էր որ կը կրկնուէր եւ յառաջ կը բերէր այս տեղ՝ Պոլսոյ մէջ՝ Կոլոտի Դպրոցին վրայ նշանակելի հակազդեցութիւն մը։

Տաթեւացի՝ առանց «Հիւծ» մ'ըլլալու, սերտած էր ատոնց «ազգ»ին դրութիւնը եւ սպառազինուած մի եւ նոյն զէնքերով՝ կը կռուէր, կը հակաճառէր, կը ջատագովէր ու կը մեկնէր։ — Տաթեւացին ազդուած էր եւ կը հակազդէր։

Կոլոտի Դպրոցը քայլ մ'առելի առած էր։ Հոս, ժամանակի ոգւոյն համաձայն, աւելի քննութիւն եւ ներողամտութիւն կը տիրէր։ Ամրոյլ՝ իբր ընձիւղը Սիւնեաց դպրոցին, Պոլսոյ մէջ եկած հասած էր ճակատագրական հետեւանքի մը։ Տաթեւացին այնչափ ներողամիտ չէ որչափ են Կոլոտ ու Նալեան։

Կոլոտի Դպրոցին մէջ թարգմանութեան համար ընտրուած գրքերուն այն մասերը, որոնք ուղղակի համաձայն էին Հայ Եկեղեցւոյ րմբռնումներուն, կ'ընդգրկուէին իբր իրեն սեփական ըմբռնումներ. այն մասերն ալ, որոնք լայն դատողութեամբ կամ բարեացակամ մեկնութեամբ կրնային հայացուիլ, ատոնք ալ ուղղղ ըմբռնումներ էին։ Բուն խնդիրը կը մնար յայտնի տարբերութիւններուն եւ ըմբռնումներուն վրայ, որոնք խնդիր եղած են արդէն ամէն ժամանակի համար։

Եթէ Սիւնեաց կամ, մանաւոր առումով, Տաթեւացւոյն Դպրոցը միեւնոյն պատճառներու տակ հակազդեցութիւն մը երեւան բերաւ միեւնոյն դրութեամբ, Կոլոտի Դպրոցը թէեւ միեւնոյն՝ բայց աւելի զօրաւոր պատճառներու տակ կը գտնուէր։

Տաթեւացւոյ դարուն՝ Եւրոպա իր դեսպաններով չէր մէջտեղ եկեղեցիներու դաւանաբանական եւ նուիրապետական խնդիրներուն։ Կոլոտի դարուն՝ դեսպաններն են որ կը միջամտեն

եկեղեցական գործերու. այնպէս որ դեսպանները, մանաւանդ Ֆրանսացիները, կարծես թէ ուղղակի եկեղեցական գործակատարութեամբ օժտուած պաշտօնեաներ ըլլային։

Պոլսոյ Պատրիարքութեան պատմութեան մէջ այս երեւոյթը յատկապէս պէտք է շեշտել։ Վասն զի դեսպանական ծանօթութիւններն ու յարաբերութիւնները Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքարանին հետ, ի սկզբան որչափ ալ աղետաբեր եղան ընդհանրապէս, այնչափ ալ ետքը՝ մասնաւորապէս՝ բարեկամական նկարագիր մ'առին եւ մերկանալով իրենց կրօնական հին պատմական ազգային կամ քաղաքական յարաբերութեան պայմաններով հաստատուեցան եւ կանոնաւորուեցան։

Այսօր ոչ 17րդ դարու խնդիրներ կը յուզուին եկեղեցիներու մէջ, ոչ ալ դեսպաններ եկեղեցական գործակատարութենէ հաճոյք կը զգան՝ իրենց պարտքը լաւ կատարողներու գիտակցութեամբ։

Բայց իրաց վիճակը իր այսօրւանին հասցնելու համար Կոլոտի դարը ահագին տագնապներ պէտք է անցնէր՝ թումբ եւ պատնէշ քաշելով այն բոլոր հոսանքներուն եւ խօլ վազքերուն դէմ, որոնց կը հանդիպէր։

Կոլոտի այժերն ու միջոցները բաւական յաջող էին եւ լաւ կշռուած։ — Դպրոց մը պէտք էր՝ ազգին առաջնորդողներ պատրաստելու համար, Կոլոտ ունէցաւ այդ դպրոցը։ Ազգը լուսաւորել պէտք էր՝ դարու ոգւոյն եւ պահանջներուն համեմատ եւ Կոլոտ այս մասին ալ ըրաւ ինչ որ կրնար ընել։

Կրօնական կամ եկեղեցական, ըսենք մանաւանդ «Հիւծախտական» խնդիրներով յուզուած Պոլիսը գոհացընել շատ դիւրին գործ մը չէր։ Խնդիրը միմիայն քրիստոնեայ եկեղեցիներու, Հայութեան կամ Քաւանկութեան վրայ չէր։

Քրիստոնեաներ դեռ կերպով մը բռնադատուած էին մարտիրոսական դարերու կեանքն ապրիլ եւ ջատագովել իրենց դաւանանքը Իսլամի եւ Հրէի դէմ: Վասն զի ազգին անդին տեղի ունեցող նահատակութիւնները եւ կրօնափոխութիւնները յայտնի իրողութիւններ են. իսկ Նալեանի (= Յակոբ Աստուածաբանի) Հրէից դէմ գրած առարկութիւններն ու ջատագովութիւնները բարացուցական են եւ մեծ արժէք ունին դարու վրայ կրօնախօսական վերլուծումներ ընելու համար:

Կոլոտի Մատենադարանին ուսումնասիրութիւնն այսպիսի խորհրդածութիւններու ընդարձակ հորիզոններ կը բանայ եւ մենք զինքը, Կոլոտը, կը գտնենք իր բուն գործին մէջ:

Կրօնական ներքին ու արտաքին այս վտանգաւոր ելեւէջներուն մէջ, ատոյգ է որ Հայ Ազգին լուսաւորութիւնը ո՛ եւ է աստիճանով, օգտակար պիտի ըլլար եւ պիտի դիւրացնէր Կոլոտի բաղձանքներուն իրականացումը:

Եթէ անհրաժեշտ էր այս լուսաւորութեան համար ժամանակը յուզող կրօնական խնդիրներու ուսումնասիրութիւնը՝ կազմակերպուած Դպրոցի մ՛աշխատութեամբ, եթէ ամենէն գրական եւ օգտական ծրագիր մ՛էր ընթերցասիրութեան եռանդ մ՛արծարծել Հայ ժողովուրդին մէջ, եռանդ մը՝ որ տեւէր, գործէր եւ արդիւնաւորուէր. բոլորովին միակողմանի պիտի ըլլար այս եռանդը ապահովել ազգի մէջ միմիայն կրօնական գրքերու հայացումով:

Ո՛րչափ ալ Կոլոտին Դպրոցը այսպիսի միակողմանի լուսաւորութեան մը գաղափարը տայ, բայց իրողութիւնը տարբեր է բոլորովին: Վասն զի Կոլոտ Ազգին լուսաւորութեան համար երբ մէկ կողմէն այլազգի (= օտար) Մատենագրութիւնը կը հայացընէ, միւս կողմէն ձեռք կ՛առնու հայ ազգի մատենագրութիւնն եւ շնորհ-

քով Մատենադարան մը հաստատելու համար ազգային մատենագրութեան հատորները կը շատցընէ թէ նոր ընդօրինակութիւններով եւ թէ նոր եւ բոլորովին առաջին տպագրութիւններով: Տպագրութեամբ եղած այդ առաջին հրատարակութիւնները զուտ ազգային կեանք մը շինելու ոգի մ՛ունին: Ազգ մը, որ լուսաւորութեան պէտք ունի, պէտք է որ ամենէն յառաջ լաւ ճանչնայ ինքզինքը, իր գոյութիւնը, իր համայնքը: Այսպիսի ծանօթութեան եւ ուսումնասիրութեան աղբիւրն է ազգային մատենագրութիւնը: Ազգային կեանքի անցեալ բոլոր տեւողութիւնը կ՛ուսումնասիրուի հոն. անոր ազգաբանութիւնը, անոր կրօնախօսութիւնը, անոր յարաբերութիւնները ժողովուրդներու եւ ազգերու հետ, անոր բնախօսական եւ հոգեւոր կեանքերն արտայայտող շատ մը երեւոյթներ ու իրողութիւններ:

Մենք այս բոլոր տեսութիւններով՝ Պօլսոյ պատրիարքութեան կեանքին վրայ առաջին անգամ է որ կը դիտենք եւ կը շեշտենք Կոլոտին դերը: Կոլոտ մեծ միտք մ՛է: Այս բարձր հանգամանքով երեւան կու գայ նա իր գործերուն մէջ: Եւ իր Մատենադարանը, որ թէ իր Դպրոցը կը ներկայացընէ եւ թէ իր ժամանակի ոգին կը ցոլացընէ, իր ամենամեծ գործերէն է բանասիրական եւ մատենագրական կրկին տեսակէտներով:

"Կոլոտ գրասէր„ գլխին մէջ՝ Կոլոտի գրասիրութեան ոգին ու պարագաները ուսումնասիրելու առնն ցոյց տուինք թէ ինչպէս գործերու մարմին տուաւ նա:

Հրատարակութիւնները, ո՛րչափ ալ զուտ ազգային կամ ազգային եկեղեցւոյ վերաբերեալ գործեր ըլլան, արագ ընդօրինակութենէ մը տարբերութիւն չունին ատոնք գիտնօրէն: Այս տեսութիւնը կը հիմնենք հրատարակութեան համար ընդունուած արդի գիտական դրութեան վրայ:

Բնական է որ գիտութեան եւ գեղարուեստի արդի պայմանները պիտի չվնտռէինք Կոլոտի դարուն Բանասէրներու (= գրասէր) եւ հրատարակիչներու վրայ: Եւ ճիշդ այս է պատճառը որ Հայոց մէջ նոր բացուած եւ իր նախնական դանդաղ եւ յոգնեցուցիչ գործիքներով գիրք տպող մամուլներէն փոխանակ պարզ ընդօրինակութիւններու՝ ոչ-ի ընդօրինակութիւններ միայն պիտի արտադրէին: Այս ալ, կը խոստովանինք թէ անարժէք արդիւնք մը չէր: Հերիք է որ հայը գիրք ունենար, կարդար. ահա բովանդակ նպատակը այդ տպագրութիւններուն: Ուրեմն պէտք չէ փնտռել ատոնց մէջ նոյն իսկ Բանասիրական եւ է աշխատութիւն: Իրաւ որ շատ մը գրքեր ինչ ինչ օրինակներու բաղդատութեամբ կամ թէ քանի մ'օրինակներու վրայ տպագրուած են. բանասիրական առաջին քայլ մ'է այս. բայց գիտական կամ բանասիրական օգուտ մը չէ ունեցած հայ Մատենագրութեան համար:

Կոլոտի Դպրոցին աշխատութեամբ յառաջ եկած այդ վիթխարի թարգմանութիւնը լատիներէն եւ իտալերէն լեզուներէ, ըստ ինքեան նոր են բոլորովին. ըստ ինքեան կ'ըսինք, վասն զի հայ մատենագրութեան կեանքին վրայ տարօրինակ երեւոյթ մը կը պարզուի այդ դարերուն մէջ: Երեւանցի Ոսկան Վարդապետին Ատուածաշունչին առաջին հրատարակութեան առթիւ բրած լատինաբան սրբագրութիւնները, լաւ եւս հայերէն պիտակական սրբագրութիւնները, Կոլոտի Դպրոցին մէջ գնահատուեցան կարծես: Ղուկաս Վարդապետի բոլոր թարգմանութիւնները լատիներէնի կամ իտալերէնի դժբախտ «ձանձրոյթը» են եւ ոչ թէ հայացումներ: Այդ դարերուն թարգմանիչները, Ոսկանի յանդուգն նախաձեռնութենէն քաջալերուած, գամուած եւ կաղապարուած մնացին իրենց թարգմանած գրքերու քերականական ձեւե-

րուն եւ արուեստային (technique) օրէնքներուն վրայ եւ ասոր հետեւանքով է որ հայերէն լեզուն տուժեց եւ թարգմանութիւնները գատապարտուեցան ամլութեան՝ Կոլոտի Դպրոցին շրջանն աւարտելէ ետքը:

Հայերէնի այս աղճատումն ու խանգարումը տիրեց եւ իր կնիքը զարկաւ ինքնագրութիւններու ալ վրայ: Կոլոտի գրած յիշատակարանները, զոր օրինակ, մեծ առաւելութիւններ ունին՝ իբր հայերէն ինքնագրութիւններ՝ իր դպրոցէն ելած թարգմանութիւններու վրայ. այդ իսկապէս զերծ չէն ատոնք այլազգի լեզուներու փերեւեսումներէն: Ո՛չ թէ եղնիկը, գոնէ Յովհաննէս Պատմաբանը կամ Թովմա Արծրունին յիշեցնող նախադասութիւն մը չենք գտներ այս դարու թարգմանութիւններուն եւ ինքնագրութիւններուն մէջ:

Ինքնագրութիւններ երբ զերծանիլ կ'ուզեն թարգմանչական օտար կաշկանդումներէն, ամէնէն հասարակ քերականական սխալներով կ'ողողուին եւ ուսմնասիրութեան նշանակելի էջեր կ'արատաւորուին, ուր ներելի կ'ըլլայ թրքերէն առատ բառերու եւ ասացուածներու տալ բարացուցական տեղը:

Բայց այն ժամանակները՝ այսպիսի կարեւոր խնդիրներ նշանակութիւն չունէին: Մտաւոր կեանքը «էօլեոփիլեան» դարձուածներէ հմմ եւ սնունդ կ'առնուր: Եւ այդ դարձուածները ծնունդ կու տային վէճի, կռիւի, պայքարի, թշնամութեան: Կոլոտի Դպրոցին ու գործունէութեան շուրջ շատ զօրաւոր կերպով լարուեցան թշնամութիւններ ու տեղութիւններ, փճացընելու եւ էքացնելու համար բարի եւ մեծ նպատակ մը, որոնց վրայ հիմնուած էին Կոլոտի այս բոլոր յոգնութիւններն ու աքնութիւնները, այս բոլոր ծախքերը, այս բոլոր խորթ թարգմանութիւնները, այս բոլոր անկատար հրատարակութիւնները, ինչպէս նաեւ այս բոլոր անկեղծութիւն-

ները, ազգի եւ եկեղեցւոյ փառքին համար ձեռք բերուած այս բոլոր արդիւնքները, Կոլոտի ուղղամտութենէն եւ անխարդախ զոհողութիւններէն բխող այս բոլոր պայծառափայլ իրողութիւնները:

Կոլոտի Մատենադարանին նկարագիրը (caractère) *որչափ խորթին իր երեւոյթով, այնչափ յստակ է իր էութեամբը:* Եթէ գեղարուեստը ակար է հոն, այս ակարութիւնը մենք կը դիտենք 20ոդ դարու մէջ: Ընդհակառակը այն ակարութիւնը զօրութիւն մը, յառաջդիմութիւն մըն էր այն դարուն համար եւ արդիւնքը՝ Կոլոտի Դպրոցին: Եթէ հայերէնի աղճատումը աններելի յանցանք մ'է Կոլոտի Դպրոցին համար, այս յանցանքը հայերէն լեզուի ընդհանուր անկումներուն հետեւանքն էր: Հելլէն լեզուն եթէ կրցաւ Դասիք Անյաղթի դպրոցին նկարագիրը կազմել ոսկեդարու դռներէն ո՛չ շատ հեռաւոր միջոցի մը մէջ, տարօրինակ չէ որ Եղնիկէն դարերով հեռացած դարու մը մէջ, երբ լատիներէն եւ իտալերէն լեզուները կու գան մտաւոր կեանք մը սնուցանելու Հայոց մէջ՝ ամէն հայենակ իրողութիւններէ հեռու միջավայրի մը դիրկը, այո՛, տարօրինակ չէ որ հայերէնը կաղապարուէր այդ լեզուներու վրայ, որոնցմով գրուած գործերը նոր էին եւ կը հետաքրքրէին՝ իրր աղբիւր գիտութեան եւ հմտութեան: Եւ եթէ այս բոլոր գործողութիւններու եւ իրողութիւններու շուրջը թշնամութիւններ ու ատելութիւններ ալ կը բուսնէին, շատ անգամ ազնիւ երեւոյթներու ներքեւ, գործունեայ կեանքերու համար սովորական իրողութիւններ են ատոնք: Կոլոտ կ'ամբաստանուէր իրր օտարամիտ (= լատինամիտ): Ուամկութեան եւ ազգութեան յայտարարութիւնն էր այս: Ազգին բոլոր լուրջ մասը, ազգին բոլոր մեծ ներկայացուցիչները եւ ինքը, Կոլոտն ալ, իրր ճշմարիտ հայ, իրր ճշմարիտ հայ Վարդապետ մը եւ ներկայացուցիչը

ազգային մեծամտանութեան մը, խորունկ գիտակցութիւն ունէին թէ օգտակար էր Հայոց պատրիարքի ձեռնարկութիւններն ու յաջողութիւնները:

Նոյն իսկ Կոլոտի գրչին տակ տեսանք վերագոյն թէ ինքը գիտէ որ "եղիճ„ներ կան օտար բուրաստաններու մէջ, համեղ եւ հիւթեղ պտուղներու մէջ փտածներ ալ կը գտնուին, թէ լաւ եւ յոռին շատ անգամ քով քովի կու գան, բայց ինքը եղիճը չէ որ կ'ընտրէ փունջ մը կազմելու համար. փտածը չէ որ կը հրամցընէ իրեններուն, այլ միշտ ԼԱԻԸ:

Իրաց այս վիճակին մէջ Կոլոտի Մատենադարանին նկարագիրը հաստատուն մեծութիւն մը կը շեշտէ, Դպրոցի մը գոյութիւնն ու գործունէութիւնը կ'անձնաւորէ եւ ըստ ինքեան բոլորովին նոր երեւոյթ մ'է որ կը դիտուի Պոլսոյ մէջ՝ Հայոց մտաւորական կեանքին վրայ. Պոլիս, որ հեռուհեռէ կենդրոն մը պիտի բլլար Հայոց մեծագոյն մեկ մասին մտաւոր եւ ազգային կեանքի համար:

Կոլոտի ատեն հայութիւնը երկար դարու կեանք մ'ունէր դեռ Օսմանեան մայրաքաղաքի մէջ: Ներքին գաւառներու ներկայացուցիչ ընտանիքներ կը կազմէին այդ հայութիւնը իրենց զատ ըմբռնումներով, իրենց զատ սովորութիւններով ու աւանդութիւններով. հասարակաց միութեան, նոյնութեան կապը Հայաստանեայց Եկեղեցին էր միայն: Սերունդներ անցած էին եւ պէտք էին անցնիլ, որպէս զի Պոլիս ալ ունենար իր ինքնութիւնը, իր նկարագիրը իրր մեծ կենդրոն մը հայութեան համար: Այդ Եկեղեցին, սակայն, տագնապներու մէջ էր, եւ իրր միութեան կապ իր ունեցած դերն ու նշանակութիւնը վտանգելու համար՝ ֆանակութիւն մը կը տեսներ իր առջեւ: Հաւասար միջոցներ ու զէնքեր անհրաժեշտ կերպով պէտք էին այդ վտանգին դէմ պինդ ելլելու համար:

Կոլոտ այդ միջոցներն ու ղէնքերը պատրաստելու տուաւ ինքզինքը. այս է պատճառը իր հրատարակութիւններուն, իր օտարացած թարգմանութիւններուն, իր ընդօրինակութիւններուն, իր գործունէութեան, իր բեմին, իր Դպրոցին: Ա՛յս է իր Մատենադարանի նկարագիրն ալ:

2. Մատենադարանին գրքերը:

Շատ դիւրին է մակաբերել թէ ազգի մը լուսաւորութեան համար գրչի եւ գրքի գործնականապէս կարեւորութիւն եւ յարդ ընծայող Պատրիարք մը՝ ճոխ Մատենադարանի մը հաստատութիւնը ապահոված պիտի ըլլար կարելի եղած բոլոր միջոցներով:

Կոլոտի Մատենադարանը ո՛ւր էր, քանի՞ հատորներէ կը բաղկանար եւ ի՞նչ եղան առոնք:

Ինձ ծանօթ յիշատակարաններու համեմատ Կոլոտէն յառաջ Հարուստ Մատենադարան մ՛ուներալու գաղափարը չկար Պոլսոյ մէջ: Անկախ որ այս հայեացքով ալ Կոլոտի Մատենադարանը մեծ արժէք մը կ՛ունենայ իբր հիմնադրութիւնը Պոլսոյ մէջ Ազգային Մատենադարանի մը: Վասն զի ինչ որ մնացած է Կոլոտի Դպրոցէն, առոնք են որ կը կազմեն այսօր նոյն իսկ Պոլսոյ Ազգային Մատենադարանի (Գալաթիա, Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ բակին մէջ) ամենէն արժէքաւոր մասը. այսինքն՝ ձեռագիրներու բաժինը եւ հայերէն հնատպոյ տպագրութեանց կարեւոր մէկ շարքը:

Ասով չենք ուզեր բսել թէ Կոլոտ ծրագրած ըլլար Մատենադարանի մը հաստատութիւնը՝ Մատենադարաններու արդի դրութեամբ:

Իրաւ որ իր մտքէն չէ անցած հասարակաց Մատենադարան մ՛ունենալու խնդիրը: Բայց իրաւ է նաեւ որ իր բոլոր ձեռնարկութիւնները յառաջ պիտի բերէին այնչափ արդիւնքներ, որչափ պիտի բերէր Մատենադարան մը՝ մեր հասկցած ձեւով:

Բայց ոչ կրնար գուշակել թէ Կոլոտի Մատենադարանն իր վախճանումէն $1^1/_4$ դար ետքը հասարակաց Մատենադարանի մը մէջ հիմնական եւ իրական տեղ մը պիտի բռնէր:

Մատենադարաններ կամ նախնեաց բացատրութեամբ, "արկեղք գրոց", Հայոց մէջ, վանքերու եւ եկեղեցիներու ճիշդ քովը կը գտնուէին: Ա՛յսինքն՝ գիրքն ու գրիչը ո՛ւր որ կը գործածուէր, բնական է որ հոն կ՛ըլլար նաեւ գրքերուն եւ թղթերուն տեղը: Եկեղեցականներ՝ իբր մշակ մատենագրութեան՝ մեր մէջ մասնաւորապէս շեշտած են այս իրողութիւնը: Եւ այս է պատճառը որ ձեռագիրներու եւ նոյն իսկ առաջին տպագիրներու յիշատակարաններու մէջ կը հանդիպինք մատենագիրներու եւ գրիչներու (= գաղափարող, ընդօրինակող), որ անհրաժեշտ ու անխուսափելի կերպով կը յիշեն այն սրբավայրերը, որոնց քով կամ անոնց հովանւոյն տակ ("ընդ հովանեաւ", "առ դրան" եւ այլն) մատենագրած են կամ գաղափարած:

Կ. Պոլսոյ մէջ գրեթէ բոլոր մեծ եւ հնագոյն եկեղեցիներ ունեցած են իրենց գրադարանները ոչ միայն եկեղեցական գրքերու, այլ նաեւ պատմական, մատենագրական, եւայլն, գրքերու համար: Դեռ այսօր՝ Օրթագիւղի, Պալաթի, Իսկիւտարի (Ս. Խաչ) եկեղեցիները, ասոնք իմ գիտցածներս են, բաւական ձեռագիրներ ունին. ունին նաեւ տպագիրներ. այսինքն՝ փոքրիկ մատենադարաններ: Եւ ասոնցմէ Օրթագիւղի Եկեղեցւոյ "Թանգարան"ը (= Մատենադարանը) նոյն իսկ բաւական լաւ կարգադրուած վիճակ մ՛ունի:[1]

---

[1] Կ՛ենթադրենք որ Ս. Լուսաւորիչն (Գալաթիա) ալ ունեցած ըլլայ իր գրադարանը՝ յիշեալ եկեղեցիներուն պէս: Թէեւ եկեղեցւոյ արդի վիճակը ո՛չ եւ է երաշխաւորութիւն չտար այս մասին, բայց մենք կ՛ենթադրենք խորհելով թէ 1. Ս. Լուսաւորիչ Պոլսոյ ամենէն հին հայ

Կոլոտի Մատենադարանը հաստատուած էր վերջնապէս, Գում-Գափու, Պատրիարքարանի մօտ,[1] Մայր Եկեղեցւոյ բակը, հատանաբար ՏՆԱՆԿԱՑ ՍԵՆԵԱԿ[2] ըսուած քարուկիր եւ երկյարկանի շէնքին մէջ, որ ԹԱՆԳԱՐԱՆ ալ ըսուած է

եկեղեցին է. 2. իբր կենդրոն ազգային գործերու՝ յարմարութիւն ունեցած է գրքի եւ գրչի մարդիկ հիւրընկալելու. 3. Սոկալի հրդեհներ, ս. Լուսաւորչի հնագոյն ճոխութիւններուն եւ յարմարութիւններուն հետ փճացուցած են հետզհետէ անոր գրադարանը՝ եթէ երբեք ապերախտ ձեռքեր ալ գործ ունեցած չեն ս. Լուսաւորչի գրքերուն հետ։

1 Դիտելու է որ Պատրիարքարան ըսուած առեն պէտք չէ հիմակուան Պատրիարքարանը հասկնալ, ոչ ալ Մայր-Եկեղեցի ըսուած առեն՝ արդի Մայր-Եկեղեցին։ Վասն զի մեր ուսումնասիրած դարուն մէջ Մայր-Եկեղեցին ոչ այնչափ մեծ էր, ոչ ալ քանի մը եկեղիներէ կը բաղկանար։ Մայր-Եկեղեցին էր հիմակուան միջին՝ բուն կամ մայր Տաճարը, բայց աւելի փոքր։ Իսկ Պատրիարքներ նախապէս կը նստէին Սամաթիա, ս. Գէորգ (Սուլու Մանաթը) եկեղեցւոյն սենեակներուն (պատրիարքարանի) մէջ։ Եւթը վոխադրուեցան Գում-Գափու եւ Պատրիարքարանը հաստատեցին Մայր-Եկեղեցւոյ բակը։ Պէզճեանի առեն երբ Մայր-Եկեղեցին հիմնական նորոգութիւններ եւ բարեփոխութիւններ կ'ունենայ արդի ձեւովը, Պատրիարքարանը վար կ'առնուն եւ Մայր-Եկեղեցին կ'ընդարձակեն՝ եաեւելէ, այսինքն՝ արեւելեան կողմէն եւ երկու կողմերուն ալ վոյ կը շինուին նոր եկեղեցիներ։ Ան առենն է որ Պատրիարքարանի համար կ'որոշուի հիմակուան տեղը եւ կը շինուի Մայր-Եկեղեցիէն դուրս, բայց ճիշդ դէմը, երուսաղէմատան պէս, որ ի սկզբան, ինչպէս տեսանք, կից էր Մայր-Եկեղեցւոյ եւ եթէ շինուեցաւ արդի տեղւոյն վրայ։ (Տե՛ս էջ 24–26· Յանօթ. 1)։

2 Տ՚Ոռնոյ «Ենիէ» կը նշանակէ աղքատներու խնամակալութեան գրասենեակ։ Վերագոյն (Նոյն անդ) հաւանական կը գտնենք թէ Տ՚Ոռնոյ Սենեակը նոյն ըլլար հին Երուսաղէմատան հետ։ Բայց բերանացի աւանդութեան մը համեմատ կ'ըսուի թէ Նալեանի աշխատութեան սենեակն էր այդ։

եաքը. բայց միշտ պահած է իր հին անունը. շէնքը, զոր վերցուցած են Մայր-Վարժարանի բակը (պարտէզը) ընդարձակելու համար։

Հաւանական է նաեւ որ Կոլոտի Մատենադարանը մասամբ հաստատուած ըլլար Իւսկիւտար, ս. Կարապետի մօտ, նոյն իսկ Կոլոտի Դպրոցի (շէնքին) մէջ. այն շէնքը, որ եաքը ճեմարան անուանով հռչակուեցաւ։ Բայց որովհետեւ Ղուկաս Վարդապետը, Կոլոտի Դպրոցին ուսուցիչն եւ թարգմանիչը, իր թարգմանած գրքերու յիշատակարաններուն համեմատ, կը գտնենք Գում-Գափու, Պատրիարքարան, Մայր-Եկեղեցի, կարելի է ըսել թէ Կոլոտի Դպրոցն ու Մատենադարանը վերջնապէս հաստատուած էին Գում-Գափու։ Վասն զի Կոլոտին յաջորդը, Նալեան, իր վերջին օրերուն, ըստ Պատմաճեան Գրիգոր Պատրիարքի, իր անձնական բոլոր գրքերը նուիրեց Մայր-Եկեղեցւոյ, այսինքն Կոլոտի Մատենադարանին։[1]

Նալեան, Կոլոտի ամէնէն յաջող եւ սիրելի աշակերտը եւ իր անմիջական յաջորդը, գիտենք արդէն թէ հաւատարմաբար շարունակեց իր վարժապետին ու վարդապետին գործը, քաջալերելով Ղուկաս Վարդապետին թարգմանչական աշխատութիւնները։ Նալեան ոչ միայն դրամ տուաւ եւ բարոյական ոյժերով յառաջ տարաւ իրենց դպրոցին գործը, այլ՝ անձամբ եւս աշխատեցաւ թէ իբր թարգմանիչ եւ թէ, մանաւանդ, իբր

1 «Նաեւ զայս եւս յիշման արժան է, որ բոլոր գրեանս իւր եւս եւ պարգեւեաց յիշատակ ս. Ըստուածածնի, պատրիարքարանի եկեղեցւոյն Հայոց, որ ի Սատմպօլ, ի Ղում-Գափուի թաղն։

Ընդ զայլ հոգալիս, զոր ինքն (Նալեան) հոգաց ի կենդանութեան իւրում եւ զոր մնք՝ զկնի վախճանման նորին, ըստ իւրոյ կամեցողութեանդ (Ցէղտոխոբան Պատմաճեան Գրիգոր Պատրիարքի)։

մատենագիր. այնպէս որ Կոլոտի դպրոցին հունձքով ալ սկսաւ հարստանալ իր Մատենադարանը։

Նալեանի թէ՛ տպագիր բազմահատոր գրքերը եւ թէ՛ ձեռագիր (ինքնագիր) գործերը, իբր արժէքաւոր մասը Կոլոտի Մատենադարանին, հետաքրքրական մասը կը կազմեն նաեւ Ազգային Մատենադարանի գրքերուն։[1]

1 Կոլոտի Մատենադարանին ներքին ու արտաքին պէտքերուն հետ սերտ աղերս մ՛ունին նաեւ այն հրատարակութիւնները որ թէեւ անհատական ջանքերով եղած են, բայց իսկապէս Կոլոտի Դպրոցը կը ներկայացընեն։

Ըսպէս, զոր օրինակ, շատ հետաքրքրական է "Գիրք Օրինակաց եւ Նմանութեանց" անուն գործին հրատարակութիւնը։ Յանօթ Ղուկաս Վարդապետի ձեռքով լատիներէնէ թարգմանուած այս գործը կը ջատագովուի եւ կը յանձնարարուի "յաւէտ օգտակար եւ պիտանի բանասիրաց, մանաւանդ էլ քանիքն՝ փորձոյս է՝ երէրէ տէնայն էնէղեցիան անյանց"։

Գործը թէեւ Կոլոտի խնդրանքով թարգմանուած՝ բայց իր մահուանէ դրեթէ տասը տարի եռքը՝ Սահակ Ահագինի՝ Կոլոտի նշանաւոր աշակերտներէն մէկուն՝ ծախքով լոյս կը տեսնէ Վենետիկ, "Անտոնի Պօռթօլիո" տպարանէն, 1750ին։ Տպագրութեան կը հսկէ Կ. Պոլսեցի Սարգիս Արքեպիսկոպոս, հատանարար այս ալ Կոլոտի Դպրոցէն, որ "Առաջարանական Ջեկուցում" մը կը գրէ եւ դիտողութիւններ կ՛ընէ թարգմանութեան եւ ընդօրինակութեան եւ կ՛ըսէ թէ ինչն աշխատած է լեզուն կոկելու։

Հետաքրքրական է նաեւ այս գրքին վերջը գրուած Ցիշատակարանը, ուր Սահակ Ահագին, կարծէ Մարկու (Ս. Լուսաւորիչ) վանքին վրայ կ՛ընէ գրքը իր հասոյթով, որպէս զի վանքին աղբիւրը հոգածութեան առարկայ ըլլայ միշտ։

Նալեանի "Գանձարան Ծանօթութեանց" անուն գիրքն ալ վրայ եղած է տնանկ եւ բանտարկուած աղքատներու համար. "Քանզի զայս գրքոյս ծախսն ոմն յաստուածասիրաց հոգաց լիովի եւ եղ վրայ եւ յիշատակ տնանկ եւ բանտարգեալ աղքատաց։ Զի ո՛րքան ծախիցի՝ վաստակն որ ի հելլ քրտանցն ձերոց ընծայի՝ երկու բաժին եղեալ, կէսն տնանկ աղքատաց ի պէտս տնօրինեցի, եւ կէսն

Ձենք կարծեր որ Մայր-Եկեղեցի Կոլոտէն յառաջ Գրական կեդրոն մը եղած չլլար. թէ անոր համար որ Մայր-Եկեղեցի մեծ հնութիւն մը չունէր եւ թէ անոր համար որ Կոլոտը կանխող ժառանգին ինչպէս նաեւ պատրիարքական անուններու շուրջը չենք հանդիպիր ո՛եւ է դէպքի, որ բան մը յիշեցընէր Կոլոտի գործերէն ու աշխատութիւններէն։

Կոլոտի Մատենադարանը, ուրեմն, աւելի հարստացաւ Նալեանի անձնական մատենադարանով եւ այսպէս Մայր Եկեղեցի, քիչ ժամանակի մէջ, իր հովանւոյն տակ տեսաւ Կ. Պոլսոյ ամենէն հարուստ մատենադարանին առաջին հաստատութիւնը. Մատենադարան մը, որ Դպրոց մը կը ներկայացընէ, պատմական որոշ շրջան մը կը բացատրէ, եւ երկար, շատ երկար տարեթուեան դատապարտուելէ եռքը՝ նոր հաստատութեան մը առատ անունդ կու տայ։

Վան զի երբ Պոլսոյ մէջ խումբ մը գրասէրներ կ՛որոշեն Ազգային Մատենադարան մը հիմնել, որուն հիմնական կանոնագրութիւնը վաւերացուած է Ազգ. կեդր. վարչութեան Ուսմն. Խորհուրդէն, 1877 Մարտ 9ին,[1] այդ Մատենադարանի

բանտարկելոց ընտրհեացի, ձեռամբ նոցին գանձապետաց։ Իսկ եւ զմայրն՝ բոլոր նոցա ընտրհեաց, զի ո՛րքան որ գիրքս այս հատնի, կրկին այնու մայր գնովիլ տպեսցի եւ վաստակն անդրէն ի պէտս նոցա ոտքի լեցի" (Գանձարան Ծանօթութեանց, Տպ. 1758, կ. Պոլիս, էջ 5—6)։ Ինչ ըմբռնումներ, ինչ համոզումներ եւ հրատարակչական ինչ սկզբունքներ սա դարու հեղինակներուն եւ մեկենասներուն քով։

1 Մատենադարանի ընկերութեան պաշտօնական եւ բուն անունն է. "Ընկերութիւն Ազգային Մատենադարանի Հայոց, հաստատեալ 9 Մարտ 1877։ — "Ընկերութեանս նպատակն է Ազգային Մատենադարանն ու թանգարանը ճոխացունել, բանասիրական եւ հնագիտական հետազոտութիւններ ընել եւ հրատարակել ի սեղեկութիւն"։

համար շատ մը հատորներ կը հայթայթէ ՏՆԱՆԿԱՑ ՍԵՆԵԱԿԸ։

ՏՆԱՆԿԱՑ ՍԵՆԵԱԿԻՆ ՄԷՋ հազարաւոր հատորներ կային որոնք, սակայն, այլեւայլ ընկերութիւններու խնամքին առարկայ եղած են, չենք գիտեր ինչչափ գիտակցութեամբ. որովհետեւ ականատեսներ կը վկայեն թէ այն գրքերուն շատերը (տպագիրները) գործածուած են Մայր-Վարժարանի մրցանակաբաշխութեան հանդէսները փառաւորելու եւ վարժարանին ուսանողները հրճուեցընելու համար։ Այն միջոցներուն է որ բարեբախտաբար կը հաստատուի Ազգ. Մատենադարանը եւ ՏՆԱՆԿԱՑ ՍԵՆԵԱԿԻՆ ՄԷՋ բանտարկուած գրքեր կը փոխադրուին հոն։

Փոխադրուած գրքերուն ՄԷՋ միայն 360 կտոր ձեռագիրները կը յիշուին, այսինքն՝ Ազգ. Մատենադարանի ձեռագիրներու բաժնին գրեթէ հիմնական ամբողջը։ Այս ձեռագիրներուն վիճակէն դատելով՝ կրնանք ըսել թէ Կոլոտի Մատենադարանին միայն ձեռագրաց բաժինը մեծ եւ անդարմանելի կորուստներ ունեցած է։ — Վասն զի Ազգ. Մատենադարանի ձեռագիրներէն մէկուն վրայ կը կարդացուի 601 թիւը, որ ըստ մեզ ցոյց կու տայ Կոլոտի Մատենադարանին ձեռագիրներուն թուահամարը, եւ որ հաւանաբար ունեցած է իր շարունակութիւնը, ո՛ գիտէ, թերեւս մինչեւ հազարաւոր թիւեր... ձեռագիրներու։

Տարակոյս չկայ որ Ազգ. Մատենադարանի հաստատութեամբ փրկուեցաւ Կոլոտի Մատենադարանին նշխարքը։ Առանց Ազգ. Մատենադա-

---

8 Աւելի է ըսել թէ Ազգ. Մատենադարանի Թանգարանը (musée) գոյութիւն չունի հիմայ՝ իբր հետեւանք անխնամ պահպանութեան, լքման՝ կը հաւաստուի թէ արժէքաւոր հնութիւններ, մանաւանդ գրամագիտական լաւ հաւաքածոյ մը, ունէր ողբացեալ Թանգարանը։

րանի՝ այս նշխարքն ալ պիտի փճանար՝ այն հազար ու մէկ եղանակներով, որոնց ենթարկուած են լքուած գիրքեր ու գրադարանները։

Հետաքրքրական է նաեւ գիտնալ թէ ՏՆԱՆԿԱՑ ՍԵՆԵԱԿԸ ինչ վիճակի մէջ էր երբ անձնատուր եղաւ նոր Մատենադարանի մը պէտքերուն առջեւ։[1]

Կոլոտի, ըսենք նաեւ Նալեանի Մատենադարանը եւ այդ Մատենադարանի գրքերուն վրայ կարդացուած 601 թիւը՝ նախանձելի ճոխութեան

---

1 Մայր-Եկեղեցւոյ երէցներէն Տ. Մկրտչէ քհնյ. Աշճեանի տուած տեղեկութեան համեմատ՝ 1616 կտոր ձեռագիր եւ տպագիր գրքեր գտնուած են ՏՆԱՆԿԱՑ ՍԵՆԵԱԿԻՆ (= Թանգարանին) մէջ։ Շատ մը ընկերութիւններ կազմուած են 1858—59ին, Տճոփեան, Հայկեան, Խոյալեան, Լուսաւորչեան, Երիտասարդ, Ընդերասիրաց անուններով։ Կ'երեւայ թէ այս ընկերութիւնները հետզհետէ կամ ժամանակցաբար ձեռք առած են ՏՆԱՆԿԱՑ ՍԵՆԵԱԿԸ. վասն զի իբր այդ ցրուած ընկերութեանց սեփական գոյքեր ու գրքեր կոլոտի Մատենադարանը կը շնայ այդ ընկերութեանց ներկայացուցիչ եւ Թղկն. Խորհրդ. անդամ Գամակոչեան պօղոսի քով։ Այս անձը 1873 Ապրիլ 22ին Թղկն. Խորհրդ. կը յանձնէ Կոլոտի Մատենադարանին նշխարքը, հետեւեալ ցանկով, ուր կը տեսնենք թէ կտոր կտոր եղած է գիւղիւմ Մատենադարանը այս կամ այն ընկերութեան հաշուին։

Ձեռագիր հայերէն, թրքերէն	հատ	360
Տպագիր հայերէն	»	698
» » ընթերց. ընկերութեան	»	120
» » Լուսաւորչ. ընկ.	»	138
» օտար լեզուներով, ընթերցասիրաց ընկ. եւ Մայր-Վարժարանի	»	300
		1616

Այս հաշուոյ վերջին թուանշանները կտոր կտոր գրքերուն ՄԷՋէն Մայր-Վարժարանի գրքերը վար կը դրուին եւ Տճոփեանները կը յանձնուին Ազգ. Մատենադարանի՝ Թղկ. Խորհրդ. Առենապետ Քիւրքճիպաշեան Բարթողիէ առաջարկութեամբ 1878 Մարտ 20ին։

մը գրաւականը կը կազմեն։ Եւ այսպիսի ճոխութիւն մը ստոյգ իրողութիւն մ՚է, իբր արդիւնքը Կոլոտի գրասիրութեան։ Դժբախտաբար այս ճոխութեան մէկ ստուերին առջեւ կը գտնուինք հիմայ։

Հետաքրքրական էր գիտնալ նաեւ Կոլոտի Դպրոցէն մնացած այդ գրքերուն մատենագիտական ու մատենախօսական արժէքը, Ազգ. Մատենադարանի հաստատութեան պատմութիւնը եւ ուսումնասիրութիւնը այն բոլոր խնդիրներուն, որ յարաբերութիւն ունին եւ կրնան ունենալ Մատենադարանի մը հետ։ Ասոնք բոլորը, սակայն, տարբեր աշխատութեան մը նիւթեր են. աշխատութիւն մը, որուն ձեռնարկած ենք արդէն՝ սկսելով Ազգ. Մատենադարանի ձեռագիրներուն ցուցակագրութեան՝ Տաշեան դրութեամբ։

Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ԾՆՈՒԹԵՍՆ ԵՒ ՎԱՐՁԻՆՈՒԹԵՍՆ ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐԸ

Ս. Լուսաւորչի հաստատութիւնը Ղալաթիոյ մէջ, բաւական հին թուականի մը կը վերանայ եւ կը կանխէ Կ. Պոլսոյ առումը։

Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն Աւագ դրան վրայ դրուած արձանագրութիւնը[1] թէեւ ամփոփ պատմութիւն մ՚է արդէն՝ եկեղեցւոյ հաստատութեան ամէնէն դլխաւոր պարագաներուն, բայց ուրիշ յիշատակարաններու հետ բաղդատութեամբ՝ թուականի տարբերութիւն մը երեւան կուգայ, եւ եաքը կ՚արժէ որ՝ ինչ ինչ մոռցուած պարագաներ ալ, որ Կոլոտի վերաշինութենէն եաքը տեղի ունեցած են՝ նշանակուին։

Աւագ դրան վրայ դրուած արձանագրութեան համեմատ, կոմս անունով ֆէֆէեցի հայ վաճառական մը, Հայոց Թէոդորոս Կաթողիկոսի եւ Երուսաղէմի Եպսկ. Պատրիարքի առեն՝ ձենովացիներէն կը գնէ եկեղեցւոյն հողը եւ շինել կուտայ Եկեղեցին "յանուն Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի,,։ Այս բոլորին թուական կը դրուի 1436։

Արձանագրութեան մէջ յիշուած կաթողիկոսն է՝ Թէոդորոս Բ. (Կիլիկիոյ). 1377—1392[2]։ Իսկ պատրիարքը՝ Եպսկ. Երէտրէդ 1390—1393

---

1 Տե՛ս քիչ մը եաքը, "Ս. Լուսաւորչի արձանագրութիւններն ու յիշատակարանները,, գլուխը։

2 Ընդբ՚ակ Օրացոյց 1901 տարւոյ. էջ 390։ Բառնաբաս Վրդ. Գանձակեցի Ց-Ղ-ՐԴ-ՐԻ-Ն Պ-Ո-Ր-Ի-Ց-Ի-Ն Ե-Ր-Ա-Ա-Ղ-Ի. տպ. Պոլիս. 1872. էջ 47։

պէտք է ըլլալ՝ եւ ոչ Եսայի Ա–ՔԼԱ, որ գահակալած է 1133—1152 (?)

Ուրիշ յիշատակարանի մը համեմատ «ի թուին փրկչին 1391 ի հայրապետութեան Տէ–ո–ն Թէոդորոսի սմն վաճառական կոչմ– (կոզմա՞, կոմա՞) անուն կափայէ եկեալ ի Կ. պոլիս, որ էր ընդ իշխանութեամբ Ցունաց, հրաման տուեալ շինելոյ զեկեղեցի մի ի Ղալղիա, կոչելով զանունն Սո–ըբ Լո–ս–ո–ւրիչ. եւ ըմբո–ո Ս. խաչն Ա–ե–ո սմն դարբին շինեաց՝»[1]:

Այս յիշատակարանը անտարակոյս, շատ ձիշդ է, որովհետեւ 1391 թուականը, կը համաձայնի Թէոդորոս Բ. Կաթողիկոսի եւ Եսայի Բ. պատրիարքի թուականներուն, մինչ 1436 ը, ոչ Թէոդորոս Բ.ի եւ ոչ ալ Եսայի Բ.ի թուականները կը շօշափէ:

Ուրիշ տարբերութիւն մը, արձանագրութեան եւ յիշատակարանին մէջ՝ Եսայէ պատրիարքին անունն է:

Թէոդորոս Կաթողիկոս հաւասարապէս կը յիշուի երկուքին մէջ ալ. իսկ Եսային՝ մի միայն արձանագրութեան մէջ:

Երուսաղէմի պատրիարքաց ցանկին մէջ, սակայն, կայ Եսայի մը՝ Երրորդ, որ գահակալած է 1430 – 1441[2]:

Եսայիներու շփոթութիւն մը կրնայ տեղի ունեցած ըլլալ: Հաւանաբար այդպիսի շփոթութիւն մ՝եղած պիտի ըլլայ, շատ եղբը, ոչ թէ եկեղեցւոյն շինութեան տարեթիւը, այլ՝ արձանագրութեան գրութեան տարեթիւը՝ 1733 ին, որովհետեւ արդի արձանագրութիւնը 1733 թուականը կը կրէ. այսինքն՝ Կոլոտի թուականը:

1 Այս յիշատակարանը կը գտնուի 1769ին գրուած ձեռագիր տետրակի մը մէջ, որ այլ եւ այլ նկատուր յիշատակութիւններու հաւաքածոյ մըն է:

2 Ցաջորդութիւն պատրիարքացն Երուսաղէմի էջ 48:

Կոլոտէ յառաջ այդպիսի ճոխ արձանագրութիւն մը կարծ թէ ոչ: Խնդրական է այս:

Ինճիճեան ծանօթ է այս տարբեր թուականներուն[1]. բայց 1391ով, Ս. Լուսաւորչի հողը գնելու թուականը կը նշանակէ. 1436 ով ալ. Ս. Լուսաւորչի շինութիւնը՝ ըստ արձանագրութեան. բայց սխալ է այս. վասն զի մեր յիշատակարանը 1391ին շինութիւնն եւ հող գնելու պատմութիւնը չզատեր: Երկուքը՝ մէկ տարեան գործողութիւններ են: Ըստ իս թէ 1391 եւ թէ 1436 Ս. Լուսաւորչի զատ զատ շինութիւն թուականներն են: Այսինքն՝ նախ կափայի Կոզմա կամ Կոմա կը գնէ Ս. Լուսաւորչի հողը ու կը շինէ 1391ին: Քառասուն հինգ տարի ետքը կը հրդեհուի[2] Կոմային շինածը եւ այս անգամ նորէն կափայի վաճառականներն են որ իրենց հայրենակցին շինածը կը վերաշինեն 1436ին:

Անշուշտ Քէօմիւրճեան Երեմիա Չէլէպիի սա տողերը ուրիշ իմաստ մը չունին.

«Զսա շինեն կափայեցի պազիրկեանքն յառաջ նախնեաւն, թիւն ութհարիւր ութսուն հինգ, ընդ Ցունաց տիրապետութեան[3]»:

«Զսա» (= զՍուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ), հրդեհէն կամ վլէլէն եղբը, կոմային հայրենակիցները, 885 (= 1436)ին, նորէն կը շինեն «յառաջ նախնեաւն». ըսել է նախապէս ուրիշ եկեղեցի մը շինուած էր, Ս. Լուսաւորչի անունով,

1 Փերղալէմեան ալ դիտած է թուականներու շփոթ մը արձանագրութեանս մէջ, բայց չէ կրցած ճշդել (Տես Նօթեր Հայոց էջ 106–107, ծանօթ. 3):

2 Կամ կ'ըսուի եւ կամ շատ հաւանական չէնք մ'եղած կրնայ ըլլալ Կոմային շինածը, այնպէս որ 25 տարի ետքը պէտք կը տեսնեն վերաշինելու:

3 Հմմտ. Ընդարձակ Օրացոյց 1901 տարւոյ (էջ 78): Այս տողերը բնագրին վրայ ալ ստուգեցի, որ Տօքթ. Վ. Գ. Թորգոմեանի քոնն է:

եւ այս երկրորդ շինութեան առեն Սուրբ Լուսաւորիչ՝ նախնական անունը՝ կը պահուի։

Ահա այս երէցուէ վերաշինութիւնն է որ Երուսաղէմի Եսայի Գ.ի պատրիարքութեան հանդիպած է. հետեւաբար Եսայիներու շրջանը կրնար յառաջ գալ պարզապէս երեք անուններուն զուգադիպ նոյնութենէն։ Եւ կամ թէ արձանագրողը՝ Եսայի Ա.ով կը հասկնայ Եսայի Բ.ը եւ հասկցնել կուզէ 1391ի շինութիւնը, առանց անդրադառնալու թէ 1436ին ալ Եսայի մը կայ։

Իսկ արձանագրութիւնը, Կոլոտի առեն, եւ հաւանաբար նոյն իսկ Կոլոտի գրչէն ելած է 1733ին, Ս. Լուսաւորչի Երէցուէ վերաշինութեան առթիւ։

Մեր յիշատակարանի համեմատ Ս. Խաչն ալ Ս. Լուսաւորչին հետ նոյն հնութիւնն ունի։ Դարբին Աւետի շինածը պարզ *Խոսրով* մ՚է եղած։

Ս. Խաչ մատուռը՝ եռքը Եկեղեցւոյ վերածուած է, Ս. Լուսաւորչի հետ նոյն մեծութեամբ։ Ս. Խաչ Ս. Լուսաւորչին կցուած է հիւսիսային կողմէն։ Հարաւային կողմէն ալ կցուած է Ս. Կոթողէ եկեղեցին, որուն մասին հնագոյն յիշատակարանի մը չհանդիպեցայ։ Կոլոտի վերաշինութեան առեն, երեք եկեղեցիները միանգամայն կը յիշուին։ Մեծ հրդեհէն (1731) եռքը միջին տաճարը կը շինուի "աղիւսակերտ եւ կապարածածկ եւ միւս երկուքն, որ յայլմէ եւ յահեկէ, փայտակերտ եւ տախտակամած„։

Արդի Ս. Լուսաւորիչը կը բաղկանայ մէկի վերածուած վեց սրբավայրերէ„։

Ա. Ս. Լուսաւորիչ ճիշդ մէջտեղ.
Բ. Ս. Խաչ հիւսիսային կողմէն.
Գ. Ս. Կարապետ հարաւային կողմէն.

Դ. Ա֊ն֊ա֊փ֊ր֊ի֊չ մատուռը Ս. Խաչի խորանին ճիշդ հարաւային անկիւնը՝.

Ե. Ս. Յ֊ա֊կ֊ո֊բ Մծբնայ Հայրապետի մատուռը Ս. Կարապետի խորանին հիւսիսային անկիւնը, որ միջնադարեան մը հաղորդակցութեան մէջ դրուած է Ս. Լուսաւորչի խորանին հետ[2]

Զ. Ս. Հրեշտակապետաց մատուռը, որ Ս. Կարապետի հարաւային կողմն է, միջնադարեան մը կը հաղորդակցի։ Ազատ դուռ մ՚ալ ունի բակին հետ։ Ունի դուռ մըն ալ հիւսիսային անկիւնը, եկեղեցւոյ եռեւը երթալու, թէեւ փակ կը մնայ։

Եկեղեցիին՝ ամէն շինութեան առեն փոփոխութիւն մը կրած է։ Վերջին փոփոխութիւնը 1888ին եղաւ, երեք եկեղեցիներուն իրարու "խառնմամբ„։ Այս փոփոխութեան մէջ նշանակելի է Շէնքի ճակատը, որ եկեղեցւոյ բակին մէջ շինուելիք շէնքերուն տեղ բանալու համար՝ ներս քաշուած եւ վերանորոգուած է բոլորովին։

Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ 1799ԻՆ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ

Կոլոտի շինած եկեղեցին հրոյ ճարակ եղաւ 1771 փետրվ. 7ին, եւ 28 տարի, 6 ամիս եւ 12 օր աւերակ մնալէ ետքը, Մինաս խալճայի ճարտարապետութեամբ նորէն շինուեցաւ 1799ին Սեպտ. 18 — Նոյեմ. 13, յիսուն վեց օրուան մէջ Ջորբուէ անգամ եւ օծուեցաւ Դանիէլ պատրիարքի ձեռքով։

Այս վերաշինութեան պատմութիւնը գրի առնուած է ժամանակակից մը կողմէն, զոր նոյնութեամբ յառաջ կը բերենք։

---

1 Ընտարակոյս այս շատ փոքրիկ մատուռը Ս. Խաչի Ա֊ն֊դ֊ր֊ա֊ն֊ը կամ պահարանն էր միջնորմներու բացուելէն յառաջ, եւ եռքը Ա֊ն֊ա֊փ֊ր֊ի֊չ պատկերին յատուկ մատուռ մ՚եղաւ՝ այդ պատկերին գիւտէն ետքը։

2 Նոյնպէս Ս. Յակոբն ինչպէս հիմայ Ս. Լուսաւորչին *Աւանդատունն* է կամ պահարանը, իսկ Ս. Հրեշտակապետն ալ՝ Ս. Կարապետի։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՍՐԲՈՑ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻՆ ՈՐ Ի ՂԱԼԱԹԻԱ

Շնորհիւ եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ յայսմ ամի որ էր թուականն հայոց ՌՄԻՍԸ Սեպտեմբերի ԺԲ. յաւուր ԲՇ եղեւ սկիզբն հիմնարկութեան տաճարին, կառուցեալ յանուն Ս. Լուսաւորչին մերոյ ի Ղալաթիա, զկնի յայրեցմանէն 28 ամաց, 7 ամսոց եւ 11 աւուրց։

Բայց այսու սրինակաւ քանզի յորմէ հետէ այրեցաւ տաճարս այս՝ բազմից մատուցաւ նամակ աղերսանաց թագաւորացն Երից. այսինքն Սուլթան Մուստաֆային, որոյ աւուրս այրեցաւ. Սուլթան Համիտին եւ Սուլթան Սէլիմին. բայց չեղեւ հնար ստանալ հրամանն շինութեան եւ նորոգութեան խնդրեալ աւերակաց եկեղեցւոյս այսորիկ, որոց տեսութիւն միայն արտասուալից հառաչանօք լինէր, թաղթէ բնակ ժողովրդեանն յամարանն արեւակէզ եւ ի ձմերան ցրտասառոյց եղելութիւն ի բացօդեայ յաւերական արանց եւ կանանց եւ այս ամենայն լինէր յաղագս անմիաբանութեան եւ երկպառակութեան ժողովրդոց եւ մանաւանդ իշխանաց տեղւոյն, որք զգանձս տաճարին յափշտակեալ իւրացուցանէին եւ ուստի ոչ կամէին լռելեայն շինութիւն նորին. զի մի սեփականեալ դրամին պահանջեսցեն ի նոցանէ բռնութեամբ։ Եւ իբրեւ իրս այս այսպէս անցանէր ի բազում ամս, ապա ի յոգիս ապաստան եղեալ յարեան ի վերայ նոցա խումբք ռամկաց սրիկայից եւ ոլոգամերկից, որոց բազմութիւնք այնքան էին, որք պաշտօնէից արքայական պալատանն սինդիգոր նաւուց թիւավարացն էին, մանաւանդ զի տեսանէին զգգս Յունաց գուն գործեալ հետզհետէ նորոգեն զեկեղեցիս իւրեանց։ Ի նախանձ բարի շարժեալ, բողոք բարձեալ դիմեցին առհասարակ արք եւ կանայք յեպիսկոպոսարանն Հայոց՝ առ ոտս Դանիէլի Պատրիարքին. աղաղակէին խնդրելով զներաւունս եւ ասեն. իշխանքն մեր գոլացեալ զինչս եկեղեցւոյն մերոյ՝ այժմ զղեալ թագուցեալ կան եւ ոչ կամին միաբան հաւանութեամբ փոյթ ունել եկեղեցւոյս շինութեան. եւ արդ գատ արա ընդ մեզ եւ ընդ նոսա. ապա թէ ոչ վախճան իրին գառնութեամբ վճարի. եւ նորա ունկնդիր եղեալ բանից նոցա քաղցրութեամբ եւ քաջալերս տուեալ մխիթարեաց ամենքեան եւ յորդոր բանիւք գնալ իւրաքանչիւր ի տեղիս իւրեանց խաղաղութեամբ՝ ասելով. ահա ես եկից զկնի ձեր եւ ընդ բարեխոհ արանդ զելս իրացն խոհրհել, ժարթասցուք, եւ վաղվաղակի եղ ինաւ գնալ ի Ղալաթիա։

Եւ յայն ինչ եհաս հրաման արքայի աւետաւոր յաղագս շինման տաճարին եւ ի վաղիւն՝ որ էր օր Միաշաբաթի առաքեց եւ իշխանն հիւանդ ճարտարաց որ ասի Մեյմար աղա, որում անունն էր Աբիփ աղա ճանաչիւր՝ ընդ որում էր եւ ճարտարապետ ումն քաղաքացի Մինաս անուն կոչեցեալ, առ ի գննել զվայրն, որպէս սովոր են, առ որ յանձնեցաւ շինութիւն տաճարիս ըստ հաճոյից կամաց իւրեանց եւ ի վաղիւն հրաման ետ բերել զհիմունս նորա, եւ նախ առաջին դանիել եպիսկոպոսն քաղաքիս առեալ ի ձեռս օրհնութեամբ զբրիչ գործի՝ եւ եհատ նովաւ գչորս կողմունս աւերակին առ ի բարեյաջողութիւն առաջնակաց գործոյն Աստուած յաւսայեալ։ Եւ յետ ոչ չբախոց յանկ էլել իբր աւարտելոյ ձեռնտուեալ շինութիւն տաճարիս, շքեղ եւ փառաւոր, հոյակապ եւ զարմանալի կամարաձեւ յօրինեալ, կրաճած սպիտակ եւ պայծառ բստ ամենայնի գեղեցիկ, իբրեւ զհիացումն կարգեալ տեսողաց։

Եւ յաւուր երեքտասաներորդի Նոյեմբեր ամսոյն չորաւ Պատրիարք քաղաքիս Դանիէլ վարդապետ եւ մեծահանդէս տօնախմբութեամբ կատարեաց զնաւաւատիս օրհնութեան օծման նորակերտ տաճարիս ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, եւ կենդանի նահատակին իւրոյ սրբոյն Գրիգորի. որ է օրհնեալ յաւիտեան. ամէն

---

1 Ի լուսանցս Ղառայ Մէյմար ի (?) Նու։

Ը· ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԳԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԸ՝

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳՈՎ՝

1223. — *Ա-ԼԵՍԲՈՍ, մագաղաթի վրայ գրուած, երկսիւն, երկաթագիր։ Զարդագրերն ու նկարներն ընտիր։ Մարկոսի վերջին գլուխը (9—20 համարներ) եւ Յովհաննու Ը· գլխէն շնացեալ կինոջ պատմութիւնը չունի։ Թուին վարդապետ գրել տուած է· ինչն է Տէրն ու ստացողը։*

Գրիչն է "Սար· Յով· որ եւ գրիչ՝"

"Արդ եղեւ զաւր գրութեան սորա ի թուականիս Հայոց ի ՈՀԲ (= 1223) ընդ Հովանեաւ սուրբ Ցաճարիս Տիրամաւրին, յանապատիս Թագվորի վանք, ընդ Հովանեաւ քաղաքին Մամեստիոյ· ի . . . եւ ի հայրապետութեան Տեառն Կոստանդիա՝

---

1 Ա.յսպիսի յիշատակարաններ երանի թէ աւր որ կան, յատկապէս ընդօրինակուէին եւ պահուէին։ Եթէ ձեռագիրներու յիշատակարաններն ատոնք, գոնէ ձեռագրին ոեւէ կերպով վտանգուած ատենը՝ իրենք կը մնան. իսկ եթէ քարերու եւ մարմարներու յիշատակարաններ են, շինութիւններու, վերաշինութիւններու ատեն, երբ ալ իրր աւերդոր կամ անպէտ մէկդի նետուին ատոնք՝ գոնէ օրինակները կը մնան։ Ո՛չ միայն խնամոտ ընտիր արձանագրութիւններ ու յիշատակարաններ, այլ՝ շատ անգամ տառասխալներով լի, կարճ, շատ կարճ արձանագրութիւնները իսկ՝ պատմական մեծ արժէք կ՛ունենան։ Ակնից զատ անոնք յիրաւի յիշատակներ, աւանդներ են սերունդէ սերունդ. հետեւաբար կարելի եղած միջոցներով, գոնէ ընդօրինակութեամբ, պահուելու են։ Ս· Լուսաւորչի Եկեղեցւոյ վերաբերութեամբ երբ ապին անդին խաչքար, յիշատակարան կը փնտռէի, տեսայ որ շատեր մէկդի նետուած են շինութիւններու կամ նորոգութիւններու ատեն։ Ուրախ սրտով կ՛արձանագրենք հիմայ թէ Ս· Լուսաւորչիս լքուած խաչքարերն ու արձանագրութիւնները Ս· Էջմիածնի մատրան հարաւային պատին վրայ զետեղուեցան Պա· Խնամակալութեան ջանքով։

Կը կրկնենք՝ երանի թէ մեր բոլոր եկեղեցիներն ալ ուր որ կան, յիշատակարաններու եւ արձանագրութիւններու գոնէ մէկ մէկ տոմար ունենային։

"Վերջին ստացող սորայ Երեմիաս ծառայ Աստուծոյ եւ Առաջնորդ Արքակաղնոյս„·

"Դարձեալ վկ[illegible]ահին կազմեցաւ Աւետարանս ձեռամբ Մուրատշահ անարժան դպրի ի քաղաք Ստըմպաւլ ի թվին ՋՂԸ (= 1549)· յետ կազմ պարոն Մելիքշան իւր հոգւոյն եւ իւր ծնողացն համարը„

1356 եւ 1364. — *Աւետարան· Թուղթի վրայ գրուած· երկսիւն նշանակելի հանգամանքներէ զուրկ։*

Գրիչ՝ Վարդան Աբեղայ· Թուղթի կոկողը՝ Յովհաննէս սարկաւագ։

"Արդ՝ ես Աւետիս Աբեղաս եւ Վարդան Աբեղաս, մտաւուցաք զաստուածապատում սուրբ Աւետարանս ի վանքս Ս· Առաքելոյն Պետրոսի եւ Պաւղոսի, որ է յաւթուզն (?) եւ է Պարոն Աթամելիքին շինած։ Եւ լեցի մէջ յիշատակ եւ ծնաւղաց մերոց կիրակոսին եւ Թաձներոյն եւ եղբարց մերոց„ եւայլն։

"Գրեցաւ յիշատակի գիրս թվին ՊԺԳ (= 1364) ԱՊրիլի ամսոյ Զ· (= 6), որ է տաւն Աւետեաց Աստուածածնին„

Մատթէոսի Աւետարանին վերջը·

"զվարդան բազմամեղ գրիչ աղաչեմ յիշել ի Տէր միով ողորմեաւթ· նա զսիրելի եղբայր մեր գվաշիկ միաբնակեաց եւ զեցակոը երէց, որք սիրով ընկալան զմեզ„

Մարկոսի Աւետարանին վերջը·

"զվարդան աբեղայս՝ յիշեա տէր եղբայր· ՊԴ (= 1355)։

= Վերանորոգուած՝ 1757 ին, Կամարակապ գլխ մանտեսի Մարիամու եւ իր զաւեր մանտեսի Ուստիանէին արդեամբ։

1437. — *Լքուած խաչքար մը, 43×40 մեծութեամբ, որուն եզերքը գրուած յիշատակարանը մշած է եւ շատ դժուար կը կարդացուի ամէնէն կարեւոր մասերը· Յիշատակարանը վերին եւ հին ու ձախ եզերքները փորագրած է, վերի եզերքին վրայ կը կարդացուի Յիշատակ է Ծ-ո-ր-ե-ն։*

Իսկ Թուականիր ձախ եղերքին ծայրը որոշ է ՊԶԶ (= 1437). Մանաւանդ ՊԶ (= 1431) շատ յայտնի է։ Ըսել է Ս. Լուսաւորչի հնագոյն խաչքարերէն մեկը, երէց-երէ շինութեան առթիւ։ Երանի թէ կարելի բլլար բոլոր գրերը ճշդիւ կարդալ։ Խաչքարս ոչ միայն մաշած է, այլ նաեւ վարի ծայրէն կոտրած՝ եռանկիւնաձեւ։ Մարմարն ալ լաւ տեսակէն չէ արդէն։ Թուականը այդ կոտրուած մասին վրայ է։

1440. — Ա-Էջմիածին. Նախորդին պէս. Գրիչ Մաղաքիա Աբեղա։

"Եւ եղեւ աւարտ սորա" 1440 "ամի. ի Նոյեմբերի Է (= 7), աւրն Շաբաթ. ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորի բարեպաշտի եւ աստուածասիրի եւ իմաստնոյն. Եւ եպիսկոպոսութեան սրբասիրի մեծի Տեառն Մաղաքիայի ի մերում հինաց աշխարհին եւ գազարեաց նահանգիս Սաւլխաթ ղրիմի եւ կաճայիս մայրաքաղաքիս. ի մեծաստան մեծի Սրբոյն Անտոնի եւ Աստուածածնի. ի խնդրոյ պատուական եւ երջանիկ քահանային Աբրահամի" եւայլն։

"Ըրդ աւետարանս ազատ արարեալ եգի ի սուրբ եկեղեցիս մեծի սրբոյն լուսաւորչի"... եւ որք յանդգնաբար իշխելոյ աղագաւ բան ասիցէ խոտորեցուցանել կամելով զԱւետարանս ի Յսալաթնա եկեղեցւոյս, նա զվարձս կայենի" եւայլն։

"Եւ զիս զաղկագ եւ փանաքի գրիչս զՄաղաքեայս յիշեցէք՝ ի տէր քրիստոս. ողորմութիւն հայցելով ինձ եւ ծնողաց իմոց. հարսն իմոյ Նւատուային եւ մաւր իմոյ Ազիզմէլիքին եւ քվերն իմոյ Շիրին Մէլիքին եւ Յսուֆլուպէկին եւ աւաք եղբարսն իմոյ Մաղաքիա կրաւնաւորին զգնացեալսն առ քրիստոս եւ զամենայն ազգականքն իմ զկենդանիս եւ զհանգուցեալսն յիշեցէք՝ ի

---

1 Առաջին անգամ ես հետաքրքրուեցայ այս խաչքարով եւ կարդացի ՊԶ (= 1431) թուականը։ Եաքը, իմ տեղեկութեանս վրայ, Յովհաննէս Եփ. Մուրատեան եւ Հրանտ Եփ. Ասատուր դիտեցին ՊԶԶ (= 1437). շատ մաշած Զն ալ կարդալով։

քրիստոսն գմահտեսի Սկրտիչն եւ գվեքէլն (գվէքիլն) մեր զպարոն խաչատուրն" եւայլն։

1454. — Աւետարան մր.

"Ի թուականութեանս հայոց ի ՋԳ (= 1454) ամին ձեռամբ... գրչի Մինաս երիցուն ի Նահանգիս Տիւրըկոյ ի վանք Յունունայլիւոյ ընդ Հովանեաւ Սուրբ Լուսաւորչի եւ սուրբ Աստուածածնի... ի յաջակնորդութեան եւ ի վերադիտողութեան Տէր Յովհաննիսի։ Եւ ի հայրապետութեան Տեառն Կարապետի եւ ի միւս հայրապետութեան Տեառն Գրիգորի"։

1633. — Ա-Էջմիածին. լաւ օրինակէ գաղափարուած է։ Մարկոսի եւ Յովհաննէսի անվաւերները չկան ձեռագրիս մէջ։ Գէշ պահուած է, եւ կազմուած ուՆորոգուած է 1757 "Մաճառէ ըՀ-ըէ" ի արդեամբ։

"Ցիշատակ է սուրբ Աւետարանս մղտեսի Սահակին, եւ իւր ծնաւղացն Նիկողոսին եւ Ցաթլուին, Քրիստուրին, Ցակորին, Ներսեսին, Այլային, Պէկլէրին, Խանզատին, Շահապէկէ Մայրամին, Թամամին, Մարտիրոսին, Ցուսէփին, ճանփաշայ մղտեսուն, Պաղչային, Մարտիրոսին եւ այլ ամենայն արեան մերձաւորաց եւ հաւատոյ ննջեցելոց հոգուն յիշատակ եւ ի ձեռն Տէր Առաքելին." ...

Գրեցաւ գիրս Թվին ՌՁՒ (= 1633). սուրբ խաչին պատ։

1636. — Խրիմ-Քարասու.

"Գրեցաւ Խորհրդատետրս ի Թվականիս Հայոց ՌՃԻԵ (= 1636) ամի. ամսեանն Ցունիսի ԻԸ (= 28) ձեռամբ անիմաստ եւ տգէտ Զաքարիա երիցու, ի մայրաքաղաքն Ղալաթոյ ի գուռն Սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ. ի խնդրոյ սրբասնունդ եւ խոնարհամիտ (Մնացածը ՃերմակՀ)։

1656. — Ճալոյ. բուն յիշատակարանը ինկած է եւ շատ քիչ մասը մնացած է, որմէ կը հասկցուի թէ ճաշոցին Ծագկողնէրն են Ա-ոՀել քահանայ եւ Սկըռկո երէց։

Այս ճաշոցը կազմուած ու նորոգուած է "ի խնդրոյ„ Ս. Լուսաւորչի Աւագերէց Տէր Կոբոպէոփ, 1656ին։ Նոյն միջոցին "այնմ գահի„ (= Ս. Լուսաւորչի) Ջեռ-ղոռ-ի էլեհաննէրն ու էրէսփ-իաններն են.

Խոճայ Դանիէլ
„ Մկրտիչ
„ Սողոմոն
„ Քրիստոստուր
„ Եկոտիար
„ Մուրատ
„ Եղիա

1661. — Ա-է-ոաբան. ազնիւ մագաղաթի վրայ երկաթագիր, երկիմէան, սիրուն նկարներ, գոյները զերար բռնած, լաւ պահուած։ Գլխագրերն շատերը չեն գրուած. անշուշտ կարմրագեղով գրելու կամ զարդագիրներով պճնելու համար յետաձգուած՝ եւ մնացած է այնպէս։ Յովհաննու Աւետարանին վերջը կցուած է "Էր ընդ եղբարն„, Յովհաննու Հանգիստը։

Ցիշատակարանները գրուած են 1. Մատթէոսի վերջը, ուր Թուականն է գեռ (1659). 2. Յովհաննու Հանգիստէն եաքը "աւարտումն եղեւ Ս. Աւետարանիս Թվ. ՌՃԺ (= 1661) ի Յունվարի ԻԹ„. 3. Մարկոսի վերջը որ ամէնէն ընդարձակն է.

"Ցակոբ գծողս ազաչեմ յիշել„ եւայլն։

"Թվին. ՌՃԺ (= 1661) գրեցաւ ի վէնէտիկ, ձեռամբ անարժան Ցակոբի, որդւոյ ծիք Տէր Ստեփաննոսի քահանայի Ջուղայեցւոյ, ի գուռն Սուրբ Մարկոս Աւետարանչին եւ այլ ամենայն բազմագումար սրբոցս, որ աստ կան հաւաքեալ...

4. Ղուկասու Աւետարանին վերջը.

"Բազմամեղ Ցակոբ գծողս եւ զկայրն իմ զծիք Տէր Ստեփաննոս քահանայն եւ զեղբայրն իմ զԲարսեղ վարդապետն եւ զմայրն իմ զԱննայինն„...

"Գրեցաւ ի վէնէտիկ Թվին ՌՃԺ (= 1661) Յունիս ԻԹ (= 19)։

1663. — Խոբէրբաթէբ.

"Կատարեցաւ խորհրդատետրս ի Թվականիս Հայոց ՌՃԺԲ (= 1663) ձեռամբ Անդրն երիցոյ։ Ցիշեսջիք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր ո՛ քահանայք Ս. պատարագ արարաւղք զկարապետն եւ զծնաւղքն իւր, զԴրիզորն եւ զՄարիամ, զՅովհաննէս, զՄիքայէլ Ազնաւոր եւ զարդարն։ Եւ ես ծաղկել ոսկւով եւ յետ յիշատակ ի գուռն Ս. Լուսաւորչի եկեղեցւոյն Խալաթայու„։

1664. — Ա-է-ոաբան. Մարկոսի եւ Յովհաննէսի անվաւերները չկան։

"Ցիշատակ է սուրբ Աւետարանիս նկարեալ արծաթապատ պատկերս մշտնջի Մկրտչին կողակից Նաղաշին Հոգւոյն, որ ես ի գուռն Ս. Լուսաւորչին, եւ ինքն այսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս Թուականն Հայոց ՌՃԺԳ (= 1664), Նոյեմբեր ամսոյ ԺԵ (= 15)...

= Նոյն յիշատակարանը կրկնուած է Մարկոսի Աւետարանէն եաքը։

Յովհաննու Աւետարանին վերջը.

"Ցիշատակ է Պղ. Քհ. (Պօղոս Քահանայի) եւ Ծնողքն իւր Մատթէոս քահանայի. որ է անջնջելի յիշատակ Սուրբ Լուսաւորչին„...

1672. — Ճ-ուղայ կամ Տաբէզ-է. ազնիւ մագաղաթի վրայ, ընտիր երկաթագիր, երկիմէան. Ճաշակաւոր հինանալի նկարներով, մանաւանդ խորանները։ Աւազ սակայն, չորնալիք ձեռք մը կտրած է առաջին խորանին պորտը, Փրկչին պատկերը Բուզանդական ոճով, շուրջանակի, բայց չէ յանգգնած հանել եւ թողած է վերաւոր։

---

1 Քանի որ խօսքը վէնէտիկի վրայ է, կը յիշենք "վանատիկն„ ալ, ուր 1686 ին տպագրուած է խորհրդաւոր մը. "արդեամբք եւ գոյիւք պարոն Դասպարինն„, "ի գովեստ սրբազան հայրապետին Շղիազարու եւ ի յիշատակ անջնջելի՝ տանն Սահրատեանն„։ Խորհրդաւորս Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն է։

Տօնացուցական խրատները մանաւանդ նկատելի մ'ունին եւ աւելի երուսաղէմի Եկեղեցւոյն կը պատշաճին։ Կ'արժէ ուսումնասիրել այս ճաշոցը։

"Եւ ես յետնեալ հողս մեղաւորս Ազնաւորս, որ եմ ի կարգի աշխարհականութեան, արուեստիւ հացագործութեան, որ է էքմէքճի վարպետ, ի յերկրէ Կամախու՝ ի գեղջէն Սենեկու, որ այժմ բնակիմ ի Կոստանդնուպոլսի, ի կողմն Պալաթու մերձ յեկեղեցւոյն Հրեշտակապետին Միքայէլի, որ է ի ծոց Հայոց, ի ժամանակս թագաւորութեան Օսմանցւոց Սուլթան Իպրահիմի որդի Սուլթան Մհենմէտին, որ եւ բազում ժամանակս նստաւ ի Լինդրինուպոլսի, ի հայրապետութեան Ղուղայեցի Հայոց Տեառն Յակոբայ եւ փոխանորդի Սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին, Նստողի Էջմիածնի, ի վաղարշապատու քաղաքի։ Եւ ի պատրիարգութեան Հայոց Կոստանդինուպոլսի իմաստագեղ Տեառն Ստեփաննոսի՝ աշակերտին վերոյգրեցելոյ հայրապետին։

Ես նոյն եւ անարժան մահտեսի Ազնաւորըս՝ ի հալալ արդեանց իմոց եւ յարգար վաստակոց իմոց ըստացայ զճաշու գիրքս, որ եւ կոչի Տարեգիրք, որ է բուրաստան եւ գերդաստան ամենից, հնոց եւ նորոց կտակարանաց։ Եդի զսա առ ի յիշատակ ի գուռն յԱկեղեցւոյն Սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին, որ է Խալաթիա՝ մերձ ի Կոստանդնուպոլիս, զոր յիշատակ իմ եւ ծնողաց իմոց, հօր Շաղաւաթին եւ մօր Նազվարթին եւ իւր հօրն Քամալին եւ կողակցի Անտուտին։ Եւ իմ պապուն Ազնաւորին եւ մամուն Զուլալին, եւ երից եղբարց իմոց Յակոբին, Մանկտաւագին եւ Խաչատուրին եւ քվերն իմոյ Զուլալին եւ կողակցին իմոյ Պաղտատին։ . . .

"Գարձեալ յիշեսջիք աղօթս ձեր մաքրափայլ յաղօրեացն քահանայ գՏէր Գասպարն, որ եւ նա բազում յաշխատանօք եւ յոլովիւք երկամբք ջանաց եւ վաստակեցաւ ի գրել տալն եւայլն մինչեւ ի հատուցանել աւարտում զսուրբ գիրս եւ յետոգունց (յետ յոգունց) ժամանակաց ի կատարելութիւն էած զգիրքս զայս„ . . .

"Գարձեալ եւ ես Անտոն երէց գծողս զորոցս՝ կողկողագին պաղատանաւք աղաչեմ գձեզ . . . յիշեսջիք զմեզաւոր Անտոն երէց գրիչս . . . եւ ուսուցիչն իմ գՏէր Փիլիպպոսն եւ գՏէր Խաչատուրն։ . . . կատարեցաւ

սուրբ գիրքս ի թվին. Հայոց ՌՃԻԱ (= 1672) Մարտ ամսոյ Ա. (= 1) օրն ուրբաթ։ Եւ քրիստոսի փառք յաւիտեանս ամէն„։

1718. — Ճայտաբերք.

"Արդ գրեցաւ սա ձեռամբ մեղապարտ, անարժան եւ անպիտան եւ փցուն գրչիս Արութիւն քահանային յանցաւորի, ի թվականութեանս Հայոց ՌՃԿԸ (= 1718) ի քաղաքն Կեսարիոյ եւ ի գեօղն որ կոչի Ելգառայ. ի գուռն սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային եւ Սրբոյն Սարգսի Զօրավարին եւ սրբոյն Մեհրկեհրոսի Զինաւորին եւ սրբոյն Գէորգեա եւ Թէոդորոսի զօրավարացն, ի հայրապետութեան Տեառն Աստուածատուր կաթողիկոսի, եւ յեպիսկոպոսութեան այսմ Նահանգիս եւ առաջնորդ Սահակ վարդապետ։

Արդ՝ աղաչեմ զամենայն դասս քահանայից, որք հանդիպիք այսմ լուսազարդ մատենիս, յիշեսջիք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զվերոյդրեալսն։ Ի Կեսարացի եւ գաւառն Մանճիսօնցի մահտեսի Պողոսն եւ որդեգիր մահտեսի Սարգիսն եւ զամենայն ազգայինսն։ Որ ստացաւ զսուրբ գիրքս ի հալալ յընչից իւրոց եւ ետ յիշատակ՝ Բիւզանդիոյ եւ իւր գեղջ զալաթայ՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Եկեղեցւոյն։ . . .

Դարձեալ աղաչեմ զամենեսեան յիշել ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր՝ զմեղաւոր հող եւ գրիչս եւ զծնողսն իմ զՊարսամ քահանայ եւ զԵւայ իրիցկինն, եւ գկողակիցն իմ եւ զկուլլի երեց կինն եւ զուսուցիչսն իմ զԱստուածատուր քահանայն եւ զսա յԵա իրիցկինն, որ բազում աշխատութեամբ անուցին եւ ուսուցին զիս . . .

Այլեւ զօրինակիս չնորհողն, վարդապետ կամ երէց, որ զօրինակն չնորհեցին եւ ստացան իւրեանց բարի անուն եւ բարի յիշատակ։

"Քահանայք եւ Սարկաւագունք առանց դաստառակի գիրքս մի պահէք եւ ի մահ պատրաստ լռենեցէք եւ գկարդալն անիրաւ մի առնէք. զի գրեալ է թէ տօնաճառն չէ զրկած ի պատկառ մարտիրոսաց. այլ է հաղորդ նոցին վաստաց առանց գանից եւ տանջանաց„ . . .

Առաջին երեսի ստորին լուսանցքին վրայ.

"Ուգնեա Հոգիդ Սուրբ Աստուած ձլմարիտ. եւ այլողեա գգործս ձեռաց ծառայիս քո անիմաստ Պօղոս ղպերիս եւ հան աւարտ զկսեալն իմ„։

1723. — Ս. Խաչի դրան վրայ, հարաւային կողմը, վերջին նորոգութեան առեն զետեղուած հին խաչքար մը.

"Ցիշատակ է Սուրբ խաչս Կարնեցի մահտեսի Յաչատուրին մահտեսի Գէորգին. Մերկերիոսին եւ Ծնօղացն մահտեսի Միհասին, Փիրվազեն. Թվին ՌՃՀԲ„։

1733. — Նոյն դրան վրայ, հիւսիսային կողմը, նոյնպէս համաչափօրէն զետեղուած։ Շատ սղագրուած է խաչքարիս յիշատակարանը, կարեւոր մասն է.

"Ցիշատակ է Տէր Սահակին, որ է արժանի բարեաց. կանկնէ որդւոց իւրոց... Եկեղեցւոյն Յաչելութեան. ՌՃՀԲ.„։

1733. — Ս. Կարապետի դրան վրայ, հարաւային կողմը, նոյնպէս համաչափօրէն զետեղուած.

"Ցիշատակ է Սուրբ խաչս Սիմէոնին որ է Ընտալտին (?) ՌՃՀԲ„։ Շատ անճոռնի գիր մ'ունի խաչքարս։

1733. — Նոյն դրան վրայ, հիւսիսային կողմը, նոյնպէս.

"Կանգնեցաւ Սուրբ խաչս Բարեխօս առ Աստուած վասն Բենկացի Ուլուս (?) օղլի Ցոհաննէս եւ կողակցւոյն եւ Ծնողացն եւ որդւոցն եւ ամենայն զարմից. Թվին ՌՃՀԲ.„։

1731. — Վալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ քահանայական դասուն կնիքը.

Սուրբ/Լուսաւորիչ/ Եկեղեցւոյ/Քահանայից/ՌՄՁ.

1733. — Ս. Լուսաւորչի Ւագ դրան վրայ դրուած արձանագրութիւնը, որու մասին խօսեցանք վերեւ.

"Տաճար Աստուծոյ„։

"Ի սկզբան կառուցաւ սուրբ Տաճարս յանուն Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի / մերոյ ի Հայրապետութեան

Հայոց Տ. Թէոդորոսի Սրբազան կաթուղիկոսի եւ ի / պատրիարքութեան սրբոյ Երուսաղէմի Տ. Նայեայ արքեպիսկոպոսի առաջնոյ, գնեալ տեղիս սրբոյ / տաճարիս ի ճենովացւոց Կոմս անուն բարեպաշտ վաճառականի ուրումն / Քէֆի քաղաքին Ղրիմոյ՝ յամի Տեառն 1436.„

"Ցետ հրկիզման գարձեալ նորոգեցաւ ի հիմանց ի հայրապետութեան Տ. Աստուածատրոյ Սրբազան կաթուղիկոսի, եւ ի պատրիարքութեան Սրբոյ Երուսաղէմի Տ. Գրիգորի Շղթայակրի / եւ ի պատրիարքութեան Պօլսոյս Տ. Ցոհաննու Բաղիշեցւոյ Կօլօտի աշխատասիրութեամբ Սարգիս Յակոբեան 1733. ի Վալաթիայ /„։

Ծանօթ. — Վերջին նորոգութեան (= 1888) յիշատակարանն ալ անմիջապէս ետքը ուրիշ քարի վրայ արձանագրուած է այսպէս.

"Նորակերտ յօրինեցաւ ճակատ Ս. Եղեկեցւոյս / եւ կամարածեւ բացմամբ ներքին միջնորմոյ երեքին տաճարք խառնեցան ի մի / ի հայրապետութեան ամենայն Հայոց Տ. Տ. Մակարայ Ս. Կաթողիկոսի / եւ ի պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ Տ. Ցարութիւն Վեհապետեան Ս. Աղբեվիսկոպոսի ընտրելոյն ի պատրիարքութիւն Ս. Երուսաղէմի„։ Թուականը (= 1888) զարգերուն մէջ ծածկուած է։

1733. — Ս. Յակոբայ մատրան դրան վրայ.

"Աստուծով չինեցաւ սուրբ Տաճարս Հանդերձ Սեղանիւն / Սրբոյն Յակոբայ Մղծբնայ հայրապետին ի յիշատակ Պոլսոյս Սրբա/զան պատրիարգի Տեառն Ցոհաննու սրբասէր վարդապետի Հարազատ / սպասաւոր Գասպար ղպերի եւ Ծնողացն Գրիգորի եւ Եղիսա/բեթի եւ զարմից նորին Սեբաստեան ի թվին ՌՃՀԲ (= 1733) ի„։ (Հմմտ. էջ 69, Ծանօթ. 1)։

1733. — Փոքրիկ սպիտակ մարմարի մը ձուաձեւ շրջանակին վրայ, որուն մէջ փորագրուած է Աստուածածինն Ցիսուս Մանուկ իր գիրկը։ Երբեմն լքուած էր այս քարը. հիմայ զետեղուած է Ամենափրկչի մատրան դրան քով, հարաւային պատին վրայ։

"Ցիշատակ է Տէր Մարտիրոսի որդի մահտեսի Ալիքսանին ՌՃՀԲ (= 1733). որ եւ փորքաւոր Բաղիշեցի պատրիարք Ոհաննէս վարդապետին„։

1733. — *Լքուած խաչքարի մը վրայ.*

"Կանկնեցաւ Սուրբ խաչս ի յիշատակ Զէթու (Զէթունցի ?) Ամուսնոյ. ի թվին ՌՃԶԲ"։

1733. — *Նոյնպէս լքուած խաչքար.*

"Մօրն Գագուկին. Թվին ՌՃԶԲ. Ցիշատակ է սուրբ խաչս բարեխօս առ Աստուած վասն կց (= կենաց) *Մղտեսնոց Գրիգորին եւ Ցնօղացն եւ Որդւոյն Աստուածատրին*"։

1733. — *Լքուած խաչքարի մը վրայ.*

"Թվին ՌՃԶԲ" (= 1733). "Կանգնեցաւ Սուրբ խաչս բարեխօս վասն կեսարիս ի գուղջն Կարմրուկցի *Պինեամ Ղալֆային եւ Ցնօղացն Մահտեսի Մկրտչին եւ Մարիամին եւ յորդուն Արութիւնին*"։

1738. — (ՌՃԼԸ) *Թուականը կը կրէ այն մեծատարած պատկերը, որ կը ներկայացնէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը եւ իր երկոտասան չարչարանքները։ Իտալական գեղարուեստի դրոշմը կը փայլի վրան։ Ցիշատակարանը գրեթէ եղծուած է ներկին թափուելովը։*

Կիսագրուած տեղերը բաց են, պակաս չեն։

Ա. տող. "Բազմաչարչար մեծի Գրիգորի Լուսաւորչի *ընծայեցեալ... Լօտովիկոս Պէլլուկացէն*".

Բ. տող. "Ի ամենապայծառ եւ գերահրաշակ *Տեառն Ցովհաննիսի Պաարիարքին ... Հայոց ամի Փրկչին. ՌՃԼԸ*"։

Թուականը կը ցուցընէ թէ նորաշէն Ս. Լուսաւորչի համար նկարուած է եւ Կոլտի անունով նուիրուած։

Ցառաջագոյն ուր գրուած էր այս պատկերը՝ յայտնի չէ. բայց հիմայ՝ կը ծածկէ Ամենափրկչի մատրան ներքին հարաւային պատը, նոր շրջանակի մը մէջ։

Այս տեղ յիշենք շատ յայտնի պատկեր մ՚ալ՝ 99.5×75.5 *ս. մ. մեծութեամբ, որ կը ներկայացընէ*

Առաջին եւ Երկրորդ Պահլաւունի հայրապետներու սերունդը։ Թէեւ, դժբախտաբար, թուական չունի այս պատկերը, բայց ունի աս յիշատակարանը. "ի Հայրապետութեան Դանիէլի Սրբազան կաթողիկոսի ամենայն հայոց եւ ի Պատրիարքութեան Տեառն Ցօհաննու Աստուածաբան Արհի եպիսկոպոսի"։ — Դանիէլ կ՚թղ. 1801–1808։ — Ցովհ. Պատրիարք, Մխ–ր–, 1800—1801 եւ 1802—1813, երկու անգամ։

1745. — *Ամրափակ արծաթ սրբատուփի* (մեծ. 15×10 *հաստութիւն* 5. *ս. մ.*) *մը յիշատակարանը.*

"Մէջ սուրբ ափիս է բարելի / Նշխար սրբոցն գովելի / Առաքելոցն Թաթէոսի / Սուրբ կուսանացն Հռիփսիմի / Սուրբ Արիստակէս Հայրապետի / բարեխօս են առ Տէրն մեր / ընդ մեղաւորս Տէրն հաշտեսցի / յաւուր մեծի դատաստանի. / եմ դուստր դոլով Ոսկանի / լէհինա մեղք լի / ով սուրբ մանկունք սուրբ Սիոնի / առ ոտս սրբոց ուխտաւորք / մեղաւորիս տուք ողորմի։ / Եւ իմ Ցնօղացն Ոսկանին / եւ *Սօլթա-Փաշին*. եղբարցս / եւ ընտանեացս մեր եւ գուք / առնուք զննդիրք ձեր բարին / Թվին. ՌՃՂԴ. մեղաւոր *Աւետիկ*"։

1756. — *Ս. Լուսաւորչի Աւագ խորանի խաչկալին պատկերը, Աստուածածին, որ Ցիսուս մանուկը գրկած է ձախ ձեռքով Հնցած եւ պատուած է այս պատկերը։*

Ցիշատակ եղեւ պատկերս Փէրվազեան Բենկացի Յովհաննիսին ի սուրբ Լուսաւորիչ Եկեղեցի ՌՄԵ Թվին"։

1761 *Ցունիս* 16. — *Ս. Լուսաւորչի գեղակերտ ու գեղարուեստական խաչկալին յիշատակարանը, որ սեւ յատակի վրայ սատափ տառերով արձանագրուած է ձուաձեւ շրջանակի մէջ եւ ճիշդ խաչկալի արուեստով։ Այս յիշատակարանները հաստատուած են փոքրիկ վարագոյրը բարձող եր-*

կու փայտակերտ սիւներու վրայ, որոնք հսկայ մոմեր կը ներկայացընեն։

(Հիւսիսային սիւն)	*(Հարաւային սիւն)*
“Բոլոր խաչկալս„	“Ցիշման բարւոյ„
“Ե՛ս յիշատակ„	“Տեառն Յովհաննու„
“Տեառն Յակոբայ„	“Հաճի Գրիգորը„
“որ է պիտակ„	“Եղբօրն որդւոյ„
“Ի թուին ՌՄԾ„	“Ցունիսի ԻԶ.„
(= 1761)	(= Ցունիսի 16)։

Նալեան Յակոբ պատրիարք չհինել տուած է այդ թանկագին խաչկալը, իր վարդապետին՝ Կոլոտի. եղբօրորդի Հաճի Գրիգորի յիշատակը շատ որոշ չէ։ Անշուշտ ոտանաւոր յիշատակարանս ալ իր՝ Նալեանի՝ գրչէն ելած է։

1763. — *Հայր Մաշտոց քահանայաթաղ.*

“Ցիշատակ է Հայր Մաշտոցս քահանայաթաղ դերձակ Մնացականի դստերացն եւ որդւոյն. այսինքն Սրբուհիին, սիրացու Ստեփանին, Թագուհիին, եւ Իսկուհիին. որք եւուն ի վայելուչն սուրբ Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ յիշատակ իւրեանց հոգւոյն եւ իւրեանց ննջեցելոցն հոգւոյն. այսինքն՝ Յարութիւն Հանգուցեալ Աստուածաբան վարդապետին· դերձակ Մնացականին, սիրացու Աբելին եւ ոսկերիչ Գրիգորին։ . . .

Նաեւ զպատճառ եւ զյորդորօղն սորին զՏէր Ստեփան Յովհաննեսեան։

“Ղոմպաթ երկերիւրեակ„ = 4 × 200 = ...	800
“Ութն յորելեան ընդ երկասա(ն)եակ„ = 8 × 50 = 400 + 12 = ...	412
“Եթէ առցի միահամակ„	—
“Հայոց թվին լինի քանակ„ = ...	1212
	551
	1763

1781. — *Արծաթ-ոսկեզօծ, բարձրաքանդակ սկիհի մը յիշատակարանը.*

“Ցիշատակ է սկիհս բարեպաշտօն եւ կոչի խաւսցենց մահտեսի Աբկարին կեսարիոյ Դալաս գիւղն. Սուրբ Լուսաւորչայ Եկեղեցուն. ՌՄԼ.„։

1782. — *Ս. Ստեփանոսի պատկերին յիշատակարանը.*

“Ցիշատակ է Սուրբ Լուսաւորչի Եկեղեցւոյ Հաւատար դպրաց. ՌՄԼԱ (= 1782) սեպտմ. ԻԹ. (= 19) ին„։

1794. — *Ս. Յակոբ Մծբնայ Հայրապետի մատրան սեղանին վերեւ զետեղուած.*

“Ցիշատակ է Սուրբ Յակոբայ սեղանս Աղքատաց Գանձապետաց Ստեփանն. Տօնիկն. Սերոբէն. Զօհրան. Գաբրիէլն. Սարգիսըն. Սերոբէն. Սարգիսն եւ բարեպաշտօն անձինք. Թվին ՌՄԽԳ. (= 1794) ին„։

1799. — *Բոլորովին հնցած մանուշակաթաւէշ շուրջառի մը յիշատակարանը որ երկու քղանցքներուն ծայրը բանուած է ոսկեթելով։ Շուրջառիս դեղին աստառը եւ ծիրանի եզերքը շատ աղնիւ կերպաս է։*

“Ցիշատակ է շուրջառս բոլոր ժամատ(ի) զգեստիւն Բենկացի Զայենց մահտեսի Վարդերես Ամիրայի որդւոյ Հանգուցեալ Յակոբ աղային ի գուռն Զալաթիոյ սուրբ Լուսաւորչայ Եկեղեցւոյն ՌՄԻՔ„։

1799. — *Ս. Խաչի բեմին յիշատակարանը։*

“Ցիշատակ է սուրբ սեղանս եւ բեմս արդեամբք եւ ծախիւք արեւելցի / պապայի որդի մահտեսի Կարապետին / եւ Թոռանցն Յօհաննէսին / եւ Կարապետին եւ որդեգիր Անտոնին եւ Մկրտչին եւ կողակցին / Իսկուհոյ եւ դստերն Թագոհոյ եւ Հանգուցեալ մահտեսի / Նիսաբեթին եւ մահտեսի Հայրապետին եւ Ծնաւղացն եւ / Համայն կենդանեաց եւ ննջեցելոցն Թվին 1799 / Նաեւ Աբիքին, Ղևմասին եւ Եփրեմին„։

Ծանօթ. — Միեւնոյն յիշատակարանին համառօտագրութիւնը դրուած է Ս. Կարապետի բեմին ճակատը։

1799. — *Ս. Խաչին դուրսը, հիւսիսային կողմ, նեղ անցքին ճակատը, մարմար գուռնայինի (Ջուրի ընդունարան) արձանագրութիւնը.*

“Բենկացի Խոնճակիւլենց Հանգուցեալ մահտեսի Աստուածատուրի որդի պարոն Դաւպարն եւ ի յիշատակ համերէն ննջեցելոցն. յամին Տեառն. 1799„։

1799. — Ս. Խաչին դուրսը, արեւելեան կողմ, սառնիճին յիշատակարանը՝ կափարիչին վրայ.

"Ցեմբրճի պաչին, օրթախն Հուլիվին յիշատակի 1799,,:

1799 Սեպտ. 22. — Լքուած խաչքարի մը վրայ.

Տէր ✝ Աստուած
Յիսուս ✝ Քրիստոս

"Ցիշատակ է սուրբ խաչս վանեցի քուրքճի Սարուխանի որդի Մելքոնի որդի Գասպարին եւ Ծնօղացն Նազլուին եւ Որդին Պաղտասարի, Թվին ՌՄԽԸ. Սեպտեմբի ԻԲ,,:

1799. — Լքուած Մարմարի մը վրայ.

"Ցիշատակ է Բննկացի խաչատրեանց մահտեսի Ստեփաննոս ամիրային եւ կենդանեաց նոցին մահտեսի Ալիքսանին, մահտեսի Ներանուհոյն եւ Համայն կենդանեաց եւ ննջեցելոց, Թուին ՌՄԽԸ (= 1799),,:

1800. — Լքուած քար մը.

"Թվին ՌՄԽԹ. Դուռնս Զմշկածագու, Թաղարցի Աբելեանց Սրկաւագ մահտեսի Սիրունին, ի յիշատակ Հանգուցելոցն Առաքելին, Ներանոսին, Պանարին, Մոզոսին, Աբէլին, Յօհաննին, Մարթայինն եւ Համայն կենդանեացն,,:

1800. — Ս. Հրեշտակապետի մատրան խաչկալին վրայ.

"Ցիշատակ է ախտէը մահտեսի Սարգսին եւ Հանգուցեալ մահտեսի Լուսիային եւ Համայն կենդանեաց եւ ննջեցելոցն. Թվին ՄԽԹ,, (= 1800) ին:

1801. — Էջմիածնի՝ նոր եւ անարուեստ վրձինէ մը ելած պատկերին յիշատակարանը.

"Ցիշատակ է սուրբ պատկերս որ ի Ղուրշունլի մաղազան եղեալ բեռնակիր եղբարցն յիշեսջիք,,:

1802. Աստուածածնի պատկերի մը յիշատակարանը.

"Ցիշատակ է կեսարացի պարոն Յօսեփին եւ կենակցոյն Սուլթան գատընին եւ Համայն կենդանեաց եւ ննջեցելոցն ՌՄԾԲ Թուին,,:

1804. — Ս. Խաչի սեղանին հիւսիսային անկիւնը, Աւազանին կից փոքրիկ սեղանին յիշատակարանը, խորհրդանշանի կամ զինանշանի մը շուրջը.

"Կանգնեցաւ սուրբ սեղանս ի պատիւ սուրբ / Նիկողայոս Սրանչելագործ Հայ / բապետին. արդեամբք նոր նախիջ / ևանցի Աղաեկեան Գէորգ աղայ / ին կենդանեաց եւ ննջ / եցելոց ամի ՏՆ / 1804 եւ ի Թ ին / Հայոց ՌՄԾԳ / եւ ի Մայիսի ԻԳ (= 14) ի բարին /,,:

1807. — Մկրտութեան պատկերին յիշատակարանը, որ Ս. Կարապետի փոքրիկ խորանէն փոխադրուած է Սուրբ Խաչ եւ Նորաշէն Աւազանին ներքին ճակատը դրուած է:

"Ցիշատակ է նորաշէն պատկերս խորանաւ Հանգուցեալ Միլէվէվէի մահտեսի Վարդերես ամիրային եւ որդւոյն Յակոբճան աղային, եւ փեսայի սոցին մահտեսի Գէորգ ամիրայի որդւոյ Միլէվէվէի Գրիգոր ամիրային եւ կենակցին եւ որդւոյն Պօղոս աղային, եւ Համայն կենդանեաց եւ ննջեցելոց նոցին. ամի ՏՆ. 1807 Յունիս Ա,, (= 1)։ "Նկարեալ ի Ներսէս ղալէ,,:

1820. — Լքուած տախտակի կտորի մը վրայ (Մեծութիւն 61.5×9.3), Հին խաչկալի մը Մնացորդը.

"Ցիշատակ է խաչկալս խալաթիացի մահտեսի ախտեր Սարգսին կենդանեաց եւ ննջեցելոց. ի Թուին ՌՄԿԹ. Ապրիլի ԻԲ.,,:

1830. — Խալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ "դպրատան,, կնիքը.

Ղլթի / սբ Լուսա / Եկեղեցւոյն / դպրատան / 1830.

1834. — Լքուած մարմարի մը վրայ.

"Լրացաւ շինութիւն սուրբ խաչ եկեղեցւոյն աշխատութեամբ Խալաթիայու Համայն բեռնակիր եղբարց որք ձրի կրեցին զփայտս եւ զքարինս սուրբ Եկեղեցւոյ վասն արեւշատութեան կենդանեաց եւ վասն Հոգւոց Համարէն ննջեցելոց. 1834 Յուլիս 30,,:

1860. — Խաչվառի մը յիշատակարանը.

"Ցիշատակ է չարչարանաց պատկեր(ս) սուրբ Լուսաւորիչ Եկեղեցուն Ղալաթիոյ Շապն Ղարայխոարցի Անտրիաս գիւղէ ծնեալ փուռն աշխատասէր հացագործ եղբարց 1860 Մարտ 1,,:

1888. — Վերաշինուած Աւազանին արձանագրութիւնը արաբիկ բարաւորին վրայ: Սեղանս գետեղուած է սպիտակ մարմարէ Ս. Խաչէ Հիւսիսային օրմին մէջ, Ս. Նիկողայոսի սեղանին քով.

"Ի յիշատակ Գաւիտճեան Յարութեան եւ Մաքրուհւոյ Տիկնոջ նորուն կողակցի Զայս աւազան հոգեւոր նոր ծնընդեան. Շինեաց նոցա դուստր Հարազատ Խոհուհի,,:

Ցիշատակարան մ'ալ կայ 1 մէտր եւ 34 ս. մ. երկայն եւ 62 ս. մ. լայն սպիտակ մարմարի մը վրայ: Մարմարին վերէն ձախ անկիւնը կոտրուած է, բայց շատ չէ վնասած միայն (ղ—) բառին առաջին վանկը կորսուած է, զոր մենք ենթադրեցինք թէ ըլլալ կրնայ ըլլալ:

Ցիշատակարանս պարզապէս հանելուկ մ'է. միմիայն այս հանելուկ Ցիշատակարանը շինողին անունը "ի Մեսրոպ դպրէ ասացեալ բանս„ եւ "Պարոն Բարսեղ„ եւ "Պարծն Բարսեղ„ ծայրանուններըը կը կարդացուին տողերուն սկիզբնատառերով եւ վերջնատառերով:

Ինձ այնպէս կը թուի թէ Կոլոտի վերանորոգած երեք Եկեղեցիներուն յիշատակարանն է այս. մէջտեղինը վնասիլէր իսկ երկու կողմինները փայլպաճճոխ:

Կը խոստովանիմ որ բաւական աշխատեցայ այս հանելուկը պարզելու, բայց միշտ նոյս տուաւ իր բռնազբօսիկ ասացուածներով ու բառերով:

Հետաքրքիրներուն ու պարզողներուն շնորհակալ պիտի ըլլանք.

"Ղեգեցկա. Ջամբաս. Ս. Հաւատաքս. սկիզ. Ս. Յուսեփ. Հոգեմ. Ղ. Ն. Եկեղեցիի Ք. մը. Ղեղկ. Ի. գ. Ղարաղ. Կ. Ք. Ս. Ա. Ղ. Ա. Ա. Ա

ՓԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1391. — Կաֆայի կոմս Ղալաթիոյ մէջ Եկեղեցւոյ տեղը հողը կը գնէ եւ կը շինէ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցին, Ա՜ՅԼԻՆ ՇԻՆՈՒԲԻՒՆ։

Դարբինն Աւետ կը շինէ Ս. Խաչ մատուռը։

1436. — Կաֆացի վաճառականները Երիւղ անգամ կը շինեն Ս. Լուսաւորիչը։

1635—36. — † Կեսարացի Գրիգոր Պատրիարք, կը թաղուի "առ որմով„ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ։

1678. — Ծնունդ Կոլոտի։

1700. — Սեբաստացի Մխիթար վրդ. (Ծն. 1676 փետր. 17) Պոլիս կու գայ եւ իբր քարոզիչ կը բնակի "ի դարպաս Եկեղեցւոյ Ս. Լուսաւորչին Ղալաթիա„ (Զամչեան)։

1702. — Յունիս 10 կ. Պոլսոյ Աւետիք պատրիարքը՝ իր կողմէն նշանակած անուն մէկը նաւէր կը ղրկէ Երուսաղէմ, Մինաս պատրիարքի հաշիւները քննելու։ Մինաս Պոլիս կու գայ եւ այսպէս Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը կը միանայ Պոլսոյ պատրիարքութեան հետ։

1705. — Մարտ 24. Շբ. † Վարդան Բաղիշեցի վարդապետի։

1706. — Կոլոտ եւ Շէրվանցի Գրիգոր վրդ. (Ղղեթայակիր) կը թողուն Ամրոլու "Հայ մալսարան„ը. ուխտ Թաթիոյ եւ Վարոսի վանքը, Հռոմոսի վանքը, Ս. Յովհաննու վանքը։

1706. — Մուտք Մշու Ս. Կարապետ վանքը։

1706. — Ս. Կարապետի եւ Ս. Ստեփանոսի սագերը կը նորոգուին։

1706. — Սարգիս վարդապետ Կոլոտի ընկերներէն, "այր խոհեմ յոյժ, քաղցրաբարոյ, նորոգեաց սրբատաշ քարամբք կրամածիւք ղեղերդոսի (= Մշու Ս. Յովհաննէս) Լուսաւորչաշէն վանացն զսագերն հանդերձ այլովք շինուածովք„։

1708. — Թուականը Կոլոտի կնիքին, զոր չէ փոխած պատրիարքութեան ատեն։

1709. — Մեծահրաշ կիրակին (= Յունիս 5, Երկրորդ Ծաղկազարդ) սոսկալի երկրաշարժ։ Ս. Կարապետի փլուզումը։

1709—1713. — Գրիգոր վրդ. Առաջնորդ Ս. Կարապետի եւ վերաշինութիւն երկրաշարժէ փլած շէնքերուն։

1712—1713. — Կոլոտ կ. Պոլիս կ'երթայ Ս. Կարապետի հանգանակութեան. Սահակ պատրիարքի ատեն (1708—1714)։

1713 փետր. — **1715.** Կոլոտ իբր "Աթոռակալ եւ վեքիլ„ Երուսաղէմ կ'երթայ. կարգադրութիւններ կ'ընէ. պարագներու երաշխաւոր կ'ըլլայ ընդ պարտաւն մէջ վճարելու։ Երուսաղէմի փաշայէն կը խնդրէ։ Կը կոտրէ Հասարակաց կնիքը (= օրթա մէօհիւրիւ) եւ կը վերադառնայ Պոլիս։ (— 1715 Մայիս 7 Համաստանցի Աստուածատուր եպս. Կաթողիկոս կ'ընտրուի)։

1715 Սեպտ. 9. — Ո-ըբ-ի. Կոլոտ, դեռ 37 տարեկան վարդապետ, կը բարձրանայ Պոլսոյ պատրիարքական Աթոռը։

1715 Սեպտ. 10. — Շաբաթ. Մշու Ս. Կարապետի Առաջնորդ Շէրվանցի Գրիգոր վրդ. Պոլսոյ բոլոր Եկեղեցիներուն մէջ կը յիշատակուի „Պատրիարք Ս. Երուսաղէմի„ Կոլոտի կարգադրութեամբ։

1715 Սեպտ. 10. — Երուսաղէմէ ե՜ Պոլսոյ Ազնուականներուն քաջալերութիւն։

1715 Սեպտ. 10. — Կոլոտ Ադրիանուպոլիս կ'երթայ հայ երեւելիներու հետ եւ վճակին Առաջնորդ Ծերունի Աբրահամ վարդապետին հետ կ'աշխատին եւ երկու պատրիարքութիւններու բաժանումը հաստատել կու տան արքունի հրովարտակներով։

1716. — Վերադարձ Ադրիանուպոլսէն եւ ժողով Մայր Եկեղեցւոյ մէջ։ — Եղած կարգադրութիւնները կը տեղեկագրուին Էջմիածին Ամենաօտար Կաթողիկոսին։

1716. — Հրաւէր Գրիգոր վրդ. ի՝ Երուսաղէմի պատրիարքութեան։

1717 Օգոստ. 18. — Վերափոխման Տօնին օրը՝ Գրիգոր վրդ. Պոլիս կը մնէ։ (— Ս. Կարապետի Առաջնորդ կը կարգուի Աբրահամ վրդ.։ Պէտք չէ շփոթել Էսիրնեի Առաջնորդին հետ —)։

Սեբաստացի Մխիթար վրդ. 1717 Սեպտ. 8 Ամենածածնի Ծննդեան տօնին՝ Վենետիկի Ս. Ղազար կղզեկին մէջ պաշտօնապէս կը հաստատէ իր Միաբանութիւնը։

1718. — Կոլոտ եւ Գրիգոր Հանգանակութեան կը սկսին՝ Երուսաղէմի պարտքը վճարելու համար։ Գրիգոր վրդ. Ղազարեան կը կանչէ իր վիճէն։

1718 Յուլիս 6. — Մեծ հրդեհ. Մայր Եկեղեցին կ'այրի։ Կոլոտի եւ Ղազարեան Ջանքով կը շինուի 70 օրւան մէջ 1719ին։

1719. — Կոլոտ արքունի հրովարտակ կը հանէ՝ Լատինաց եւ Յունաց հետ Հայոց բաժինն ալ նորոգելու Երուսաղէմի Ս. Յարութիւն Տաճարին մէջ։

1719 Յունիս 23 — Կէտիկ փաշայի հրդեհը։ Մայր Եկեղեցւոյ այրումը։ Կոլոտ նոյն տարին վերաշինութեան հրամանը կը հանէ եւ գործի կը ձեռնարկէ։

1719. — Կոլոտ եւ Ղազարեան Զինով Գլակը առաջին անգամ տպագրութեամբ ի լոյս կ'ընծայեն։

1720. — Կոլոտ եւ Ղազարեան Երուսաղէմի շինութեանց ձեռնարկելու հրաման կը ղրկեն Հանդիպի վարդապետին, երբ "տասը ղրուշ իսկ չկար վանքին մէջ„։

1721. — Ղազարեան ճամբայ կ'ելլէ դէպի Երուսաղէմ՝ յամանքէն. Բերիա (= Հալէպ) կը հանդիպի. "բաղում միլլքեր„ կը գնէ հոն Երուսաղէմի համար, կը նորոգէ "Հոգեառներ„ եւ

1721 Փետր. 12. — Երուսաղէմ կը մտնէ։

1722. — Կոլոտ կը նորոգէ Սամաթիոյ Ս. Գէորգ Եկեղեցին եւ կը շինէ Ս. Երրորդութեան հատուածը՝ մահտեսի Մելքոնէն աշխատակցութեամբ։

1722. — Կոլոտ կ'ազատագրէ արքունի հրամանաւ Պարսկաստանէն քշուած գերիները։ Ըստ Հանդիպի "երկոտասան ամ„ տեւեց այս մարդասիրական ձեռնարկութիւնը, այսինքն՝ մինչեւ Կոլոտին մահը։

1725. — † Ամենածածուր Կաթողիկոս։

1725. — Կոլոտ ժողով կը գումարէ Պոլիս՝ Մայր Եկեղեցւոյ մէջ եւ Կաթողիկոս կ'ընտրուի Յակոբ, Գազատիոյ Առաջնորդ կարապետ Եպս։

1726 Փետր. 27. — Մեծապահոց Բ. Կիրակին Կաթողիկոս կ'օծուի՝ կարապետ Եպս, Պոլիս՝ Մայր Եկեղեցւոյ մէջ՝ 12 Եպիսկոպոսներէ։

1726 Մարտ 1. — Կոլոտ, 48 տարեկան, Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի կարապետ Կաթողիկոսէն՝ Պոլսոյ Մայր Եկեղեցւոյ մէջ։

1726 Մարտ 1. — Կարապետ Կաթողիկոս Գալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ մէջ՝ Եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ Ղազարեանին փո-

խանորդը, Հաննէ, եւ Կոլոտի աշակերտ Թովմաս եւ Կուտինայի Առաջնորդ Մարտիրոս վարդապետները:

1726. — *Կոլոտ վերաշինեց Օրթագիւղի Ս. Աստուածածին Եկեղեցին: Օծման կը նախագահէ Կարապետ Կաթողիկոս եւ երէց ընտրեալով կը վաւերացնէ Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի պարիւրքուէթիւններուն բաժանումը:*

1726. — *Շղթայակիր շղթան կը հանէ իր վիզէն՝ Կարապետ Կաթողիկոսի հրամանաւ:*

1727 Ապրիլ 2. — *Լատինաց Եպիսկոպոսը այլ կուգայ իր թարգման՝ Լուքաքի հետ Հայոց պատրիարքարանը՝ Կարապետ Կաթողիկոսին: Կոլոտ կը դիմաւորէ, հանդիսաւորապէս: Հետեւեալ օրն իսկ Կաթողիկոսին փոխանորդը՝ փոխադարձ այցելութեան կ'երթայ:*

1727. — *Կոլոտ արքունի հրովարտակ կը հանէ Երուսաղէմայ Ս. Յակոբայ Տաճարը "նորոգել եւ ծեփել եւ սպիտակացուցանել" ու համար: — Արքունի հրովարտակը անձամբ Երուսաղէմ՝ Շղթայակրին՝ կը տանի բարեպաշտօն Սեղբեստրոս Երեւանենց:*

1727. — *Կոլոտ իւր ուղածին պէս "արզուհալ" մը կը գրէ եւ արքունի ճարտարապետ Սարգիս Խալֆային ձեռքով հրովարտակ հանել կուտայ Իսկիւտարի Ս. Կարապետ Եկեղեցին հիմնովին վերաշինելու՝ նոյն ինք Սարգիս Խալֆայի ճարտարապետութեամբ:*

1728. — *Շղթայակիր մեծ շինութիւններով եւ բարեկարգութիւններով կը պայծառացնէ Ս. Տեղերը. — Կոլոտ Թանկագին գեւտաներ կը նուիրէ Ս. Յակոբայ գանձարանին:*

1729. — *Մեծ հրդեհ Կ. Պոլսոյ. հրոյ ճարակ կ'ըլլան Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցին, ինչպէս նաեւ Յունաց 13 Եկեղեցիները:*

1729 *Հոկտեմ. 2. — † Ուլնեցի Կարապետ Կաթողիկոս:*

1730. — *Մշեցի Աբրահամ Եպս., Կոլոտի "Համանունդ" ընկերը, կը յաջորդէ Ուլնեցիին:*

1730. — *Կոլոտ մահտեսի Սեղբեստրոսի, — որ դեռ նոր վերադարձած էր Երուսաղէմէն, — եւ կեսարացի մահտեսի Մելիտոնի աշխատակցութեամբ հրաման կը հանեն եւ աւելի փառաւոր կերպով կը վերաշինեն Ս. Հրեշտակապետը՝ 70 օրւան մէջ:*

1731. *Մեծ պահոց մէջ մեծ հրդեհ՝ Պոլիս, Գալաթիա, Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցին բոլորովին կ'այրի:*

1732 *դեկտ. 15. — Հրաման կը հանեն Ս. Լուսաւորչի շինութեան եւ*

1733. — *Երեք եկեղեցիները միանգամայն երբէք անգամ կը վերաշինուին. միջինը աղեւսակերպ եւ կապարածածկ. միւսները՝ գայթակղեպ եւ պախրակածկ: Այս շինութեան բարերարն է Կոլոտէն եաթը՝ մահտեսի Սեղբեստրոս, "Ծայրագոյն վաճառապետ դրանն արքունական", եւ ճարտարապետը՝ Սարգիս Խալֆայ:*

— Կոլոտ նոյն տարին՝ Մեծպահոց Ե. Շաբաթ օրը, Լուսաւորչի մուտն ի վիրապ տօնին, օծեց վերաշինուած Եկեղեցին:

1733 *Յունիս 11. — † Երուսաղէմի պատմագիր Յովհաննէս (Հաննէ) վարդապետ:*

1734 *Նոյեմ 11. — † Մշեցի Աբրահամ Բ. Կաթողիկոս:*

1736 *Յուլիս 23. — Շղթայակիր Պոլիս կուգայ բողոքելու Յունաց դէմ, որ Ս. Յակոբայ Տաճարը կուզէին իւրացընել:*

1737. *Յունվար 24. — Գռանսական դեսպան Վիլնէօվ Մարքիզ (Marquis de*

Villeneuve) սեղան կու տայ Կոլոտին. Ներկայ կը գտնուի՝ Էջմիածնի Նուիրակ՝ Աբրահամեան Պետրոս եպս. Քէ–Ռի–ը։

1737 Ապրիլ. — Ղևթայակիր կաթողիկոս կ'ընտրուի, բայց կը հրաժարի՝ Ղազար Ջահկեցիին տեղի տալով։ — Ղևթայակիր՝ Իսկիւտարի վանքը կ'ընդարձակէ եւ Մայր Եկեղեցւոյն Բակը Երուսաղէմի համար վոխանորդարան մը կը շինէ. սկիզբը՝ Երուսաղէմցոց։

1737 Օգոստ. 8. — Ընդ. Եփեսոսի ժողովի տօնին, Կոլոտ՝ երգել չտար "Սուրբ Հրաշալիին", Փռանսական դեսպանին առ մեծ եպարքոս Մուհամէտ փաշա ըրած դիմումներուն հետեւանքով։

1739 Դեկտ. 23. — Կոլոտ եւ Ղևթայակիր՝ կը յաջողին Աբդուլի հրաման հանել Սուլթան Մահմուտ կայսրէն, որով Հայոց Ս. Յակոբայ իրաւունքները կը վերահաստատուին, Յունաց տանձգութիւնները կը դադրին։

1740. — Ղևթայակիր կը մեկնի Պոլսէն եւ Սեպտ. 15ին կը մտնէ Երուսաղէմ։

1741 Փետր. 13. — Ո–ըբ· † Կոլոտ 63 տարեկան, եւ կը թաղուի Ղալաթիա Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյն Աւագ դրան հարաւային կողմը։ — Նալեան կը զգենու պատրիարքական կապան։

1749. — † Գրիգոր Ղևթայակրի՝ Երուսաղէմ։

1749 Ապրիլ 27. — † Մխիթար Աբբայի։

1754 Փետր. 5. — † Ակնցի Մահտեսի Սեղբոս Ամիրայի կ. Պոլսոյ մէջ. Կոլոտի եւ Ղևթայակրի. Նալեանի բարեկամ եւ բարերար Երուսաղէմ Ս. Յակոբ վանքին։

1762 Մայիս 11. — Մեծ հրդեհ Պոլսի մէջ. Սուլթան Պայազիտէն Գում–Գափու, Եէնի–

Գափու կ'այրի. Հաղիւ կ'ազատի Մայր Եկեղեցին. կ'այրի նաեւ Երուսաղէմատունը, Ղևթայակրին շինածը Մայր Եկեղեցւոյ բակին մէջ. եւ

1763ին. — Պատմաճեան Գրիգոր Վրդ.ին, Երուսաղէմի Պատրիարքին փոխանորդին ջանքով կը շինուի արդի Երուսաղէմատունը, Մայր Եկեղեցւոյ դիմաց, Պատրիարքարանին կից։

1771 փետր. 7. — Կոլոտի վերաշինած Եկեղեցին կ'այրի։ "Ե– ղինի ա՞ռ ւոն Ե– ո–ինչ Ե– ամոց վերչ Ե– ա–ո–բց երկոպատնչց",

1799 Սեպտ. 18. — Վարագայ խաչի կիրակին, Զորքերէ անգամ Շինութեան կը ձեռնարկուի եւ Նոյեմ. 13, կիրակի օրը՝ կ'օծուի Դանիել Պատրիարքի ձեռքով։ Ցիսուն վերչ օր կը տեւէ շինութիւնը Մինաս խալֆայի ճարտարապետութեամբ։

1800· — Ս. Հրեշտակապետի մատրան աւարտումը։

1830 Դեկտ. 22. — "Կաթոլիկ Մխիթարեան" պաշտօնական տիտղոսին տակ՝ Հայ կաթողիկէ Հասարակութեան Ազգապետ կ'ընտրուի Յակոբոս Վրդ. Զուքուրեան, Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութենէն, որուն Ազգապետութեան թուղթը կը կրէ 21 Բէճէպ 1246 (= 1831 Յունուար)։ — Կաթոլիկ Հայք կը ձեռնարկեն իրենց Ս. Փրկչի Եկեղեցւոյն շինութեան, Ղալաթիա, 1831 Յուլիս 15 եւ երկու տարիէն կ'աւարտի։

1888. — Ս. Լուսաւորչի Երեք Եկեղեցիներուն իրարու խառնումը, ճակատին նոր ոճով վերաշինութիւնն ու վերջին նորոգութիւնը։ Այս փոփոխութեան հետեւանքով Կոլոտին շերիմը Եկեղեցիէն դուրս կը մնայ։

Ե.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐԱՐԱՐ

(1719)

Գթութեամբն Աստուծոյ մեք նուաստ ծառայքս նորա՝ Գրէգոր եւ Յովհաննէս սպասաւորք Սուրբ Աւետարանին՝ զկնի վախճանեցման (1705) *երջանկաղարդի, ճգնազդեցի, առաքինասիրի եւ առաքեալաշուղի հօր մերոյ Տէառն Վրթանէսի՝ աստուածաբանութեան րաբունապետի եւ տիեզերալուսոյ վարդապետի, հողմավարմամբ իբրու եղեալ տարաքերցիկ՝ ի բնիկ գեղեցկազարդ, արփիաստարաս, նշանաւոր, բարձրահամբաւ, ծեծէ համալսարանէ մերմէ, որ է ի Զորրորդ մասին Հայոց ի գաւառին Խողչ, ի տեղին Սալոյ յոր, կերտեալ ի բգնեշխացն Արծրունեաց, որ ածանցեալ կոչի Բաղէշ*[1]*:*

---

1 Բաղէշ, այժմ Պէհլէս: Իամկօրէն աստուգաբանուած է իբր պաղ եւ: "Որօտ ի քաղաքն Բաղէշ, պաղած ասեն, գուտ եւ" (Ճառաքաղ Հատոր Ա. 1860—1861 էջ 309).

Ինճիճեան կը հաւանի թէ "այս դիպուած եթէ ճշմարիտ իցէ, պարտ է լինել գէթ ի թ. դարուն", որովհետեւ Թովմա Արծրունի կը յիշատակէ Բաղէշ:

Բայց չատ հաւանական է որ Բաղէշ նոյն ըլլայ Սալնոյ յորին հետ: Բաղէշցիք մինչեւ հիմայ Բալ կ'ըսեն ժայռի ահագին կտորներու. Բալ կամ Բաղ, ուրեմն, միեւնոյն նշանակութիւնը ունին:

Սալ բառն ալ նոյն է Բալ = Բաղ ի հետ. սա տարբերութեամբ որ Սալը փոքր քարերու կը գործածուի. եւ արդէն Սալ չատ գործածական է. Սալնապոյր, վանի վանքերէն մէկը, այսպէս կոչուած է, որովհետեւ Բալով (= խոշոր քարերով) շինուած է, յանուն Ս. Լուսաւորչի: Թերեւս

Բաղէյորէ = Բաղոյ գաւառ եւայլն Բաղէն ածանցած կամ բարդուած ըլլան: — Անկինք Սալել, սալաքար, սալայատակ: [Անթափալի թրքերէնին մէջ մնացած է Սալ բառը: Անթափալոց սալը, սակայն, միակտոր քարէ շինուած հնձան մ'է. ընդհանրապէս ուղղանկիւն քառակուսի ձեւով (մեծութիւն 1,5×1, աւելի կամ նուազ) եւ 25 կամ 30 սանտիմէտր փորուածքով.] Հաւանաբար նախնիք Սալերու կամ Բալերու այս տեղը անուանած ըլլան Սալնա-ձոր կամ Սալոյ-ձոր: Եւ աստուգիւ Բաղէշ բալերու եւ սալերու տարուձոր մ'է (Հմմտ. Բէռնարդէոն Թիւ 1141, իմ յօդուածը): Բաղէշը լսած եմ որ այսօրերնով ալ աստուգաբանուած է պղտիկ նշանակութեամբ: Բայց այսօրերէնի նկատմամբ ձեռնհաս չեմ բան մ'ըսելու: Խոդչ = Աղձնիք. Ինճիճեան (Աչքերհ. Ասիա. Մասն Ա. Հատոր Ա. էջ 201) "Խոչ. ի հնումն Խողչ: Գիւղ Սասնոյ ուր էր Ս. ուխտն Թովմայի Առաքելոյն":

Հայերէնով այսպիսի աստուգաբանութիւն մը՝ օրլով ալ հաւանական ըլլայ, գեռ Բալ-էշ բառին կէսը, -էշ, կը մնայ մեզի մէջ:

Հ. Գ. Տալեան՝ "անորոշ բառ մըն է,, կ'ըսէ Բաղէշի համար. իսկ Պրոֆ. Հիւբշման, որուն կարծիքը հարցուց Հ. Թ. Կեհիկեան, երբեք չհաւանիր հայերէն աստուգաբանութեան, եւ նոյն իսկ չընդունիր Սալ = Բալ բառերու նոյնութիւնը՝ պիթիւիզի բարբառով, հիմնուելով սա իրողութեան վրայ թէ "հին հայերէնի ղ տառը, աշխարհաբարի մէջ միշտ ղ կը մնայ եւ արդի հայերէնին մէջ ալ ղ = ղ է, լ ամենեւին չ'ըլլար:,, Իսկ ընդունուած աստեն, կ'ըսէ, "արդեօք Բաղէշը ֆայլ—կամ սալ—էշ նշանակելու է: Առայժմ, կը յարէ Պրոֆ. Հիւբշման, այս բառը անմեկնելի կը մնայ եւ թերեւս հայկական ծագում ալ չունի:,,

1 Վէմաձեւ բլուր՝ գեղեցիկ բացատրութեամբ կը հասկըննէ այն ժայռատ տեղը, որուն վրայ շինուած է Ամրատ: Յովհաննէս Մկրտչի Եօթը տիտղոսներէն մէկն ալ է Ամբրդէ (= Ամուր որդի), Զաքարիայի եւ Եղիսաբեթի որդին. Եղիսաբեթ որ "ամուլն կոչեցեալ,, էր, իր ծերութեան մէջ ու-

ի սոյն աստուածապահ քաղաքիս շինեալ ի վերմածիլ բլրոյ գաւթան՝ աստուածաբնակ ուխտ, երկնաքաւատակ առաքատատ, խորհրդարան խորան եւ շնորհաբաշխ տաճար՝ յանուն հիահրաշ Սրբոյն Յովհաննու կարապետին՝: Սահմանաւորեալ արե-

գակնածագ կողմամբն զարմանաշատ աղբերակօք կարկաչահոսիւք եւ ծաղկապատ՚ճոյճ փոքր պարտիզիւ[1]: Իսկ յարեւմուտն՝ ծիծաղածաւալ, երկարաչուս, վիմաբուղխ յորդընթացիւ գետով եւ թեկնէթեկ հեղաքայլ առուիւ՝ ոլորտախաղացեալ առ հարաւով[2], գեղաւորեալ ծառատնկօք պտղաւէտիւք: Իսկ ի հիւսիսոյ առ մուտն արեւու եւ բարձրաբերձ տամբք քրիստոնէից՝ հպաւորեալ շիրմիւք հաւատացեալ ննջեցելոց[3]:

Զսոյն Սուրբ Վանքս մեծանուն, ի հիմանէ նորակերտեալ կրկին՝ սրբատաշ, կրամած, խաչակառ կամթուղկէիւ եւ բահատես բնակարանիւք, աշխէրպոյան գրով է՝ ծախ ջրմանալի վրդապետական պեպէս մաթէնի՛, եկեղեցական զգեստիւք եւ բնաւին անթերի իրօք եւ պիտոյիւք զարդարեալ

նեցաւ Յովհաննէսը (Ղուկաս Ա). եւ ամբողջ նախադասութիւնը վերցաւ Եղիսաբեթի վայէն: — Ամբողջ աղաւաղումով (գրաւեղափոխութեամբ) եղած է Ամբրոլ կամ Ամբոլ:

1 Ընդհակառակ — արեւելեան կողմը. Ծաղկապատ՚ճոյճ փոքրիկ պարտէզը, Բարեկներու պարտէզ մ՚է հիմայ: Ճիւղ Ամրոլի արեւելեան կողմը վանքին կից եւ ցած գիրքով: Աղբիւրները, որ առուներուն տակն են, հասարակաց պողտայով կը վառուին պարտէզին:

2 Այն գետը, որ Ամրոլոյ Արեւմտեան կողմին, լեռներէն կը բխի կու գայ եւ վանքի հարաւային կողմը ծռեւլով՝ թեկնէթեկ, հարաւ-արեւմտեան ուղղութեամբ կ՚երկննայ մինչեւ Տիգրիս, կ՚ըսուի Խոցերով-գետ, Խոցերու-գետ, Խոռվո-գետ: Ըստ Թրքաց Ամբոլ Չայը. ընդհանուր անունով. Պէրլիս-սույու, (ապը-Պիթլիս). յորդ, ջինջ, պաղ, ջուր մ՚է. որմէ առուակ մը գառած են գոմից վանքի առջեւէն սկսելով, որ վանքին (Ամրոլի) եւ այլ ջաղացքները դարձընէ: Շատ սիրուն է վանքին ջաղացքին գրաւած տեղը խոցերով գետի եւ վանքը դարձնող վտակին մէջ տեղ, Ամրոլի հարաւային-արեւմտեան կողմը:

3 Վանքին հիւսիսային արեւմտեան կողմը կցուած է հայոց գերեզմանատունը, իսկ տուները հիւսիս եւ հիւսիսային-արեւելեան ուղղութեամբ:

պատկեաց Տէր Վարդապետ, գերբնտիր Հայրս մեր վերոգրեալ[1]:

Եւ զի թէպէտ գոն յայսմ տիրանամ քաղաքին այլ վանորայք չքնաղք եւ եկեղեցիք

---

1 Ամրոլ, զոր վերաշինեց Վարդան Վրդ. 1697ին, իր վարդանաշէն գեղեցկութենեն Տաճարը միայն կը պահէ, որ իրաւի ամուր շինուածք մ՚է. այն կողմերուն համար սովորականէն բարձր տաճար մը, որուն վերատաճ կամթողկէն կը բարձրանայ սիւներու վրայ.

Թախտիս բնակարաններէն, որ միաբանութեան համար շինուած էին, հիմայ խրճիթացած եւ լքուած են: Առաջնորդի համար ամէնէն յարմար վանքն է, բայց հեռի կ՚ինայ կենդրոնէն:

Այն "պէսպէս մատենիւք" ճոխ մատենադարանը, տաճարին հիւսիսային կողմը, Աւանդատան մէջ եւ Աւանդատան Արեւմտեան կողմը ամուր պահարանի մէջ ամփոփուած եւ երկար տարի անմատչելի մնացած է բանասէր այցելուներու: Նալեան կ՚ըսէ թէ կոլոտ այն գրքերուն շատերը պոլիս բերել տուաւ եւ ընդօրինակել տալէ ետքը՝ նորէն ղրկեց Ամրոլ: Այս ընդօրինակութիւնը իր "գաւառական" համար էր անշուշտ: "Սա (Բաղէշ) ունէր չորս հոյակապ վանք, եւ գլխաւորն էր Ամրոլոյ Սուրբ Յովհաննու Կարապետի վանքն, յորմէ բազմաթիւք երանելի նախնիք մեր: Ասոի էր երանելի Բարսեղ վարդապետն. որ է լոյս եւ ջերմեռանդ ուսուցիչ եւ քարոզիչ մի լի ամենայն գրքոմբ աստուածաբանական եւ փիլիսոփայական. յորմէ զամեն ԷՔԷ մեր լուսաւորիչ Յովհաննէս Կոլոտ վարդապետն եւ գաղափարեալ յղեաց անդրդ. (Գանձարան հատոր Գ. էջ 272, համմա. վերագրոյն էջ 51):

Սրուանձտեանց կը գրէր 1874ին, "Ահա գրանոց մի յԱմրոլոյ վանս ի Բաղէշ, ուր հարուստ թուով ձեռագիրք գտանին, որպէս պատմէ համբաւն. բայց արգիլեալ փակեալ ձեռն ի գէճ խլտիս ընդ քարուկրաւ, զորոյ գրան փականաց բանալին ունի աստն, որ երեսփոխանն ընտրի եկեղեցւոյն. ոմանք ի բանասիրաց, եւ յառաջնորդացն անգամ կամեցեալ են տեսանել, այլ չէ լեալ հնար. սակայն լուայ ի յետին աւուրս, զի ցանկ նոցուն գրեցին եւ պահին յԱռաջնորդարանի,, (Հնոց եւ Նորոց էջ 26—27): Ես բախտ ունեցայ ոչ միայն մտնելու այդ քարուկիր նկուղին մէջ, այլ նաեւ բոլոր

Հայկապք եւ զմբեթունիւք ծաղկեցեալք ի ձեռն բարեպաշտութեան միաբանից եւ կարգաւորաց, որք ի մերոյս վերոյիշեցեալ վարժապետէն եւ որք յայլոց[1]*, զորս ամենեսին պահեսցէ Տէր հաստատս, սակայն սա՛ նախապատիւ եւ անդրանիկ գոլով՝ կարգաւորելով եւ կառավարելով գնոսա՝ գլուխ եւ նախամեծար քարոզի։ Քանզի սա՛ է էբե-ելէ, ֆէբե-*

դրքերը դուրս հանել տալով ցանկեցի գանուած ձեռագիրներս, որոնց թիւը 100է իսկ չէասաւ։ Ի՜նչ եղած էին արդեօք։ Հմ՛ս գտայ նաեւ Եղիշէի ընտիր օրինակ մը, դժբախտաբար մինակեր (Տես իմ "Ծովք"ը էջ 48—50)։ Եկեղեցական զգեստներու մէջերքին չկեցայ։

1 Բաղէշ "այլ վանորայք չքնաղք" ըսուածներն են. 1· Խնդրկոտաբ Ս· Աստուածածնէն. որ Ամրոլէն աւելի ընդարձակ է իբր վանք, իր փոքրիկ տաճարով. Բաղէշի Արեւելեան կողմը, հազիւ կէս ժամ քաղաքէն։ Խնդրկատարը վերաշինեց Աւետիք Վրդ., Բաղէշի Առաջնորդը, որուն գերեզմանը Տաճարին դասին մէջ է հարաւային պատին կից, իր պատկերն ալ նկարուած պատին վրայ, ըստ հնագոյն սովորութեան։ [Նշմարածնի հայրապետներն ալ նկարել կամ սեւել կու տային երբեմն իրենց նկարները Տաճարին մէջ. եւ Սողոմոն Ծերունի կաթողիկոսն միայն իր նկարը սեւել տալու համար կաթողիկոս եղաւ 791—792]։ Խնդրկատարը 10—12 տարիէ ի վեր բոլորովին նորոգուած է գեղեցիկ չէնքերով, որբանոցը հմն հաստատուած է։ — 2· Ա-էխա- յա՛ Ավէխա- վանք (Ս· Աստուածածնի անունով), քաղաքին Արեւելեան կողմը, ձորի մէջ. գրեթէ կէց քաղաքին, գրեթէ լքուած վանք մը հիմայ։ — 3· Գոմայ վանք (դարձեալ Ս· Աստուածածնի անունով), կը կոչուի նաեւ Տոթրակաբնակ Ս· Աստուածածնէն, տասարակներու շտութեան համար. Բաղէշի Արեւմտեան կողմը, որուն առջեւ, բացէն կը խոխոջէ խոցերով գետը։ Գրեթէ այս ալ մտիկ է քաղաքին՝ արեւմտեան կողմէն. Գոմա կամ Գոմէ գիւղին կից, ասկից է Գոմայ վանէ կոչումը։ Այս ալ նորոգուած է. Ընթացքս Բաղէշ գրեթէ չորս վանք ունի իւր շուրջը։ — Իսկ քաղաքին "հոյակապ եկեղեցիներն են 1· Կոյսք Ս· Նշան կամ Ս· Կիրակոս Եկեղեցի, ամուր, սիրուն չէնք մը գմբեթաւոր, Առաջնորդանիստ։ 2· Ս· Գէորգ· 3· Ս· Սարգիս· 4· Հինդ խորան՝ Պետրոս եւ Պօղոս Առաքեալներուն անունով։

զանց պատապարն եւ դամբարան մեծապանծ բարեսնապետացն[1]*,*

Որ եւ մեծաւ շնորհատուութեամբ սրբոյ տաճարիս այսորիկ՝ Սուրբ Վարդապետն Բաբիլ լուսաւոգին Աղբակեցի՝ եպիս. ղեկտուրեան արտատնոց ղաղիղ, եւ հատաքեաց զաշակերտս յոլովս՝ ուսուցանելով զհին կտակաբանել եւ զնոր փոխել ղկտակն խմատուրեն. եւ նորօք զսոյն լուսահետ գիտութիւնն ի մէջ ամենայն ազգիս մերոյ առատեաց, որպէս եւ վիպաբանէ քաջքան պատմիչն մեր Ա-ա-ել վարդապետն[2]*։*

Իակ ի թուաբերութեանս մերում, ՈՃԾԹ, ամին՝ ելից Տէր եւ Ուսուցիչ Հայրս մեր քաղցրաքարող եւ համեղաբան գլուխ պանդխտութեան ժամանակին, եւ չէաց նորին մարդն ներքին առայն, որումհ ի մանկութենէ փափագէր. եւ ամիս փեցաւ մնքուր մարմին առն սրբասիրի՝ յիջման աւուր Լուսաւորչին ի վիրապն խոր, փառաւորաւանգէս եւ յոքնապաղատ աղօթիւք ի դամբարանի, ներ յատակի սոյն Սուրբ Տաճարի, առընթեր վերոյասացեալ Վարդապետիս Բարսղի, ընդ այլ հա-

1 Ամրոլ, պահէց իր առաջնորդութիւնը, այս բոլոր վանքերուն եւ եկեղեցիներուն վրայ։ Կոլօս եւ Շղթայակիր, 1720 Յունիս 25 թուակիր, Պոլսէն կոնդակ մը ղրկեցին (որուն պատճէնը հրատարակեցի Բէ-ւանդէնէի մէջ), յանդիմանելու համար ընդվզողները եւ յորդորելու նորէն միութեան։ Բայց "երեւելի, գերազանց դասատուն"ը վարդանին վախճանելովը վերջացաւ։

2 Առաքել Վարդապետ Դաւրիժեցի, ԺԷրդ դարու պատմագիր, իւր պատմութեան Ի· գլուխը նուիրած է Աղբակեցի Բարսեղ Վարդապետի դպրոցին։ Բարսեղի գտած արտաքին դիտութիւնն այն է, ինչ որ հիմայ փիլիսոփայութեամբ կը հասկնանք, բայց ոչ փիլիսոփայութեան արդի ճիւղաւորումներով։ Քերականութիւնը, որ հիմայ փիլիսոփայութեան ճիւղը չկազմեր, այն ատեն ամենէն գլխաւոր մասն էր՝ Տրամաբանութեան հետ։ Բարսեղի "Համալսարան"ը հակառակ իր նոր եւ թերի կողմերուն՝ մեծ ազդեցու-

մակարգագլուխ բաբունեացըն[1]: Ուստի եւ Հանդեաւ ի յոքնավիշտ աշխատութեանց, զորս կրէր սակս բազմակերտ եկեղեցեացն, եթէ յայլասեռից եւ թէ ի մերայնոց ամբարտաւանէ եւ փոռոզագլխէ ընդհատճից[2]: Որք նախանձէին ընդ բարեհռչակ, աշխարհալուր անուն նորին եւ ընդ քաջանշոյլ, լուսակրօն վարս նորա: Եւ մանաւանդ ընդ պղծութեամբ, ապտաձապտութիւն քնմբաստացուիւն, որպէս է՛ սովրութիւն բնականապէս եւ յայտնի բարչրայօննէ ժերոյ:

Եւ յետ որոյ՝ վեհագն հովւին մերոյ առ Տէր գնալոյ, յրւեալ յրւեցան գառինք ողջամիտք եւ եղեն յիրրու տատանման. վասն զի գտաւ ոչ ընդ Մովսիսի՝ Յեսուս. որոյ վասն եւ որդիքս հայրենատեառք՝ եղաք ի վարատման. լցեալ ուժգին արտասուօք որբացելոցս դէմք՝ դէմ եդեալ յերկիրն Տաբօնոյ. չէեալ անտի իսկ յԱպահունիս եւ անտի ի Վաղարշակերտ. գնալով ի Վիշապայոյն կոչեցեալ ուխտ՝ Սրբոյն Թաթէոսի եւ Վարոսի: Եւ անտի անցանելով զԳաբեղինօք եւ զԿրօք՝ մինչ ի վանքն Հոռոմոսի[3]: Եւ առեալ անդ զսակաւ ինչ շունչ՝

[1] Վարդան Բաղէշեցին վախճանեցաւ 1705 (= ՌՃԾԴ) Մարտ 24. Շբ. եւ թաղուեցաւ Բարսեղին քով, Տաճարի առեանին մէջ: Տապանագրի եւ խաչքարերու արձանագրութիւնները տես Ցաւելուածի մէջ: — Միւս վարդապետներու («Համակարգագլուխ բաբունեացը») մասին, տեղեկութիւն չունինք:

[2] Կոլոտ յականէ յանուանէ չսար իրենց դպրոցին եւ իրենց Ո. սուրցին նախանձողները. Բայց չէշտակի կ'ակնարկէ եկեղեցականներուն, որոնց սիրտն ալ, աչքն ալ չէին դիմանար Ամրոցի փայլուն յաջողութիւններուն:

[3] Ո՛ գիտէ, ինչ գառն նեղութիւններու մատնուեցան Ամրոցի նորընծաները, Վարդանի վախճանումէն ետքը, թէեւ ունեցաւ ժամանակակից յառաջդիմութեան համար: Ե. Էջմիածին նոյն գիտութիւններու պատուաստը Ամրոցի ցիներէն առաւ: Բարսեղ Թաղուած է Ամրոցի Տաճարի ճիշդ առեանին մէջ:

տեսութեամբ տաճարին Սրբոյ Մեծին Յովհաննու[1]. տեսաք ոչ սակաւ զմարդասիրութիւնս աղնիւս եւ յայլոցն եկեղեցեաց գնացս մեր ամենայն. յաւել եւ զհրաւէրն լիովին՝ եթէ կացէք աստ, որոց զվարձս ամենից տացէ Տէր առատ:

Եւ ելեալ անտի՝ յանձնելով զմեզ Տեառն Աստուծոյ եւ կարապետի նորին Սրբոյ՝ գարձաք առ ընդ կրունկն. զի ոչ դադարէին սիրտք մեր փղձակելոք. եւ եկեալ հասաք ի Ցորթանէ աստուածախնամն գիւղիկ[2]: Արդ՝ եղեցին օրհնելք քահանայք եւ ժողովուրդք՝ սիրելի տեղւոյն եւ աղնիւ երկրին այնորիկ. ընդ որս եւ լուսաւորեցաք Տէր

որ Կոլոտ եւ Ղևթայակիր անմիջապէս բռնադատուեցան պանդխտութեան դիմել:

1705ի հաւանաբար Զատիկը տօնելէն ետքը թողուցին Ամրոցը, քանի որ Վարդան Մեծ պահոց Ե-րդ Երէքնեկին չաբաթ օրը վախճանած էր, եւ Զատիկը մօտիկցած: Իրենց ուղեգիծը զիկգակ մ'է, կամ իր ուրիշ առթիւ գործածած բառով "թէկնեթեկ„: Բաղէշէն նախ կուգան Տաբոն, Մշոյ դաշտ. դաշտին Բրեւելեան մասէն, Ջոփուրէն, Մանոպկերտ (= Ապահունիք) կ'անցնին դէպ ի հիւսիս: Արեւելք կ'ուղղեն իրենց քայլերը դէպ ի Ալաշկերտ (= Վաղարշակերտ?) կաղզուանի կողմերը, (= Գաբեղեանք, = Շիրակ) Վիշապաձոր. ըստ Ասողկայ, Գաղձնաձոյ կամ Թոռլոյ վանք (Գիրք Բ. Գլ. Բ. էջ 80): Թարգմանիչներու ժամանակ փայլած են Թաթեւ եւ Վարոս, որբակրօն կեանքով: — Հոռոմոսի վանքն ալ այն տեղ Շիրակ գաւառի մէջ է (Տես. Կիրակոս էջ 48):

[1] Ս. Յովհաննէս Մկրտչի անունով շինուած տաճարներ շատ են: Եթէ կաղզուանի կողմերն է, պիէէլիւնէն է, իսկ եթէ Բագրեւանդի պայազիտի՝ Ս. Յովհաննէսն (= Իւէքիլիսէ)է, հնագոյն եւ նշանաւորագոյն Տաճարը, Նպատ լերանց Զիրաւ դաշտին քով, ուր քաշուեցաւ Մեծն Սահակ իր վերջին տարիներուն եւ վախճանեցաւ (438 Սեպտ. 7) եւ անկից Տարօն, Աշիճատ փոխադրեցին մարմինը:

[2] Ցորթանէ անունով գեղ չեմ տեսած Ս. Կարապետի մօտերը: Կոլոտի տեղագրութիւնը աւելի կը յարմարի Զիաբէթի գիւղին կամ Սորտարին:

զՀոգի Կ–բ–պէտ եպիսկոպոսին, վերադիտողն Սրբոյն Գլակայ լ–ո–ո–ւ–ղ–ն վ–ն–ջ[1]. քանզի կարի սիրով ընկալան զմեզ՝ ժողովելով զմերս օտարութիւն. եւ իսկ յետ որոյ աւուրց ինչ անցելոյ առեալ զմեզ բարեպաշտից ժողովրդոց Տարօնոյ համայնից, տանելով զմերս նուաստութիւն յերկնատիպ, արօբէապար, լուսաւորչակերտ ուխտն Սրբազան, ընդ հովանեաւ բարեբաշխ շիրմին՝ մեծի Մկրտչին Ցիսուսի քրիստոսի:

Եւ իբրեւ մտաք ի յորն ընդ լուսանալ առաւօտուն եւ ի ծագել արեգական, եւ մեք սկսաք զաղաչեցիկանն արդ–ր–ո–ւ–թ–ի–ւն: Երեւեցաւ եւ նոյն ժամայն աքանչելագեղ եւ լուսաճաճանչ, ահեղահրաշ Տաճարին Սրբոյ գէմ, որ հայի հանգիպ Մածկոնեանն գաւիթ և– Տարօնոյն բ–ժ–ն–ի:[2]

---

1 Ս. կարապետ եւ առհասարակ Մշոյ բոլոր վանքերը լ–ո–ւ–ղ–ի կ'ըսուին կամ լ–ո–ւ–ս–ո–ր–ի–չ–ն. որովհետեւ լուսաւորչի ձեռքով շինուած են ատոնք: Կ–բ–պէտ Եպիսկոպոս, Ս. կարապետի վանահայրը, շատոնց վախճանած էր Ցիւստակարանիս գրութեան ատենը եւ իրեն նախ Գրիգոր (Շղթայակիր) եւ եղբը Աբրահամ վրդ. յաջորդած էին; կարապետին մահը կ'ինայ 1709–1713:

2 Մշոյ դաշտին այս տեղագրութիւնն ալ կը ցուցընէ որ Յոբնաւէր, հաւանաբար Ջէ–բ–ի կամ Սորատ գիւղն ըլլայ, որ Ս. կարապետի հարաւային կողմն են: Այդ գիւղերէն դէպ ի Ս. կարապետ՝ ճամբան կամաց կամաց կը լեռնանայ եւ կ'իջնէ ձորերու մէջ նորէն բարձրանալով, որ դարձեալ հովտային ճամբայ մ'է պուրակներու եւ թաւուտքի մէջ: Կոլոտ եւ Շղթայակիր աղօթարանին ճամբայ ելած են գեղացիներու ընկերակցութեամբ եւ առեւտ առաջին ճառագայթներուն հետ սկսած են ցովհանէս Մկրտչին շարականը երգել – "Արեգականն արդարութեան ծագման արուեստակ առաւօտեալ," եւայլն: կ'երեւի վաղնջական սովորութեան մը համեմատ այդ շարականը կ'երգեն Ս. կարապետին ուխտաւորները. այնպէս որ երբ գիս ալ դիմաւորեց Ս. կարապետի միաբանութիւնը, եւ երբ հանդէսով ներս կը մտնէինք վանքէն՝ դպիրք "Արե-

Եւ մինչ զայս այսպէս տեսաք՝ ի Հոգի բերկրեցաք եւ արտասուախառն երկիւղիւ լցաք եւ բարձեալ զկեան միաբանութեամբ հանդերձ ի վերայ երեսաց մերոց անկաք. ընդ նմին եւ զՏէր աղաչեցաք հասանել ի թիկունս ակարութեան մերում:

Եւ կնի իբրեւ հասաք ի տեղին Ննաւիեան՝ լցաք անպատմելի խնդութեամբ. որ եւ զՏէր օրհնեցաք յաղթողական օրհնութեամբ, որ եղեւ մեր յոյս: Իսկ զկրելոյ մերոց զեղանակ եւ զչափ՝ գիտէ Տէր անթերի եւ ծառայն իւր աղնիւ Կարապետն Սուրբ, որոյ բարեխօսութեամբն փրկեաց զմեզ յաննայնէ եւ փրկեսցէ:

Այլ արդ՝ թէպէտ տեղւոյն վայելչութիւնք գեղեցիկք գոլով յոյժ՝ եթէ սրբոց շնորհաբաշխ եւ լուսակաղմ շիրմիւքն, քրօքեաճեմ, աչքընկէց

գականն արդարութեան" սկսան երգել. որ խորապէս կ'ազդէ տեղւոյն վրայ: – Անշուշտ շատ յուզուած եւ ազդուած էին երկու վարդապետները թէ շարականէ, եւ թէ այդ հիանալի առաւօտէն, որ իր արշալոյսի թեւերուն տակ բոսոր բոսոր կը վառէր Ննանկեան վանքը "աքանչելագեղ, լուսաճաճանչ, ահեղահրաշ," տեսարանով մը, այնպէս որ հրաշալի իրողութեան մը կամ տեսիլի մը տպաւորութեամբ կը համակուին ահաւադիկ, նոյն իսկ արցունքի մէջ: Ուրիշ կերպով կարելի չէ մեկնել կոլոտի նկարագրած երեւոյթը:

1 Ննաւիեան կը նշանակէ ինը ախէր, տղէր–ընէր: Ս. կարապետի վանքին հիւսիսային կողմը 15–20 վայրկեան հեռի: Քարքեի սոսրուը, շատ մը կենդանի աղբիւրներ, որոնց գլխաւորները ինը հատ եղած են ակզբան: Այն աղբիւրները միացած են խելացի կարգադրութեամբ մը եւ միացած ջուրերը կը կազմեն հիանալի առու մը, վճիտ ադամանդի պէս, սառնորակ, որ օձապտոյտ ընթացքով մը հարաւային սարերու քղանցքը կը քերէ եւ իր ընթացքին կեանք եւ բարեհամ աղբիւրէն ալ օժանդակուելով, կը մտնէ Ս. կարապետ եւ վանքի դաւթին մէջ եւ հոն ջաղացքը դարձնելով դուրս կը թափի արեւելեան պատին տակէն, դէպի փակաղ = Ագարակաւուն, Ձիֆթլիկ):

հրեշտակախումբ տեսակօք տաճարացն[1], որք զտեսօղն իսկոյն ածեն յափշտութիւն. զի ունի եւ զգեղեցիկ մայր[2] դեր քան զլիբանան, պատկեալ անուշ

1 Բնութեան ամենէն զմայլելի, ամենէն սիրուն մէկ կէտն է Ս. կարապետը. կարծես յակինթի մըն է վայելչագնիստ տափի մը վրայ՝ Բնութենէ չինուած ակնակապիճի մը մէջ։ Ս. կարապետ միայն մէկ եկեղեցի կամ տաճար մը չէ. քանի մը տաճարներ քով քովի կը կազմեն Սրբավայրերու խումբ մը։ Բուն Եկեղեցին հիւսիսէ հարաւ կ'երկննայ Ս. Խաչ խորանով. այս եկեղեցւոյն սալայատակը Մամիկոնեանց դամբարան է. խորանին հարաւային կողմն է Ս. կարապետի մատուռը, սիրուն մատուռ մը փոքրիկ դուռով։ Ս. կարապետի մատրան կցուած է Ս. Գէորգը, որ իբր աւանդատուն կը գործածուի հիմայ։ Ս. Խաչ խորանին հարաւային կողմը, Ս. կարապետի մատրան համաչափ, Ս. Ստեփանոսի մատուռը աւելի ընդարձակ։ Երկու մատուռներու խաչկալներն ալ գեղարուեստական արտադրութիւններ են, Վանեցի Վարպետի մը եւ իր աշակերտին ձեռքէն ելած։ Ս. Ստեփանոսի քով, Ս. Գէորգին համաչափ, եկեղեցի մըն ալ կայ Ս. Աստուածածնին անունով, որ հարեւանցի չինուած է վերջին երկրաշարժէն ի վեր։ Այսպէս հինգ սրբավայրերէն երեքը միայն (Ս. Ստեփանոս, Ս. կարապետ եւ կենդրոնական տաճարը) կաթողիկէ ունին, որ Ճարտարապետական ընտիր Զանգակատան հետ, սպիտակ քարերով կառուցուած եկեղեցւոյ Աւագ դրան վրայ, կը կազմեն տեսքը "ահընկէց հրեշտակախումբ„ տաճարներուն՝ կոլոտ բացատրութեամբ։

2 Բովոր հին աշխարհագիրներ ու պատմագիրներ անտառաշատ անտառախիտ կը նկարագրեն Մուշը. բայց հիմայ այդպէս չէ. միայն Ս. կարապետի չքնաղակայքը թաւուտք մըն է. այնքան գեղ գործածած են անտառները որ հինաւուրց կաղնի կամ մայրի աչքի չզարներ։ Ս. կարապետի թաւուտքը ընդհանրապէս կաղնի (ճեղ) է, եւ քիչ կու գայ կաղամախի։ Լաւ ամենայնի, գեղեցիկ, ակնապարար է այս վիճակին մէջ ալ այն կանաչութիւնը, որ գարնան հետ կը կենդանացընէ Ս. կարապետին սարերը։ Բայց կոլոտ ճեղեցիկ մայր բացատրութեամբ՝ մայրիներէն աւելի կը հասկնան հայր նիւղէյէն կամ մայր փոճրը, Լիբանանէն ալ գերազոյն, զոր մեր Արփիաւորիչը (= Լուսաւորիչը) լուսապաճոյճ թագի մը պէս չինած է Ս. կարապետի վրայ։

շահամ, լեռնաբուղէս աղբերակօք եւ երփնագեղ դոյնզդոյն բազմերակ ծաղկօք չքնաղապէս պարբսպաւորեալ, որպէս զթագ լուսապաճոյճ՝ կերտեալ ձեռամբ Արփիաւորչին մերոյ ի վերոյ ամենասուրբ նշխարացս Սրբոյն Յովհաննու եւ յանուն նորա, որ զկնի Տեառն Մօր՝ է պարծանք եւ գագաթն սրբոց ամենից եւ փեսայ յարեւելից բազմեալ ի լեռնս Քարքէոյ, ձայն բարբառոյ եւ Մկրտիչ Քրիստոսի, քաղցրահնչօղ գարնան տատրակ հրաշիւք յամրոյ ծննեալ՝ որդին Զաքարիայի քահանային եւ օրհնեալ պառաւոյն Եղիսաբեթի, Յովհաննէս Մեծն եւ փառաւորն[1]։

Աւրհ զՄարայ (= Քրդաց) անգութ լինելն եւ զարիւնս մեր ծծելն՝ անասելի է։ Քանզի՝ սատանայ, որ բնիկ ներհակն է բարեկարգութեան, ի մարտ ընդ Սրբոյ Տանն այնորիկ իւրովքն համախոհիւք. որք գիշատէին զմեզ, նեղէին եւ տառապէին, ի մայրս եւ ի ծերս վհմից փախստական առնելով մաշէին զմեր կեանս, եւ լնուին ղետելիս մեր գառնակսկիծ բանիւ։

Իսկ զպարտաւորս զանյագ եւ զանիրաւապէս տուժուումն՝ ի գիր ոչ կարեմք արկանել. նաեւ զմեր ողորմելի լինելն ի գրուներս այլասեռից եւ ոմանց գիւղօրէից։ Եւ զայս ոչ միայն յանհաւատից կրեաք, այլ եւ ի մեր ազգէ, որպէս[2] բարւոք մեր[2]։ Զի յորժամ

1 Մշու Սուլթան Ս. կարապետը, ամենայարգի Սուրբ մ'է։ Ամենէն առաջին սուրբի տօնը, զոր Լուսաւորիչ հաստատեց, Ս. կարապետինն է։ Ս. կարապետ Զաքէը կամ Զաքէը քէլէթ կամ Զաքէը հանուրբր անունով, քրիստոնէին եւ ոչ-քրիստոնէին համար սրբավայր մըն է Լուսաւորչի ժամանակէն ի վեր։ Լուսաւորչին կարդադրութեամբ միշտ Նաւասարդի մէջ, Վարդավառին կը տօնուի Ս. կարապետի տօնը աշխարհախումբ բազմութեամբ։

2 Սարսափելի կակաձով կ'արձանագրէ Կոլոտ այն նեղութիւնները, զոր այլազգիներէն աւելի համազգիները կուտային իրենց։ Ս. կարապետ չ'ա՞ր բան տուժած է իրաւի համազգիներու ձեռքէն։

տեսանեմք զոք աստուածապաշտ գնացիւք, գիտութեամբ, բարեկրօնութեամբ եւ լուսաշաւիղ գործօք, ոչ միայն ոչ ցանկամբ բերել յանձին զբարի նախանձն եւ նմանիլ վարուց նոցա, այլ ջանամք եւ զայնս իսկ խափանել յայնպիսի գնացից:

Եւ այսպէս՝ երբեմն ի հաւատն դնեմք արատ, որպէս ասէին ղօ-ղեմն «բբ-ոյ ըն ձայն է»[1]. եւ երբեմն զվարս անուղիղս համբաւեմք զնոսա ունել: Ոչք զգերանն, որ յաչս մեր, ոչ տեսանելով՝ ի վերայ գիտանոցի ելեալ՝ զայլոց ականց զչիւղն փողով ազդեցութեան հրատարակեմք. անկանելով միշտ ի վերայ եկեղեցեաց եւ վանօրէից, տիրատեաց գոլով եւ տիրամերժ: Մինչ զհայրապետն սուրբ եւ զմայրն հաւատոյ զԱթոռիկէն սուրբ, իներքոյ պեսպես փորձութեան եւ վշտաց ոչ զանդիտեմք արկանել[2]:

Արդ՝ եթէ ընդ գլխոյն մերոյ այսպէս առնեմք՝ զանդամն զի՞նչ: Զհովիւն անգամ գիշատեմք, որ է մեղանչումն ընդդէմ Հոգւոյն Սրբոյ, որ մեզ թէ զգաւրնան: Պատճառելով զպատճառս մեղաց՝ թէ ազգական եմ անցելոյն եւ կամ

1 Ս. Գրիգոր Նարեկացին կ'ակնարկէ: Ծայն ի մասին տե՛ս էջ 59, Ծանօթ 1:

2 Էջմիածնի եղեռ ու կրակ վճռակին նկարագրութիւնը: Թիւնածուներու արարքներուն արդիւնքն էր Մայր-Աթոռոյ անկման պատճառը: Կոլոմե յառաջ ի՛նչ որ էր Պոլսոյ պատրիարքութեան վճռակը, գրեթէ նոյն էր Էջմիածնի վճռակն ալ: Այս խեղճութիւններուն վերջ տալու համար է որ, Կոլմա 1726ի (Ուլնեցիի) ընտրութիւնը Պոլիս ընել տուաւ կանոնաւոր ժողովքի մը մէջ: Ուլնեցիեն ետքը՝ Աբրահամ Բ. Մշեցին, Կոլմայի եւ Շղթայակրի հետ համաձուն՝ Աբրահամի ընտրութիւնն ալ Ուլնեցիի ընտրութեան ծրագրով եղաւ: Դժբախտաբար դարման մը չեղաւ այս. քիչ ետքը Սահակ-Ասպիճնի եւ Ղազար Քահկեցիին ընտրութիւնները, եւ աւելի ետքը՝ Դաւիթ-Դանիէլի խնդիրները, կաթողիկոսաց պատմութեան մէջ քաւմնելի էջեր գրաւած են:

թէ փոքրաւորն եւ այլք թէ գաւառակից եմ նմա՝: Թողումք զլափլիզոյն միշտ. որք վասն միոյ դահեկանի զաստուած եւ զՀաւատոն վաճառեն: Եւ ոմանք անուամբ կրօնաւորք՝ շրջին տունէ ի տուն եւ պատրեն կեղծիւք զպարզամիտսն եւ զչեղջակուաւ տեալսն մեղօք: Սոքա են որ զսուրբ եկեղեցիս եւ զվանորայս արկանեն ի ներքոյ Հարկաց եւ տակոսաբարդ պարտուց. այրս աւազակաց առնելով: Սոքա են կարապետ նեւրին եւ աշակերտք Դերձքրիստոսին, որդիք աքարեան, կողոպտիչք տաճարին Աստուծոյ, քակտիչք խաղաղութեան եւ բորբոքիչք խռովութեան[2]: Այսոցիկ պատճառն զի՞նչ, եթէ ոչ փառասիրութիւն, նախանձ եւ ագահութիւն: Զայս ծրելով զմեզ դատեմք եւ ոչ զայլսն. զի՞ կայ մեր եւ զարտաքինսն դատելոյ: Որոց ամենից Տէր այց արասցէ եւ զբարիսն օրհնեսցէ եւ զօրացուսցէ. որ գիտէ զամենայն ինչ անօրինել ընդ իւրում կարգի: Նմա փառք եւ գոհութիւն:

1 Տոհմապաշտիկ դրութիւնը (népotisme) այնքան մշակուած է մեր Հայ վանքերուն մէջ որ, կարելի է ամէնէն գլխաւոր կամ ամէնէն հզօր պատճառ մը դնել զայն վանքերու սոսկալի անկման: Դեռ մինչեւ հիմայ, վանօրայք ընդհանրապէս կը հետեւին այդ դրութեան տակ: Ճիշտ ցեցի պէս կ'ուտեն ատոնք վանքերը, ինչպէս անոնք շալերը. եւ երբ ընտիր չալը արեւի հանես, այն ատեն կը զգաս վնասին արժէքը:

Կոլմա Ս. կարապետի մէջ տեսած է զայն: Եթէ երուսաղէմ ալ տեսաւ պապաներու ատեն, որոնք տունով տեղով կը նստէին Ս. Յակոբայ յարկերուն մէջ, միաբանութիւնը նոթի կը նբթէր, ատոնք կը շուայտէին զեղխօրէն:

Ս. կարապետի մէջ Կոլմայի ատեն կ'երեւայ շատ են եղեր իրենց եղբօրորդի կամ քուերորդիներով ճոխացող աբեղաներ, որոնց կ'ակնարկէ քիչ ետքը, Սարգիս Վարդապետը գոված ատեն:

2 Այս պարագաներ տողերը նոյն իմաստով եւ նոյն բացատրութիւններով Հանած եւս կը գործածէ (էջ 105—106, 113—114):

Իսկ ի հազար հարիւր յիսուն եւ հինգ թուականին՝ (= 1706) նորոգեցան սագերն սրբոյ կաթողիկէ եղեգեցւոյ արդ տաճարին եւ սրբոյն Սահակայ[1]։

Ի սոյն ամի՝ (1706) Սարգիս Վարդապետն՝ որ էր ի մեր Դասատանէս, այր խոհեմ յոյժ եւ քաղցրաքարոզ, նորոգեաց սրբատաշ քարամբք կրամածիւք՝ զեղեդուտի լուսաւորչաշէն վանայ զսագերն, հանդերձ այլովք շինուածովք։ Եւ առնդունակ լեալ ի համանմանեաց վերոգրեցելոց, զբովանդակ շինուածոյն ծախան ինքն հոգաց եւ դարձաւ յառաջին վանն մեր, եւ անդ փոխեցաւ առ բաղձալին իւր, որոյ հոգւոյն Տէր ողորմեսցի եւ դասեսցէ ընդ սուրբս իւր[2]։

---

1 Հայ վանքերու տանիքները հող են բոլորովին։ Շէնքին կարկառուն մասերը ընդհանրապէս սալարկուած են իրարու ագուցիկ սրբատաշ քարերով. շէնքին այս մասերը ինչպես նաեւ եզերքները կամ շրթները, ոսկի (ըստ Ա՛ն-ԹողՅոՅ ոՒՅՒՅՒ) կ՛անուանուին. եւ իբր արմատ կը դնեն Սոփաշէն, ճարտարապետական ոճ մը։

2 Աննախանձ ոգիով ընդմիջաբար կ՛արձանագրէ իրենց դասատանէն Սարգիս վարդապետի շինութիւնները։ — Եղրդոփ վանքն է Մշոյ Ս. Յովհաննէսը, Մշոյ արեւմտեան կողմը, 3—4 ժամ հեռի, ճիշտ Ս. Կարապետի հետ դէմ դիմաց։ Ս. Կարապետ դալտին հիւսիսային կողմը, Ս. Յովհաննէս՝ հարաւային կողմը, Ս. Յովհաննէս, կ՛ըսուի նաեւ Աբծոսաբեր Ս. Նշան։ Ասոնք երեք կոչումներն ալ իրենց սիրուն աւանդութիւններն ունին։ — Արծուաբեր-Եղրդուտինը գրի առած եմ —։ Ինճիճեան "Արծուաբերը" կը գտնէ Ս. Յովհաննէսէն եւ կը նոյնացնէ փոքրիկ եկեղեցիին հետ, որ վանքէն դուրս է Արեւելեան կողմը, Ս. Գէորգ աղբիւրին քով, գերեզմանատան մէջ. ուր իբր թէ Աբծուաբեր աւետարան մը պահուած ըլլայ։ Այդպիսի աւետարան մը չկայ հոն որ պահուի. արդէն լքուած մատուռ մըն է։ Աբծուաբերը՝ Ս. Նշան է (= կենաց փայտէ մասունք), որ կը գողցուի վանքէն եւ արծիւ մը կ՛առնէ զանի ու կը բերէ վանքին մօտ ծառի մը — Եղրդուտ — վրայ կը դնէ եւ այլն.

Եւ այսպէս զառօրեայ կեանս դառնատխուր դիմօք եւ միշտ (՞որճուԹեամբ անցուցեալ՝ կայաք յոյժ տառապանօք, զմխիր իբր զՀայ ուտելով եւ զըմպելիս արտասուօք խառնելով։ Սակայն Տեառն փառք եւ Սուրբ Կարապետին իւրոյ շնորհ. զի Թէպէտ մեք այսպէս, այլ՝ զօրուԹիւն Աստուծոյ օգներ յամենայնի եւ սրբոյ Տանն իւրոյ առեր օր ըստ օրէ վայելչուԹեան պայծառուԹիւն։

Ս. Նշանը այս զրոյցի հետեւանքով կը կոչուի Աբծոսաբեր։ Իսկ Եղրդոփ կամ Եղրդուտ մշտադալար ծառ մ՛է դեռ կը պահուի վանքին արեւելեան կողմը, ցածր՝ ձորին մէջ, պարսպուած։ — Ս. Յովհաննու շինութիւնը, աւանդութեամբ Ս. Կարապետի հետ ժամանակակից է; հետեւաբար լուսաւորչաշէն։ Ս. Յովհաննէսն ալ իրարու կցուած երեք տաճարներու (Ս. Կաթողիկէ, Ս. Առաքելոցն, Ս. Սրբոց-Նոց) խումբ մըն է։ Ամենէն հոյակապ տաճարն է Ս. Սահակայ. սակայն ձեւաւորած երկրաշարժէն։ Ս. Յովհաննէս ի միջի այլոց Շէյ-Էդդ ալ կ՛ըսուի, որովհետեւ հոն կայ չէն մը, որուն համար կը զրուցուի Թէ քրիստոսի վրայ Թափուած աղնիւ նարդոսի շիշն եղած ըլլայ։ — Ս. Յովհաննու դիրքն ալ Թէեւ ոչ Ս. Կարապետինին պէս լայն եւ ընդարձակ բայց հիանալի է եւ ընդարձակ հորիզոններ կ՛ընդգրկէ. կարծես արծուի բոյն մըն է մացառաղօղ։

Սարգիս Վարդապետը ոչ միայն շինարար մըն է եղած, այլ եւ գեղարուեստի սիրահար մը, քարոզիչ մը. նշանաւոր Տպագրիչ Մարզուանցի Գրիգոր գպիր անոր աշակերտած է ծաղկաշինութեան արուեստին մէջ։ Սարգիս Վարդապետ 1684ին Պոլիս կու գայ Գրիգոր գպրին հետ, կը քարոզէ երկար տարեն կը վերադառնայ Կոստանդնուպոլսոյ վանքը։ "Ես նուաստս ամենեցունց Մարզուանցի Գրիգոր Գպիրս, որ եմ ձեռնասուն աշակերտս Տիգրանակերտացի Ծաղկի Եփթէր Սարգիս ֆէրհատեան վարդապետին, որ ի ՅԱմթոյլ Դասատունն է վարժեալ, հմուտ ստորոգչին գրոց։ Եւ ես նուաստ աշակերտ գոլով նմին ըստ իմում կարողութեամբս (sic) ուսայ ի նմանէ գընթերցողութիւն եւ գշարագրութիւն։ Եւ զկնի ժամանակաց եկեալ ի Կոստանդնուպոլիս հանդերձ վարդապետիս, որ էր Թուական Հայոց ՈՃԼԳ (= 1684)։ Եւ ինքն յեր բաղմամ տարողութիւն՝ եկ գնաց ի վանքն իւր Սրբոյն Կոնոնոսի„ (Ցայսմաւուրք)։

Եւ կեցեալ մերս տառապելութիւն ըստ այսմ իսկ եղանակի, որպէս գրեցաք, էհաս ի թիւն ՌՃԾԸ (= 1709)։ Եւ էր սովորութիւն ի հարցն առաջնոց մերս գաւազանի, զի ի ձմեռնային եղանակին շրջէին աշխատութեամբ քարոզել զբանս աստուածայինս, ուր կամէր եւ յայոդեր Հոգին Աստուած. եւ ի գարնանային հրոսակին դառնային անդրէն ի սուրբ Ուխտն։[1] Ըստ այսմ սովորութեան եւ մեր ի սոյն ամի (1709) անդրափոխեալ ի գնացս քայլից զտից մերոց ընթացս՝ դարձաք ի Սուրբ վանքն ի տեղեացն յորս շրջէաք, եւ պատահեալ եղբարց ի Մեծ-Հրաչ կիւրակէոնէ, կատարեցաք զսուրբ պատարագն եւ փառատրական գոհաբանութիւնս մատուցաք միոյն Աստուծոյ, որ արժանի

1 Ս. Կարապետը, ձմրան մէջ, մնանաւանդ Մեծ-Պահոց առթիւ նուիրակներ կը հանէ պղտէ գրելու (արմտիք, իւղ, գառ եւայլն) զորս երբ ժամանակը հասնի կը ժողովէն։ Այս առթիւ կը ղրկուին վանքին մնանաւանդ գործունեայ վարդապետները, որոնք կը քարոզեն շրջուն կերպով։ Նուիրակներ իրենց հետ կը տանին վանքին սրբութիւններէն ալ խաչ կամ նշանաւոր աւետարան մը, մասունք կամ Ս. Կարապետի աջը։ Մշոյ իւրաքանչիւր վանքը իր յատուկ սրբութիւնը ունի, Մեծ-պահոց մէջ գեղանքը ղրկելու։ Ասոնք Մշոյ քաղաքն ալ կու գան եւ հինգ եկեղեցիներու մէջ կիրակի կամ լուր օր ժողովուրդը գունդ գունդ կը դիմէ իւր ուխտն ընելու։ Այս պաշտօնի համար Կոլոթ իջած էր իրենց գաւազանի (= իշխանութիւն, թեմ, վիճակ) ժողովրդեան մէջ 1709ին, իր պաշտօնը աւարտելով վանք վերադարձած էր Զատկէն եռքը, եւ Մեծահրաչի կիւրակէին (այսպէս կը կոչուի Զատիկ Ի. կիրակին կամ Երէքորդ Յարութեան, որովհետեւ այդ կիրակին կ'երգուի Մեծահրաշ այս խորհուրդը շաբաթանը ի յիշատակ Ս. Գրիգոր լուսաւորչի վիրապի կանքին։ Այդ կիրակին 1709ին՝ հանդիպեցաւ Յունիս 5ին, պատարագը կոլոթ ըրաւ։ Հազիւ պատարագէն ելած, եւ ճաչէն եռքը քիչ մը կը հանգստանային, տեղի կ'ունենայ սոսկալի երկրաշարժին ուղղութիւնը երզնկայէն՝ արեւմուտքէն Արեւելք եղած է։

արար տեսանել միւս անգամ զսուրբ գամբարան Սրբոյ Մկրտչին եւ զայլոց սրբոց եւ ղեղեայրական գումարս։ Եւ իբ. եւ առեալ զոգեպահիկ կերակուրն՝ զետեղեալ լինէաք իւրաքանչիւրքս ի սահմանեալ մենարանիս, իբր սակաւ ինչ շունչ առնուլ, եւ ի թպլտուքենէ վերին խնամոյն, վասն մերս պարտականութեան Տեառն քանքարին, հողմոյ ներհակաց պատահեալ միմեանց ի ներքոյ երկրի, յանկարծ իսկ թնդմամբ շարժեցաւ երկիր ի հիմանէ անտի՝ սկսանելով յեկեղեցւոյ գաւառէն եւ հասանելով առ մեզ։

Ո՛հ եւ եղե՛ւկ ժամուն այնմիկ թէ զինչ գործեցաւ, եւ սրպիսի թշուառութիւնք զմեզ պատեցին. զի այնքան ահագին էր շարժումն, որ զանշարժելի լերինն ի միմեանս հարկանէր եւ զահագին մեծամեծ վէմսն պատառէր. եւ զգնացս գեղեցիկ աղբերաց արգիլեալ ի բազում ժամս ի ցամաքութիւն փոխէր զտեղին։ Զի տեսօղք ոմանք աստուգելով ասացին թէ՝ առիվայր գնացքն Եփրատայ ահագին գետոյն՝ ընդկրունկն դարձեալ՝ չուրքն ընդ երեսս գաշտին սփռէին[1]։

Եւ մինչ վազվազուկ, երկիւղալիր շուտափութեամբ՝ հանդերձ ամենայն միաբանիւք իբր արք հարիւր՝ արտասւագոչ հառաչմամբ, Աստղիկ

1 Ասպիսի սոսկալի ֆաֆէէ ժամանակ տարօրինակ չէ՛ աղբիւրներու ցամաքումը, նոր աղբիւրներու բղխումը եւայլն։ Ինճիճեան նման դէպք մը Երասխի մասին կը պատմէ լսելով տեղացի ծերունիներէն. "պատմեցին մեզ ծերունիք ի բնակչացն առ Երասխոս, թէ ի սկիզբ անցեալ դարու յահագին երկրաշարժութենէ որ ի Բասին, ընթացք Երասխայ արգելոյ զաւուրս ինչ ի նմին գաւառի. մինչեւ առ սակաւ սակաւ այլ ճանապարհ հորդեալ իւր մօտ յառաջինն այնպէս ընթանալ սկսաւ, եւ ի նմին ցամաքեալ ճանապարհի յորում գնայր յառաջն՝ բազում հնութիւնք ի յայտ եկին„ (Ինճիճեան անդ. էջ 26)։

գնացիւքն գրեթէ արտաքս ոտեաք[1], որպէս ճընճղուկ ապրեալ ի յորոյ. բացաք զաչս մեր եւ յառեցաք ի տեսանել զբարձրադիտակ կաթողիկէ սրբոյ Կարապետին, եւ ահա՛ ոչ երեւիւր. զի անկեալ էր յերկիր. ընդ որում եւ այլ շինուածք մեծի ուխտին քայքայեալ եւ կործանեալ էին:

Յայնժամ համրացաք ամենեքեան եւ ոչ կարացաք խօսիլ. սգաւորեցան սիրտք մեր եւ այլագունեցաք ի դէմս ի վերայ ահագին սասակութեանն:

Եւ դիմեցաք անտի ի Քաղիր Քլո՛ւն արե՛ւմտեան որ հայի ի վերայ վանիցն եւ առ տաճարան[2], եւ տեսաք զնոսա ոչ որպէս յերեկն եւ յեռանդն, այլ յայլ իմն դարձեալ կերպարան: Եւ անդ եւս՝ առհասարակ ամենեքեան յարտասուս հարեալ լացաք մեծաձայնեան ողբով ի հարուստ ժամս, մինչ գրեթէ յառ-հասարակ ձայնէ կրօնաւորացն գոչման՝ անբան տարերքն յողբալ դիմէին:

Եւ իջեալ անտի ի հողքլո՛ւն, անցաք առ դամբարանօք մարմնով մեռելոցն՝ աւաղելով զկեանս հոգւով մեռելոցս. եւ մնացաք անդ ի կողն հէ՛ւթոյ՝ ղերիս աւուրս առ հուպ վանիցն[3]:

---

1 "Եւ Սայէլ թեթեւ էր ոտիւք իբրեւ զմի յայծեմանց ի գաղտի„ Դաւթի պատերազմիկներէն, որ իր անզգուշութեան հետեւանքով Արենների 'Նիզակին զոհուեցաւ (Ր. Թագ. Բ. 18—23):

2 Վանքի արեւմտեան կողմը քիչ մը բարձր է, ուստի կը տեսնուի Ս. Կարապետի տաճարներուն խումբը: Տաճարները շրջապատուած են միաբանութեան երկյարկանի բնակարաններով: Արեւմտեան կողմը՝ միաբանական շրջանակէն դուրս՝ հինայ կը բարձրանայ Մամբրէ Եպս.ի (Հանգուցեալ) սկսած եւ կէս թողած վարժարանը, իբր երկրորդ պարիսպ, կից Կլոտի յիշած բլուրին:

3 Հողքլո՛ւ՝ վանքին Թէ՛ հիւսիսային եւ Թէ՛ հարաւային կողմն ալ կայ: Հարաւայինը՝ աւելի Արեւմտեան հարաւային է՝ ճիշդ այն բլուրին ուղղութեամբ, ուր վազեցին շարժի սարսափին տակ: Այդ բլուրը վերջերս կոչուած

Եւ զկնի երից աւուրց՝ եկին հասին ի Մուշաղշինոյ՝ մար իշխանէ եւ դատաւորէն արք, որք տեսեալ զերան՝ ծանուցին մեծի խանին, որ ի Բաղէշ. եւ մեր գնացեալ ընդ նոսա, առնուլ հրաման եւ շինել զանկեալսն[2]: Էհաս յօգնութիւն Ս. Կարապետն եւ քաղցրացոյց Տէր զսիրտ բռնակալին, որ ետ հրաման նորոգ կերտելոյ: Սակայն՝ կարի շատ տառապանս կրեցաք ի խստասիրտ ազգէն մարացւոյ եւ այն զի ոչ գտանիւր առ ձեռն պատրաստ ի մերձակայ տեղիան, որ ինչ պիտոյն էր ի նիւթ շինուածոյն, ըստ որոյ յոգն նեղութեամբ գտանէին իրքն:

Բայց ի խնամոյն Աստուծոյ երթեալ ընդ կողմն հիւսիսոյ, հասանելով յաղբիւրն Բաբեհամ, անցանելով զջուրն, որ Ա՛ւֆէլցոյ եւ Ա՛ֆլոն ա՛նունս ասի[3], ելանելով ի կատար նոյն լերինն քար-

---

է Բամբաւանոյ Բլո՛ւ, որովհետեւ վարդապետներ հոն ժողովուելով կը բամբասեն եղեր իրենց վանահայրը (= Հայրիկը): Այս հողաբլուրին առջեւը կայ գերեզմանատուն մը (Ա՛ւֆէրէլմահ), այսինքն՝ Ս. Կարապետի ճիշդ հարաւային կողմը: Ս. Կարապետի եւ այդ գերեզմանատան մէջտեղ է Անտոն եւ Կրօնիդէսի եւ Եօթն խոտաճարակաց մատուռը այդիով՝ փակուած: Հողաբլուր մըն ալ կայ Ս. Կարապետի հիւսիսային կողմը, որուն առջեւն ալ գերեզմանատուն մըն ալ: Այս տեղ Ա՛ւֆէլցոյ Բլո՛ւ կը կոչուի հին աւեններէ ի վեր. հո՛ն Թաղուած է Թոմիկ՝ վանահայրը. "Ի նոյն ամին վախճանեցաւ եւ երանելին Թոմիկ՝ Հայր Գլակայ վանից, եւ կայ ի Թաղման հարանց Բլո՛ւն, որ է ընդ աջմէ Եկեղեցւոյն ընդ Ա՛ւֆէլցոյ Բլո՛ւն, իբրեւ ակն ի մէջ„ (Յովհ. Եպս.):

Այս կողմն է որ երեք օր բացօթեայ կը մնան Ս. Կարապետի միաբանները:

1 Մշոյ դաշտին արեւելեան կողմը Ձգուրի նշանաւոր գիւղը, մինչեւ հիմայ Մո՛ւղնկէն կը կոչուի:

2 Օսմանեան գահուն հպատակ տեղացի Թուրք խաներ կը կառավարեին այդ կողմերը:

3 Այս աղբիւրները, իրենց անունը կը պահեն մինչեւ հիմայ. Բաբեհամը Ս. Կարապետի Արեւմտեան հիւսիսային կողմն է, համով ջուրի փոքրիկ աղբիւր մը, որ կը խառնուի

քէոյ[1], ընդ մէջ գնալով երկուց բարձրակատար գագաթանցն, եւ իջանելով զառիվար միւսոյ կողման վայր առնելով ընդ ջրոյն կողմն, որ կայ Հանդէպ Մանդակուենայ գաւառին՝ յարեւմուտս Շահնէնայ[2]. գտաք անդ պէսպէս տեսակս քարանց եւ բերեալ շինեցաք զկաթողիկէն գեղեցկաքանդակ յօրինմամբ. նմանապէս եւ գաւիթ կամարակապ քարեայ սեամբք. եւ զանկեակատուն կաթողիկեայ խաչիւ պսակեալ եւ Սուրբ Հոգւոյն սեղանիւն զարդարեալ, եւ այլ շինուածք եւ ըստ չափու՝ թանապիք եւ խրճիթիք, ի փառս Աստուծոյ։[3]

Ինձախեան, առուակին։ Առաքելոց աղբիւրները երբեք չինուած չեն, եւ ճիշդ հիւսիսային կողմը կ'կինան վանքին, գրեթէ Ինձակեայ եւ Վանքին մէջ տեղ։ Ա—ֆխոն+ ըստ ածներն ալ Առաքելոցին մօտ են նոյն ձեւով։

1 Քարքէ Ս. կարապետի հիւսիսային կողմը, կէս ժամ հեռաւորութեամբ, կը բարձրանայ, գագաթը հարթ դաշտ մ'է եւ տիրող դիրք մ'ունի հեռաւոր հորիզոններով. երբ օդը ջինջ է վճիտ կ'ընդհշմարես նոյն իսկ Մասիսը։

2 Մանդակուենէ+ ի— Շահնէ+. Ճշդորէն կարելի չէ որոշել հիմակուան տեղը. բայց ցոյց արուած գիծը բաւական հեռի է Ս. կարապետէն եւ Վարդոյի Արեւմտեան ծայրերը կ'ինայ։

3 Շինութիւնները, ինչպէս կ'երեւայ, թէ հաստատուն եղած են եւ թէ ճաշակաւոր։ Ս. կարապետի կաթողիկէն է շինուածը։ Կամարակապ գաւիթը, կենդրոնական տաճարն է, 1788ի երկրաշարժէն եռքը նորէն ընդարձակուեցաւ։ Իսկ Զանգակատան մէջ շինուած Ս. Հոգւոյն խորանը, զոր Ինձիճեան ալ կը յիշէ (էջ 196), դժբախտաբար չտեսայ։ — Թանապիք, հիմակուան թաղարան ըսուածը, ուր կը պատրաստեն կաթնեղէն բոլոր ուտելիքները մածուն, կարագ, թան, ժաժիկ, իւղ)։ Թանապիք ուրիշ տեղ մը թանապայ+ ձեւով գրուած է։ "Նաեւ շինուածք բոլորակի թանապայք +օլ+ ապարանք սենեակք եւ խոհարանոցք եւ այլ ամենայն շէնմարանք" այսպէս առանց կիսադրութեան (Ցճս Դէոն Գիրք Գ. էջ 796)։ Ես նախ բառին եւ հիմակուան թաղ-փառ նպատակին եւ հետեւցնեմ թէ թանապիք = թաղատուն։ Մուշ այս վերջին բառը լսած եմ միայն։

Սակայն եկ եւ կրկնակի լաց զկրկնամեռքս թէ ոչքանեաց բարդութեանց պարտուց անկաք ի ներքոյ, որոյ վասն ելեալ ի սուրբ ուխտէն՝ տարագէմ գնացիւք դիմեցաք յայլ օտարական գաւառս՝ ժողովել ողորմութիւն յաստուածասէր անձանց, առ ի թեթեւացուցանել զպարտուցն ծանրութիւն։ Եւ այնպէս շրջաշրջելն գնացիւք հասաք յՀոդմամբ Տեառն՝ յաստուածակեցոյց, արքայանիստ, կայսերապերճ, բազմամարդ քաղաքն Կոստանդնուպոլիս[1]։

Եւ վերադիտող Նորին առ նոյն ժամանակին, եպիսկոպոսն Իսահակ՝ ընկալաւ բազում սիրով զմեզ Նուաստութիւն եւ յորդորեաց զաստուածասէր ժողովուրդն, որք եռան ողորմութիւն լինելիր, եւ զբազում յիշատակս զարդուց սրբոյ Տաճարին. որով եւ ազատեցաւ Սուրբ Վանքն ի բազմատոկոս պարտուցն եւ գերազանցապէս շքեղացաւ գերազանց զարդուք հարսն մաքուր, որ չէր յառաջ բնաւին[2]։ Եւ մեզ ամենեցունց էր յորդորիչ՝ գլուխ

---

1 Կոլոտ ուղղակի չէ ըսած Մուշէն-Պոլիս ճամբորդութիւնը, այլ "հոգաշուրջն գնացիւք", երանի թէ արձանագրեր իր ուղեգծին հանդիպցները։ Կոլոտ արդէն Պոլիս հասած է 1713ին։

2 Իսահակ կամ Սահակ Ա. Ապուչեխցի Պատրիարք, որ երկիցս պատրիարք եղաւ, նախ 1707 Յունվար 22 — Սեպտ. 26. երկրորդ՝ 1708 Դեկտմ. 7 — 1715 Սեպտ.։

Ս. կարապետի հանգանակութեան, մանաւանդ շինութեան օգնողներուն գլխաւորն է Ակնեցի Եաղուպ ամիրան († 1752 Յուլիս 9), որուն գրեթէ կը վերագրէ Ինձիճեան վերաշինութեան գործը։

Շատ չանցաւ, սակայն, 1784ին կրկնեցաւ սոսկալի երկրաշարժը, նոյն ուղղութեամբ եւ բոլոր վերաշինուածները նորէն կործանեցաւ։

1788ին, հրաման տրուեցաւ շինութեան. ահագին պարսպ եւ ծախք եղաւ նորէն. այս անգամ բաւական փոփոխութիւններ տեղի ունեցան. "եւ ի շինելն ի ներքս առեալ զգաւիթն ընդարձակեցին զեկեղեցին յաւելմամբ 8 սեանց, զզանգակատունն նորոգեցին բարձրագոյն եւ վայե-

եւ դէտ հայրս մեր Գրիգոր ղեւարթուն բաբունապետն սրբակրօն[1]:

Ընդ մեզ էր յամենայնի ի սկզբանէ անտի եւ մեծապատիւ եղբայրն իմ Աբրահամ՝ վեմմաբան եւ քաջաշնորհ Վարդապետն, որ է այժմ վերատեսուչ եւ արժանաժառանգ Առաջնորդ Տարօնոյ եւ գահակալ սրբոյ ուխտին այնորիկ[2]: Իսկ եւ Ներսէս ծերունի եւ ճգնազգեաց Վարդապետն եւ Յովհաննէս Վարդապետն եւ այլ բազում կարգաւորք, սարկաւագունք եւ կրօնաւորք: Հուսկ եւ ես յետնեալ չնչինս Յովհաննէս մեղապարտ խղճուկ պաշտօնեայս, եւ ի բնէ գրաւեցեալ ծառայս Ա՛ստուածոյ, որ ահա եւ զիւշատակարանս իսկ ծրեցի:

Եւ մինչ էաք ի Բ՛ուլանդէոյս, ի քաղաքս աստուածակեցոյց, ի ՈՃԿԲ (= 1713) թուականին, բազում անգամ հրաւիրմամբ եւ սաստիկ ստիպմամբ աստուածասէր ժողովրդոց եւ յորդորմամբ Տէառն Խաճատուր՝ Պատրիարգի գահին սրբոյն Սահղմոյ, Հարկեցեալ եղաք տանիլ զողորմութիւն հաւատացելոցն ի սուրբ Երուսաղէմ եւ ծառայել աստուածակոս տեղեացն[3]:

Եւ հասեալ մերոյս անարժանութեան՝ ի կաթնամեղրաբուղխ աւետեացն քաղաք, մատուցաք

լուշ քան զառաջինն. զՍուրբ Հոգի խորանն, որ յառաջն էր ի գաւթի ի ներքոյ զանգակատան՝ փոխադրեցին ի մէջն անդ զանգակատանդ (Ինճիճեան. անդ, էջ 196):

1 Գրիգոր Վարդապետ Ս. Կարապետի Առաջնորդ եղած էր արդէն կարապետ Եպիսկոպոսի վախճանումէն ետքը 1707—1713 տարիներու մէջ:

2 Աբրահամ Վարդապետ յաջորդեց Գրիգոր (Ըղեթայակիր) վարդապետին, երբ սա Երուսաղէմի պատրիարք ընտրուեցաւ 1716—1717:

3 Կ.Պոլսի Պատրիարք Սահակ Ա., որ նոյն աւուրն պատրիարք էր Երուսաղէմի. երկու Պատրիարքութիւններու միացման հետեւանքով: Բառնաբասի եւ Պօղոսի Երուսաղէմ տարած ողորմութիւնը (= օրհնութիւն) կը փոխարերէ Կոլտա (Գործք ԺԱ. 29—30. Ա. Կորնթ. Թ.):

երկրպագութիւն Սրբոյ Տաճարի Յարութեան Քրիստոսի, մեծ աշխարհամատարած եկեղեցւոյն՝. որ է մայր մեր եւ ծնօղ ըստ արարչութեան, ըստ փրկութեան եւ ըստ նորոգման. իսկ եւ գահ տիեզերածագ, ընդհանրածաւալ կաթողիկէ, այլ եւ տան եւ տեղի եւ օթարան, զենարան, դամբարան եւ բնակարան մարմնացելոյ բանին Աստուծոյ:

Եւ թէպէտ՝ ամենայն եկեղեցեաց սկիզբն այսպիսիքս իսկապէս, սակայն՝ համայնք եւ սմանէ ընկալան եւ սովիմբ եղեն եւ էն եւ լինելոց են: Զոր օրինակ ամենայն շարժեալք յանշարժ շարժողէն, օրպէս երկնայինքն՝ յաթոռոցն, լուսաւորքն՝ յարեգականէն, էակք ամենայն՝ յանեղ էակէն, գոյացեալքն՝ ի միոյ գոյակէն, անհատքն՝ ի տեսակէն, տեսակքն՝ ի սեռէն, եւ սեռքն՝ ի սեռականագունէն: Եւ սա է որ մինչ վերինն Սիօն զարգարեալ իջանէ ի սաւորինս, ժողովէ առ ինքն զամենայն եկեղեցիս, օրպէս մայր զղաւական աստեղանշոյլս եւ արեգակնափայլս, ի նարան եւ ի կաթնամատոյց մաքուր եւ լուսասփիւռ ծոցի իւրում, եւ հանդերձ զաւակօք ժողովեցելովք միանայ ընդ վերինն Սիօն եւ նովիմբ ընդ փեսային իւր[2]:

---

1 Ալեքսհամափոռ կը նշանակէ բոլոր քրիստոնէութեան մատուռը, որ Երուսաղէմի մէջ առաքելոց ձեռքով հաստատուած առաջին մատուռն է (Հմմտ. կանոնք Մանգակունւոյ): Երուսաղէմի Ս. Յարութեան տաճարը ալեքսհամափոռ կ'ըսուի որովհետեւ բոլոր քրիստոնէութեան եկեղեցին է եւ ոչ մասնաւոր ազգի մը:

Կոլտա քերականական եւ հռետորական բացատրութիւններ կը գործածէ Ս. Յարութեան՝ ալեքսհամափոռ կամ ալեքսհամփիւղէյէ նշանակութիւնը ցուցընելու համար: Հայ Ս. Եկեղեցին Զատիկ Գ.րդ կիրակին կը տօնէ ալեքսհամափոռան յիշատակը (Հմմտ. իմ Գաղվ. Տօնացոյց էջ 54):

2 Կը յիշեմ Երուսաղէմի եւ մանաւանդ Ս. Յարութեան նուիրուած հնագոյն հատուած մը, ուր կոլտի արտադրաւ ըղձանքը կը նկարագրուի ոսկի գրչով մը.

Ընդ սմին մատուցաք երկրպագութիւն եւ տէրունական գահին Սրբոյն Յակոբոյ, որ է գահ քրիստոսադիր՝ ցանկալի ազանց Համայնից եւ պարծանք արամեան ազգիս եւ լուսաւորչածին զարմիս. աւանդեցեալ ի Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ՝ եղբօր իւրոյ ըստ մարմնոյ՝ Սրբոյն եւ Արդարոյն Յակոբոյ՝ նախկին եպիսկոպոսին այնր Աթոռոյ[1]: Որ կայ վե-

---

"Արդ զայս ըանելով, եղբարք, ամենեցուն մեր միաբ ճշմարիտ գիտելով ընթացան առ ազգն տեսական, ի զատակն արդարոց, յերկիրն պարգեւաց, յանձկալի քաղաքն Երուսաղէմ, ի հրաշակերտ տաճարն Աստուծոյ. ուր օրէնքն աստուածատուրք եւ մարգարէքն հոգեկիրք, արդարք ընդհանրապէս, հարքն կատարեալք եւ որդիք խրատեալք. ուր նշանք երկնայինք եւ արուեստք երկրայինք. ուր յայտնութիւնք հրեշտակաց եւ ընդունելութիւն պատարագաց ի ձեռն կենդանի Հոգւոյն Սրբոյ, որով Աստուած ճանաչի ճշմարտապէս այնոցիկ՝ որոց ոգիքն սրբութեամբ համեմատեալ են ընդ Աստուծոյ:

"Արդ վասն այսր ամենայնի յոյժ սիրեմ զաշխարհն, եւ յաշխարհի անդ զգաւառն, եւ ի գաւառի անդ զքաղաքն ընտրեալ, եւ ի քաղաքին զբարձրացեալ տեղին Գողգոթա, եւ ի տեղւոջ անդ զեւս բարձրացեալ վէմն, եւ ի վերայ վիմին զաշխարհաձեւ խաչն, եւ ի վերայ խաչին զնաւթեցեալն, որ կայր առաջի երկնաւոր տեսողացն, եւ եր գեր ի վերոյ ած միայն քան զբարձրութիւնս լերանց, այլ եւ քան զերկինս. նա եւս քան զերկինս երկնից բարձրացեալ.» (Մատենագրութիւնք նախնեաց. Եղիշէ. Վենետիկ 1859. էջ 274):

1 Ս. Յակոբ Առաքեալ, ծանօթ Տէրոջ եղբայր եւ Սրբոց տիպոսներով, Առաջին Եպիսկոպոսն է Երուսաղէմի (30—60): Յակոբ Տեառն եղբայր նահատակուեցաւ Երուսաղէմի մէջ եւ թաղուեցաւ իր կալուածին մէջ, Սիոնի բարձունքը: Տեառն եղբօր կենդանութեան առեն (42), Յովհաննէս Աւետարանչի եղբայրը, Յակոբոս Զեբեդեան գլխատուեցաւ եւ (Ակից կոչուեցաւ Ելեռպէր Ս. Յակոբ) Տեառն եղբայրը իր կալուածին մէջ թաղել տուաւ Ելեռպէրը:

Չորրորդ դարուն սկիզբը երկու Յակոբներուն վրայ չկնուեցաւ վանք մը Հայոց սեփական, Սրբոց Յակոբեանց անունով: Երուսաղէմի ամենէն հիանալի դիրքին, Սիոնի վրայ,

բաբազմեալ ի կողմն հարաւոյ Սրբոյ Քաղաքին՝ յաբեւմտից անկիւն, իբր զանշէջ արեգական, լուսատու միշտ քառադէմ կողմանց, ունելով յաբեւելս իւր զերբեղանն շքեղ մատուռ ծնողի հայրածին լուսոյն[1]: Մերձ գոլով նմին՝ սարսափելի տեղիք հրաշից Տեառն մերոյ. այսինքն է՝ աղօթից քարոզութեանց, նախատանաց, ձաղանաց եւ արփիադիտակ գագաթն Գալիլիոյ, ուր երեւեցաւ մեռեալներից, ուսեալ եւ հմարհատ իսկ. որով եւ գալոց է[2]: Իսկ ի հարաւային կողմն զքաղաքն Դաւթի, զՕրն Ողկուզից եւ զեփրաթայ եւ զՍուրբ Աւրն. եւ հուպ իսկ ինքնեան ունելով զՍուրբն Սիոն եւ զՍուրբն Փրկիչ[3]:

Եւ ընդ կողմն հիւսիսոյ զկաթողիկէն Աշխարհամատոյն եւ զղջալի բլուր Սրբոյն Գողգոթայի, ուր կախեցաւ խնդրոն երկնային եւ ճմլեցաւ ողկոյզն արփիագեղ. յորում տարածեալ Բաղէն հզօր՝ զազուկ իւր գիտելով ընդ հարաւ ի վերայ սրբոյ Տաճարիս այսորիկ[4]: Եւ ընդ կոյս արեւմտից զՎանս Սրբոյ Խաչին եւ զՆաստան Մկրտչին եւ զինքն որպէս ակն շափիւղայ ի մէջ սոցունց վերա-

---

հետզհետէ բարգաւաճեցաւ ու շքեղացաւ այդ նշանաւոր Սրբավայրը:

1 Ս. Յակոբոյ Վանքը՝ Երուսաղէմի, հետեւաբար եւ Ս. Յարութիւն Տաճարին հարաւային-արեւմտեան կողմն է: Իսկ Ս. Յակոբին արեւելեան կողմն է Ս. Աստուածածնի (= "մաքուր ծնողի հայրածագ լուսոյն,,) շքերմը:

2 Գեթսեմանի ձորին եւ ձիթենեաց լերան կ'ակնարկէ խմբովին:

3 Երուսաղէմի հարաւային կողմը, քաղաքին դուրս բեթղեհէմը (= քաղաք Դաւթի) կը տարածուի եփրաթայ այգեւէտ, գինեվից դաշտը. Հոն է Ս. Ծնունդը (= Ս. Աւրը) եւ Հայոց Վանքը (= "Ս. Փրկիչ,,):

4 Ս. Յարութեան տաճարը (= "կաթողիկէ Աշխարհամատոյն,,) որուն մէջ հիւսիսային կողմը կը բարձրանայ Գողգոթայի Սեղանը, կը տիրէ իր հարաւային կողմը՝ Ս. Յակոբայ Վանքին վրայ:

բազմեալ, պսակեալ եւ փառաւորեալ[1]: Ունի ներ-
ինքեան եւ զգանձն երկնային, զգլուխ առաջին
բաժակարբու մարտիրոսին եւ սիրելի աշակերտին
Քրիստոսի[2]: Ընդ նմին եւ զսուրբ մարմին Արդարոյն
Յակոբայ, որք են պայծառ լուսատուք ընդ հանուր-
ծաւալ եկեղեցւոյն Քրիստոսի եւ լուսաւորիչք
կրկին գոյութեանց մերոց[3]: Եւ մանաւանդ նա-
խախնամիչք զուգակիւ կենաց մերոց. յայլ եւ յա-
հեակ քարողիչք փառացն Յիսուսի, որոց չէ բաւ-
ական բան գովեստից մարմնեղէն շրթանց: Զի թէ
անմարմինք ցանկան հանդիսի սոցին, լեզու նիւ-
թական զնահրդ կարիցէ վստահապէս անդր հպիլ:

Բայց արդ մի եւ լուր զլուրս զարմանալիս,
զի այսպիսեաց երանելեաց, քրիստոսամերձ գա-
հակալաց գահըն եւ աթոռապահաց յարկն, այս-
ինքն՝ վերոյիշեալ պարծանաց տեղին ամենից,
Տաճար Սրբոյն Յակոբայ, գեղեցիկն եւ փառաւորն,
այնքան վշտաք անշքացեալ եւ ցաւօք լցեալ եղեւ՝
ի ձեռաց կողոպտիչ, արծաթասէր մերայնոց եւ
սուտանուն քրիստոնէից, մեռեալ հաւատս ունողաց,
մինչ զի անհամեմատ գտաւ այլոց ցաւալեաց. զի
որք հարինն զնա ագահութեանն սխտիւ, ոչ կա-
մեցան թէ մասն առողջութեան կայցէ ի նմա:[4]

1 Ս. Յակոբայ Տաճարին արեւմտեան կողմը կը բռնեն Ս. Խաչը եւ Յովհաննէս Մկրտչին անապատը եւ այսպէս ամէն կողմէ սրբավայրերու մէջ, ինչպէս Ս. Յակոբ, իբր չափուղայ վեհաշուք կը բարձրանայ:

2 Բաժակարբու մարտիրոս կ'անուանէ Յակոբոս Զեբեդեանը, որ իր Եղբօր Յովհաննէսին հետ, յանձն առին խմել Քրիստոսին բաժակը՝ Անոր աջն ու ձախը գրաւելու համար (Մտթ. Ի. Մրկ. Ժ.):

3 Ըսինք արդէն թէ Արդարոյ Յակոբ, Տեառնեղբայր կոչուածն է:

4 Վշտակրութեան խորունկ եւ անկեղծ արտայայտութիւն մ'է, որով Կոլօա կը դիտէ իրերը եւ կը դատէ, ինչպէս՝ որ հոգեւորապէս ներշնչուած է Ս. Տէղերէն, կը ցաւի թէ ինչո՞ւ իրեն պէս կամ գոնէ իբր զգայուն քրիս-

Բայց յայսմ ամի (1713) յորում անդր էհաս
Աստուածով՝ մերս նըւաստութիւն զոր ի վերոյ իսկ
յիշեցաք, սակաւ ինչ շնչառութիւն եղեւ սրբոյ
Տանն այնորիկ. զի ի գրաւ եդեալ անօթք սրբոյ
տաճարին եւ տեղիք նորա, այսինքն՝ պարտէզք եւ
եկեղեցին Ասորւոց եւ ի սուրբ Յարութեան միջի
կանթեղքն, որք առ ձեռանկան եդեալ կային ի
գրաւ, ազատեցան շնորհօք Տեառն:[1]

Եւ ի նոյն ամին (= 1713), ի սուրբ Զատ-
կին (= Ապրիլ 5) մինչ ուղարկեցաք զերոյր ուխ-
տաւորսն եւ մնացաք գալստեան միւս ամի (= 1714)
ուխտաւորացն կրկին օրհնութեան ի Բիւզանդիոյ,

տոնեայ չեն ներընչուած անունք, որոնք այդ սրբավայրերու մատակարարութիւնը ձեռք կ'առնէին: Կողոպտիչ, արծաթասէր, սուտանուն, մեռած հաւատով քրիստոնեաներ են ատոնք, որ ողջ տեղ մը չէին թողած Ս. Յակոբի վրայ:

1 Կոլօա գրեթէ համառօտ կ'անցնի իր մասին եւ համեստօրէն մանրամասնութեան չմտներ: Հարկ է այնպիսի մանրամասնութիւններ ունի, որ թէ հետաքրքրական են եւ թէ վշտահարի. պղինձ անօթներուն եդիպտոս ղրկուիլը, պարոնտերին մեծ խալխիններուն գրաւի դրուիլը, արծաթ ու ոսկի սրբազան անօթներու հալումը, 1000 ղուրուշ արժէք ունեցող բան մը 200 ղուրուշի վաճառումը եւայլն (Հանդէս էջ 108—111):

Կոլօա թէ ինչ նեղութիւններ կրեց "սակաւ ինչ շնչառութիւն" տալու համար Ս. Յակոբայ, զարմանալի է որ կը լռէ: "Որ (Կոլօա) եւ ի նոյն ամի՝ զի փոքրիկ վնաս ազատեաց ի վաճառմանէ. նաեւ զկանթեղս մեր արծաթեայս որ ի վերայ Սրբոյ Գերեզմանին Քրիստոսի. նաեւ զպարտէզն այն, որ է ի մէջ վանացդ, որ ասի Ս. Հրեշտակապետաց:

Բայց զայսոսիկ ոչ առանց վշտալիր ցաւոց. քանզի ի բարբարոս պարտատիրացըն իրեաց զդրամս ետուք. ե՛ ի թէրզպէտոյ ընկալաք զնոսա. ե՛ ի ծերայէ ե՛ լուխլուղոյ իրեաց զնոսա ե՛ յոգնակոտակ նեղութենէն որովք հնարեին մեկնել զնա ի սրբոյ եւ ի կարեկցութենէ Սրբոյ Տանս" (Անդ. էջ 113—114):

պատմեաց աստանօր լուսաբար սրբոյ Տաճարին՝ զտեսիլս հիանալիս, թէ ի հիւսիսոյ կողմանէն եկն սաստիկ կարկտահառն հեղեղ եւ ողողեաց զգանձատունն Սրբոյ Աթոռոյս եւ զտեղի Սրբոյ Գլխադրին։

Պատմեաց եւ այլ ումն քրիստոնեայ ի նոյն աւուրսն, թէ տեսի զԿաթողիկէ Սրբոյ Տաճարիս այնքան խոնարհեալ, մինչ գրեթէ ի քակիլ մերձենալոյր։

Եւ մինչ մտախոհ լինէաք թէ զինչ արդեօք ցուցանիցեն տեսիլքս, յետ աւուրց ոմանց անցեալոց՝ եկն գուժ բօթաբեր ի Կոստանդնուպօլսոյ, թէ նաեւ ուխտաւորաց, յառաջ քան զճանապարհորդելն ի ծովն մեծ՝ խորտակեցաւ առաջի Արակլեայ։[1]

Եւ գարձեալ ի Բիւգանդիա՝ զայլ նաւ վարձեցին եւ նա եւս՝ յետ քանի մի աւուր՝ մինչ ի տեղի իւրում էր, հարաւ ի սաստիկ հողմոյ եւ բեկաւ ընդ ողն։

Եւ լըեալ զայսպիսի գուժալի լուրս՝ յիշեցաք զբանս տեսլեանցն եւ ապուշ մնացաք։ Եւ մինչ յայս վարանէաք, էհաս այլ իմն լուր չար քան զառաջինն, թէ ահա ընդ ուխտաւորացն գայ՝ անյագն ի չարիս՝ Բեկն երկրորդ՝ Պալըքէսէրցին փոխանորդ եւ վերակալ. եւ յետ սակաւ աւուրց եկն եմուտ ի սուրբ քաղաքն՝ ունելով ի հոգի եւ ի մարմին իւր զբազմութիւն լեգէոն գիւացն. կրկին Նաբուզարդանն եւ չարագոյնն քան զհրեայսն. զի նոքա զպատմուճան Փրկչին մերոյ ոչ պատառեցին խնայելով ի նա. իսկ սա՝ ամենեւին անխնայ կո-

[1] Արխիպ, այժմ Էրեյլի։ Մարմարա Ծովուն եւրոպական եզերքը, Թէքիրտաղի մօտ։ Այսպիսի նաւաբեկութիւններ յաճախակի էին գրեթէ առագաստանաւերուն համար։ 1726ին ալ պատահած է նաւաբեկութիւն մը Երուսաղէմի ուխտաւորներուն, որոնց մէջ կը գտնուեր Գրիգոր գալրի Քայսմաւուրքի հրատարակութեան բարերարներէն Հովսէննց մահտեսի Յարութիւնին փոքր եղբայրը՝ մահտեսի Ստեփաննոս (Քայսմաւուրք)։

ղոպտեաց զղարդ Սրբոյ Տաճարիս, մաշելով զնոսա ի հուր եւ ի սր. որ ուտէր եւ մանրէր եւ զմնացեալսն առ ոտն հարկանէր՝ քան տեսլեանն Դանիէլի։[1] Մերկացեալն ի շնորհաց՝ մերկացոյց զիւրկուհի հարսն սուրբ յամենից զարդուց։ Օձալեզու պիղծն՝ որքան բաւեաց՝ բարուրս կուտեաց ի վերայ բարեկրօն միաբանից։ Լցեալսն ամենայն չարեօք՝ զայս բարբառ արձակէր առ ամենեսին թէ գինէ որ ասէմ կամ առնեմ՝ ոչ խօսիս քեզ։ Այս նոր հրեայս եւ հին հեթանոս՝ եմուտ ի Տաճարն Աստուծոյ եւ եհեղ շուրջ զնովաւ զարիւն ժահահոտ ի բերանոյ իւրմէ։

Գոյին ընդ նմա եւ արբանեակք իւրապիսիք, որք ոչ յԱստուծոյ երկնչէին եւ ոչ ի մարդկանէ ամաչէին. որք ի վերայ հին չարութեանց իւրեանց, զոր անցուցին ընդ Սուրբ Տունն, սմա եւս եղեն նպաստք չարութեան եւ աղուհացաբարոյութեամբ պատրէին զպարզամիտ ազգս մեր։[2]

Ուստի տեսեալ խեղճ եւ ողորմելի միաբանից թէ ի քակիլ առեալ է ի հիմանէ Սուրբ Տունն ի

[1] Այնպիսի խժդժութիւններ ըրաւ պալըքէսէրցին Յովհաննես որ կոլտաին սիրտը խորունկ ցաւեցաւ. իր աչքով իսկ տեսաւ Ս. Փրկչէ վաճառման ծրագիրը։ Ապուչելեցի Սահակ պատրիարքին հրաժարման հետեւանքով (1714—1715), երբ Գանձակեցի Յովհաննէսը պատրիարք եղաւ պալըքէսէրցին նորէն ղրկեց. սա երեք չորս ընկերներով, "արք ժանկոտեալք հնադոյն ամբարշտութեամբ եւ նեխեալք վաղեմական ոխակալութեամբ" վրէժ լուծեցին Ս. Յակոբեն. Ս. Փրկիչ վանքը վաճառելու որոշումը տուին։ Կոլտա "քաջալանչ եւ արիական հովիւս,,, պարտքերուն երաշխաւոր եղաւ չորս տարուան համար, պաշտօնապես պատուեցաւ կառավարութենէն (խըլյա-էյա—), հասարակաց կնիքը փչրուեցաւ եւ Ամենօրը չուենչ առաւ։

Հանենք, ինչպես վերագոյն ալ դիտել տուինք, Կոլտոի հետ միեւնոյն բացատրութիւններով կը նկարագրէ իրաց վիճակը (Հմմտ. Հանենք էջ 114—115)։

[2] Հանենք էջ 114։

ձեռանէ նորին, եկին ի միասին լցեալ զաշս իւրեանց արտասուօք եւ եդեալ զձեռս ի ծնօտի խորհուրդ բերեալ ի միջի եւ հնարս իմացեալ՝ Կոտորեցին զինչ-ն պաբոռա, որով կինքեին վէ+իլ կոչեցեալքն անօրէնք ձեռնագիրս եւ տային ի ձեռս այլազգեաց եւ առնուին դրամս ի նոցանէ՝ որպէս թէ փոխ Սրբոյ Տանն եւ մնեկին իւրեանց պիտոյից. որպէս եւ այս վերոյիշեցեալ չարն՝ առնէր զնոյն կերպ չարաչար ագահութեամբ քան զառաջինն. վասն որոյ գրեթէ կինքն այն լինէր պատճառ պարտուցն ածելութեան։[1]

Եւ յետ կատորելոյ կինքն զայն, աղաչեցին զմեզ ի մի բերան, հարկադիր սիրմամբ միաբանիցն բազմութիւնք՝ դառնալ ի Բիւզանդիա եւ պատմել զաղէտ տառապման Տանն Սրբոյ եւ հնարս իմանալ Աստուծով՝ ազատման նորին ի ձեռաց անյագ կերդացն, եւ յառաջին պայծառութիւն անդրադարձուցանել զՏունն տիեզերաց։

Եւ մեր տեսեալ զնաղուութիւն Տանն տառապելոյ եւ զաղէտ գահին Աստուծոյ եւ զաղաղակ միաբանիցն՝ շարժեցեալ ի գութ Սրբոյ Տանն Աստուծոյ, որ միշտ կայր սեւեռեալ յոգի իմոյ անարժանութեան յառաջ իսկ քան զայսոսիկ, որպէս գրեթէ ի մանկութենէ, ելեալ ի Սրբոյ քաղաքէն հասաք Աստուծով ի Բիւզանդիա եւ պատմեցաք զամենայն աղէտ Սուրբ Տանն։[2]

Եւ լըեալ արանց բարեպաշտից, քահանայից եւ իշխանաց եւ առ հասարակ ժողովրդոց զտառապելութիւն եւ զկրակիծ Սրբոյ Տանն, որպէս եւ իսկ հնարիւ խորհուրդ առեալ ի միջի՝ արարին զԱռաջնորդութիւն Բիւզանդիոյս ի վերայ մերս խղճութեան՝ վասն օգտի եւ շնհու Տանն Սրբոյ։ Եւ ընդէր չէր աւրժ մեզ այս գործ, բայց առաք

1 Հանդէս էջ 118։
2 Հանդէս էջ 118–119։

յանձն, չէ քաջանէիցէ Երուսաղէմայն պարբերապետն ի Կոստանդնուպոլսոյ, որ եղէ-իսկ Տէառն յաջողմամբ։[1]

Եւ մեր յանձն առնլոյ ըստ խնդրոյ ամենից զայսպիսի գործ՝ հաւանութեամբ եւ հայցուածովքն ամենից՝ արարին զպատարիարգութիւն սրբոյ Գահին Երուսաղէմի ի վերայ արժանաւոր անձին Տեառն Գրիգորի Հօր մերոյ երջանկի։[2] Որ եւ նա

1 "Եւ նա թէպէտ պատճառեաց բազում եւ այնու չգաւ յետս, սակայն յետոյ խոնարհեցաւ ի խնդիրս նոցին վասն բազում անգամ աղաչելոյն նոցա։,,

2 "Եւ մինչ հաւանեցաւ լինիլ Պատրիարգ Մեծին Կոստանդուս, առ ժամայն նստուցին զնա յԱթոռն Կոստանդնուպօլսոյ, լինել փեսայ արժանաւոր Հարսին սրբոյ ի Սեպտեմբերի ԻԲ. յօրն ԽԲրբոն։ Եւ ի Սեպտեմբերի ԻԳ-ին, որ էր օրն Շաբաթ է– Տօն Սրբոյ Յարութեան Քրիստոսին, հաւանութեամբ ամենից քահանայից եւ ժողովրդոց եւ ծանուցմամբ հանդերձ յամենայն եկեղեցիս, եւ ի պատարագն յիշատակել Սուրբ Երուսաղէմ պարբեր+ զՏէր Գրէիթր Ադամանթեան վրդապետն։ Որք երբեւ լուան ամենեքեան, արտասուօք հանդերձ գոչեցին առ Աստուած թէ, Տէր օգնեսցէ ասցա" (Հանդէս. էջ 121–122)։

Հանդէս 1715 ի Սեպտեմբեր 12ին կը դնէ Կոլոտի պատրիարքութիւնը եւ Սեպտ. 12ն ալ կը չեշտէ "յօրն ԽԲրբոնով, բայց այդ տարւան Սեպտ. 12ը՝ խաչի Երէ+ էրթիւ է եւ ոչ Ուրբաթ։ Այդ տարւան Սեպտեմբեր ամսուն ԽԲրբոնները կը հանդիպին Սեպտեմ. Բ = 2, Սեպտ. Թ = 9, Սեպտեմ. ԻԶ = 16, Սեպտ. ԻԳ = 23։ Ջամչեան (հատոր Գ. էջ 772) սխալմամբ Սեպտեմ. 16ը ընդունած է, իսկ Ընդարձակ Օրացոյց (1901, էջ 128) Սեպտեմ. 9ը։ Բայց որովհետեւ Հանդէս Շաբաթ օր կը դնէ "Տօն սրբոյ Յարութեան Գողգոթայինն,, որ եթէ տեղական տօն մը չէ, Ս. Խաչինեաւ կատեաց օրն է, եւ 1715ի Ս. Խաչինեաւ կատեր Սեպտ. 10. Շաբաթ օրեան կը հանդիպի։ Այս պատճառով մենք ալ Սեպտ. 9ը, նշանակեր ենք Կոլոտի պատրիարքութեան ամսաթիւը։

Հանդէս դիտել կու տայ թէ "Յովհաննէս Վարդապետի գնալն աստուստ ի Կոստանդնուպոլիս եւ մինչեւ յաստղելոց անցից լուսոյն եւ ի լինելն նորին (= Կ. Պոլսոյ) պա-

հրամանաւ ծայրագոյն քահանայապետին եւ մեծաշուք հայրապետի՝ Տեառն Աստուածատրոյ Սրբազան Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց եւ հրաւիրմամբ բոլոր արամեանս գրոհից, եմուտ ի գերութիւն եւ ի ծառայութիւն աստուածաբնակ Տաճարի եւ մեծի Աթոռոյ Սրբոյն Յակոբայ: Որք եւ այժմ աւասիկ կամք ի պաշտօն ծառայութեան Տեառն Զօրութեան Տանն Սրբոյ՝ կապեալք առ միմեանս հոգւով եւ մարմնով եւ եղեալք ողորմելոյ արժանի վանն փրկութեան Սրբոյ Աթոռոյն:

Եւ յայսմ ամի, որ էր թիւն ՌՃԿԸ (= 1719) ազգն Դաղմատացւոց (= լատինաց) եւ Յունաց առին հրաման ի թագաւորէն նորոգել զհնութիւն աշխարհակեցոյց Տաճարի, Սրբոյ Յարութեան Քրիստոսի. ընդ որս եւ մեր ընկալեալ զնոյն հրաման նորոգել ընդ վերոյիշեցեալ ազգացն զբաժինն մեր ի նոյն Սուրբ Յարութեան Տաճարին, որ կայ այժմ ի շինման եւ ի նորոգման:[1]

Եւ մինչ սկսաք ժողովել ողորմութիւնս ի բարեպաշտից տեղւոյս վանն գործոյ նորոգութեան Սրբոյ Տաճարին՝ Յունիսի ԻԳ (= 23) յանկարծ հանդիպմամբ ի մէջ գիշերի անկաւ հրայրեցութիւն ի կէտիկ փաշա կոչեցեալ սահման քաղաքիս եւ յառաջս բազում բաժանեալ այրեաց զբազում տեղիս եւ զընակութիւնս. մանաւանդ զղօրմելի ազգիս մերոյ ջննջեաց զբազում տունս եւ կապեաց զամենեսեան յաղքատութեան որպէս յերկաթս. որ եւ ի վերայ այսց գառնութեանց այրեաց զբազմամարդ եւ զհոչակաւոր եկեղեցի սրբուհոյ Աստուածածնին եւ խաւարեցոյց զլուսատու ակն մեր: Բայց որ էհարն զմեզ ըստ մերս մեղանաց, ողորմ-

արիարգ, եղեւ մէկ պարբ է— ուրն ափս» (էջ 122—123)։ Եւ քանի որ պատրիարքութիւնը կը նշանակէ 1715 Սեպտեմբեր, 1713 Փետրվարին, սկսած կ'ըլլայ Կոլատին իբր "Աթոռակալ եւ վեհէլ" պաշտօնը։

1 Հմմտ. Հաննէ էջ 126, 128։

ցաւ գարձեալ ըստ իւրն գթութեան եւ ողորմութեան. զի հաճեցոյց զգթասիրտ սրբոյն եւ զփոխանորդ նորին, որք եւսուն հրամանն նորոգել վերըսաին զնոյն եկեղեցին, որք եւ ահա այժմ կամք Աստուծով ի վերայ գործոյ նորին շինութեանն՝ սպասելով կատարմանն։[1]

Որ եւ ի սոյն վերոյիշեցեալ թվին, որ է ՌՃԿԸ (= 1719), տնօրինմամբ Հոգւոյն Աստուծոյ, մեք նըւաստ ծառայք Տեառն, վերոյգրեցեալ Գրիգոր եւ Յօհաննէս, սպասաւորք բանի, կարի եւ յոյժ տենչանօք, հրամանաւ մեծի եւ տիեզերահռչակ ծայրագոյն քահանայապետին մերում, գահակալի Սրբոյ ընդհանրածաւալ, Առաքելական, Աստուածաէջ եւ լուսահեղոյս գահին Սրբոյ Էջմիածնի Տեառն Աստուածատրոյ, Սրբազան պատրիարգին եւ կաթողիկոսին Հօրն հասարակաց,[2] եռուք տպել եւ ի լոյս ածել զգրքուկս զայս, որ կոչի Զննօք պատմութիւք։ Զի գոնէ մեր մերոյ, զմեզ ծնօղի լոմայիկ իմն ընծայեսցուք,[3] եւ անբաւ

1 "Եաեւ յայսմ միջոցին (1719, Յունիս) Մեծ հրկիզութիւն եղեւ ի Կոստանդնուպոլիս եւ այրեցաւ բազմահաւաք եկեղեցին յանուն Սրբուհւոյ Կուսին Մարիամու. զոր (sic) գրեթէ խսպառ յուսակատուր եղեալ լքան երկոքին պետքն Սրբազանք. քանզի այն է աւագ եկեղեցի եւ պատրիարքարան կոստանդնուպոլսոյ։

...Որ եւ ինքեանք իսկ պետքն սրբազանք որպէս գյետին մշակ ի մէջ փայտի եւ քարի աշխատեին մինչեւ ցլրումն երկնահանդէս տաճարին այն. եւ ի լրանալն արարին զօն նաւակատեաց տեառնագրական։ Եւ ո՛չ է պարտ զանց առնել գքրտնաջան աշխատասիրութիւնս վերոգրեցեալ պերճաշուք իշխանացն մերոց. այսինքն մահտեսի Սեղբեսարոսին եւ մահտեսի Մելիտոնին, մահտեսի Յարութիւնին եւ մահտեսի Սարգիս Խալֆային, զորս կրեցին յօժարաբար ի շինումն այս սուրբ եկեղեցւոյս եւ յամենայն իրս, Աստուծով օգնէին սրբական պետացն մերոց» (Հաննէ էջ 128—129)։

2 Աստուածատուր Ա. Համատանցի 1715—1725։

3 Իրենց հոգւով սիրած Ս. կարապետին վերաբերող գործ մը առաջին անգամ հրատարակելով ո՛չ միայն բարոյա-

երանեւտեաց Սրբոյն Յովհաննու Մկրտչին եւ Սրբոյն Գրիգորի, զմեզ ի կեանս կոչողին, իբրու կաթլիկ մի առնբիբեսցուք։ Որոց գրաւեալ եմք ի ծառայութիւն, անդստին ի մանկութենէ անտի, եւ տեսեալ եմք բաղում անգամ սքանչելիս Հիանալիս ի սրբութենէ նոցին եւ երախտիս անմբաւս, զորս տեսաք եւ տեսանելոց եմք եւս՝ ըստ անկասելի յուսոյն մերոյ։

Արդ՝ որք ընթերցեալ զսա օգտիջիք ինչ ի սմանէ, յիշեսջիք ի Տէր, զվեհափառ, զսրբասէր եւ զազմայրդիւն առաքելաշնորհ քարոզն վերոյիշեցեալ զվարժապետան մեր եւ զուսուցիչ եւ զհայրըն իսկ մերս անուցման ըստ Հոգւոյ, զՏէր վարդապետան, եւ զմեզ, զնորին ձեռնասուն որդիքս՝ հանդերձ ծնողիւք մերովք։[1]

Հուսկ յետոյ քան զամենայն՝ զերկոսին որդիական մեր, զՏէր Թովման եւ զՏէր Երեմիայն,[2] *որք դեգերին միշտ ի դրունս ընթերցմանց Աստուածաշունչ տառից։ Եւ որք յիշէքդ՝ լինիք յիշեցեալք ի քրիստոսէ Յիսուսէ, յուսոյն մերմէ՝ յաւուրն այցելութեան՝ հանդերձ ննջեցելովք ձերովք. Ամէն։*

պէս "լոմայիկ„ մը նուիրած կ'ըլլան Մշու Մեծ ուխտատեղւոյն, այլ նաեւ շատ հաւանական է որ Զէնորի նախնական արդիւնքն ալ նուիրած ըլլան Ս. Կարապետին "իբրու կաթլիկ մի„։

1 Օրհնեալ ձեր ալ եւ ձեր վարդապետին ալ յիշատակները։ Տայր երկինք որ ձեր գործունէութեան եւ արուեստագիտութեան ոգին ալ յիշատակ մ'ըլլար անոնց, որ աբեմը կը կրեն։

2 Թովմաս կամ Թուման եւ Երեմիա, Կոլոթի առաջին աշակերտները (տե՛ս վերագոյն, էջ 70)։

Բ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՑԻՆ ՄԱՏԵՆԻՍ, ՈՐ ԿՈՉԻ "ԼՈՒՍԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԵԱՆ„ (1725)

Ձեռագիր Ազգ. Մատենադարանի թիւ 49։

"Եւ զի ընդ Աբրահամեան գովելի գոլով գեղեցիկքն եւ պարսաւելի՝ գարշելիքն, նմին իրի եւ բնաւ իսկ գոյք՝ հանդիպեալք էութեան, մշտափափաք եւանդիւք, առ ի գիւտ բաղձալի գեղեցկին՝ տաժանաբար վշտացնին։ Զի զինչ եւս անհանդուրժաբար տանջիչ առն՝ ըղձալոյն սիրոյի՝ եթէ ոչ՝ տարաձգութիւն բաղձալոյն՝ յոլով միջոցիւք։ Այլ արդ՝ ո՛ր ոք ներ բանականաց՝ հաւաստեաւ քաջածանօթ իւրոյ բաղձալոյն եւ ի տարաձգիլն յայնմանէ՝ ոչ վարանեալ սուզեցի մտատանջութեամբ։ Այլ որ միանգամ ոք իսկապէս յառաջածանօթ եղեւ իւրոյ ըղձալոյն՝ ի վերիպիլն յայնմանէ՝ հաւաստեաւ աներջանիկ զանձն վարկանի. որպէս եւ աստուածայինն Դաւիթ, որ թէպէտ եւ իշխանաշքեղ պետութեամբն քան զոյսս էր գերազանցեալ, այլ մինչ մտաբերէր՝ զինքն յըղձալի տեսութենէն Աստուծոյ տարանջատեալ՝ տառապիւր սաստկապէս, ասելով, Զայս որպէս յիշեի տարապիւր յիս անձն իմ, եւ թէ, Ե՞րբ եկիցէ երեւեցայց երեսացդ Աստուծոյ։ Եւ որ յագեալն էր կենցաղականիս պերճութեամբ, գիտելով եթէ զբաղումն են յօժարութեան, ըստ Սողոմոնի, որպէս զսովեալ ոք՝ յագեցութեան փափագիւր ասելով, Յագեցայց յերեւիլ փառաց

քոց, որ ուրեք այնպիսի ոք կարէ գտանիլ՝ որ ոչ յագիցի խորհակաւ իմն քաղցերբ. զի եւ եռօրեայ շրջանաւ նօթեցեալքն ի լերին, գարէ հայիւ եւ ձկամբք շատացան. զի թէպէտ եւ ցանկայ բնութիւն յագիլ, այլ թէ որով յագիցի՝ ոչ խնդրէ. զի եւ այնինչ ախորժականքն ի կերելեաց՝ կուշտորդապատիրք են, եւ յոպէսբար ուշարարք հեշտութեան: Այլ արդ մի՛թէ եւ սրբազանն Դաւիթ իցէ յայսմանէ զրկեալ, եւ ընդ՛ր իսկ սովելով, ոչ ապաքէն տեսութեանն Աստուծոյ. զի քաջ իսկ գիտէր թէ, թէեւ բնաւիւք ոք հեշտանալ կարասցէ եւ յագիլ, թարց տեսութեան Աստուծոյ՝ որպէս զքաղցեալ վարանի կարօտութեամբ ընդ Անառակին: Ըստ սմին յարացուցի եւ յօրացեալքն ներ հանգստութեան՝ խոստովանին զինքեանց անհանգիստ գոլ ըստ ումեմն երջանիկ վարդապետի, որ ասէ թէ, Տէր արարեր զմեզ վասն քեզ՝ եւ անհանգիստ է սիրտ մեր՝ մինչեւ յանգիցէ ի քեզ: Եւ աքանչելատեսիլ մարգարէն Մովսէս՝ յետ այնքանեաց ի վեր քան զերկանայց տեսութեանց նկատման՝ զերջանկութիւն կայացուցեալ ներ միայնում տեսութեան Աստուծոյ՝ փափաքեր յորդորէս. Ցո՛յց ինձ, ասէ, զերեսս քո: Որպէս եւ Փիլիպպոս ասէր, Ցո՛յց մեզ զՀայր քո: Որպէս թէ յետ այնքան երանաբուն կենաց կենցաղոյ՝ անտեսութեամբն հօր՝ սաստկապէս տանջի: Ըստ որում եւ Սողոմոն, որ գրեթէ ամենայն հեշտալեօք պատարուն եւ անկարօտ կենցաղականօք, այլ ներ ազդեալ իմացականին տեսութեամբ թէ գերեցիկք գոն, յորոց ինքն վրիպեալն է ի նոցին տեսութենէ, խանդաղատական ձայնիւ հրաւիրեր յըսպիսութիւն աներջանիկ կենացն, ասելով. Ե՛կ ընդ հովանեաւ վիմին առ նախապարիսպն. ցո՛յց ինձ զդէմս քո, եւ լսելի արա զձայն քո՝ զի ձայն քո քաղցր է եւ դէմ քո՝ գեղեցիկ: Եւ արդ՝ զի այսոքիկ հաւաստաբար ճանաչեցին, եթէ յըղձալոյն

վրիպիլն մեծագոյն լինի վտանգաց առիթ, ցանկային եռանդուութեամբ հուպ առընթեր նմին գտանիլ: Որպէս ասէ Արիստոտէլ ի Էէր պոծաոց թէ՝ Զիք իր ինչ որ ցանկայ իմացութեան եւ ոչ ցանկանայցէ ընդունել զնա. զի եւ ոչ իսկ ցանկայր եթէ զչինչ զգայր յայնմանէ հրճուանս բարեբաստագոյնս. որպէս եւ ումն Սոփեստէս ոգէ ասելով. Հրճուին անձինք բանականաց՝ առ ի գիւտ միոյ իրի, որպէս եւ մերս ի գիտութիւն ընդհանրից: Համատիպ սմին եւ ոչ աննման ասէ Փրկիչն զգիւտ ոչխարին եւ դրամականն կորուսեալոյ: Այլ արդ, վասն զի ամենայն գոյք ցանկան կատարելութեան իւրեանց, ըստ Պրոկղոսի, որպէս ծառք՝ ծաղկանց եւ պտղոց. արծուի՝ սրատեսութեան եւ վերամբարձութեան. տատրակն՝ ողջախոհութեան. արագիլն՝ արդարութեան. երկիր իւրոյ կայութեան եւ յառաջերութեան. հուրն՝ չերմութեան. մրգեղինք՝ քաղցրութեան. եւ ծաղկունք՝ հոտոյ եւ գեղեցկութեան. եւ մարդս՝ վախճանին իւրոյ վերջնոյ եւ փառացն աստուածանալոյ: Այլ վասն զի ի տարաժամ ժամանակի հպեալ ի բաղձալին, ուստի եւ խղճալոյն հանդիպեալ կենի, որպէս եւ հրեշտակական Վարդապետն Սուրբն Ներսէս Լամբրոնացի ասէ ի ձառս Սրբոյ Հոգւոյն, թէ արդարեւ ձգեաց մարդն զձեռն իւր ի փայտն կենաց, զոր յառաջն ի բայ առաքեցաւ ի նմանէ, էառ եկեր եւ զյաւիտենական անձին սեպհականեաց զկենդանութիւն: Այլ Աստուած՝ որ Աստուածանալոյ դիտմամբն եստեղծ զմարդն, հնարս առ ի նոյն յարդարեաց բարեխնամութեամբ, զի զվայրանկեալս մեր բնութիւն, զառ ի վեր ածցէ ի փառս աստուածութեան արարեալ անդուխտս վերելեակս եօթնեկի աստիճանօք. զի մարդն՝ որ եօթնեկի մոլութեամբ կորոյս զվախճանն իւր, գոցէ զնոյնն ի մէջ եօթնեկի խորհրդածութեանցն եկեղեցւոյ. որպէս ի տեսլեանն ասէ

Յովհաննէս՝ զորդի մարդոյ շրջել ի մէջ եօթն ճրագարանաց: Այլ ի մէջ այսց խորհրդածութեանց օգտակարագոյնն բեկման մերոյ՝ է սրբազանն Խոստովանութիւն, որով մարդ ճանաչէ ի ձեռն Նորին իբր ի հայելւոջ զպակասութիւնս իւր: Զի զոր օրինակ, անարատութեանց ցանկացողաց՝ է յատկութիւն, որ դէմ յանդիման եդեալ զՀայելիս՝ զոգեղութիւնս իւրեանց դեղեցկացուցանեն, այսպէս մարդկայինս կեան՝ տգեղացեալ ի ձեռն մեղաց՝ ցանկայ յաւէտ անարատութեան, զի փեսային իւրոյ Յիսուսի հաճելի երեւեսցի:

Եւ զի ցանդ մտաբերեալ իմ թէ որովհետեւ եւ զինուորեալն եկեղեցւոյ, որ կարգեալս եմ փեսայ, որով բաւեցից զՀարսն Նորին շքեղազարդել եւ իբրեւ զկոյս մի սուրբ՝ յանդիման կացուցանել Քրիստոսի՝ սրբազան խոստովանութեամբ, զի մի ունիցի զարատ ինչ եւ զտգեղութիւն, այլ շքեղազարդեալ երեւեսցի խոստովանութեամբ եւ մեծավայելչութեամբ: Վասն որոյ եւ զիս՝ զի մի կշտամբեսցէ հեծութիւն անցելոցն յիշատակաց, որպէս ասէ Սողոմն՝ ներ Խմաստութեան, չան եդի ըստ կարի զայս դուշնաքեայս յիշատակ սփռել յեկեղեցիս մերազնէից, որ գոլով կամար լանջագեղ Հարսին եկեղեցւոյ, գօտեւապէս զմէջն պարապնդեսցէ, հետեւիլ արագաթռիչ ընթացիւք ընդ շաւիղս ընթացից գարշապարացն Յիսուսի:

Աստանօր չանակուռն տրփանօք՝ ետու իլոյս ածել զլուսատուս այս պայծառափայլ եւ մթաւփարատ զանազօտ եւ զանստուեր ճառագայթ, որ դրեթէ միանգամ եւեթ մտադրաբար ծագօղացդ զղանազան համ ճաշակաց ընձեռէ ախորժափորձ կոկորդին. զի որպէս արփին միակ գոլով զգունագոյն երանգս յօրինէ ի թերթս վարդից եւ այլոց ծաղկանց, եւ ըստ զանազան նոցին խառնուածոց՝ այլապէս զանուշագոյնն ընծայէ բուրումն հոտոց, այլ գունակ եւ այս ստուերափարատ արփի վերաձայնեալ Լուսաւորութիւն Խոստովանութեան, գրեթէ զղանազան առաքինութիւնս, յետ արտաքս առաքման մոլութեանց, ներածէ յանձինս բարեպաշտից: Ուրախասցին ուրեմն այսու խոհական բեկրութեամբ դասք վարդապետաց եւ ջոկք քահանայից: Վարդապետք՝ զի քարոզեսցեն. եւ քահանայք՝ զի բարեպէս արասցեն զխոստովանութիւն: Ոչ անտես առնելով եւ զիս ներ հաճոյիցն Աստուծոյ յիշատակել՝ զարուսպ Տեսուչս Սրբոց Տեղեացն Քրիստոսի, եւ իբրեւ զդէտս Պօղոսի Մեծի կոստանդնու, զՅովհաննէս բանի պաշտօնեայս: Որ բազում եւ անդրջանացութեամբ եւ յոլով արդեամբք միջնորդութեամբ որդեկի իմոյ Յակոբայ բանի ծառայի, եւոս թարգմանել զսա՝ յամէնիմաստն Դաղմատացւոց, հանճարասիրութեամբ վարդապետին Ղուկասու խարբերդացւոյ, առն հմտավարժի լեզուացն Լաթինացւոց:

Վասն որոյ աղաչեմ զՀամայն հանդիպողդ սոյն Աստուծոյ կամացն օթևարանիս՝ յիշել զիս ծնօղովք իմովք հոգեկանօք եւ մարմնականօք. զաստուածային վարդապետն իմ զըստ հոգւոյ եւ զըստ մարմնոյ զնահապետն իմ եւ զտածիչն եւ զվարժապետն իմ ամէնիմաստ, զՀանգուցեալն ի Տէր, զՎարդան Բաբունի, Աստուածաբան եւ Տաճարաշէն եւ զժրաջան մշակն այգւոյն Քրիստոսի. զեղեցիկ հասկն եւ զատաքայեալ ցորեանն, զՀացն քաղցելոց եւ զջուրն զովացուցիչ արանց պապեցելոց, զանուանին եւ զփառաւորեալն, զՔրաշագործն ի կեանս իւր եւ յետ կենացն: Որոյ աղօթիւքն ողորմեսցի Տէր Համայն բարեխիրաց:

Եւ զի յետ Նորին զդաստիարակիչն իմ, զՏէր Գրիգոր Սրբասնունդ վարդապետն, զայրն աստուածային եւ զճգնազգեաց անձն երանելի: Եւ ինձ՝ վերջածին ստրուկ Նորին որդեկիս, Բաղիշեցի

Յօհաննէս Պետիս։ Եւ զծնօղն իմ մարմնաւոր զհանգուցեալսն առ Քրիստոս։ Եւ որք յիշէքդ՝ յիշեալ լինիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ։

Ի վերջ բանիս աղաչեմ զամենեսեանդ ի Տէր, զընթերցողդ եւ զօրինակողդ, զդուդնաքեայ յիշատակարանիկս գրել անդադաղ, զի գրիցի անուն ձեր ի դպրութիւնն կենաց։ Եւ որք ձանձրանան՝ տապար առ արմին ծառոյ դիցի։ Արդարեւ սիրողացդ Աստուծոյ չէ ինչ տաժանելի, եթէ զձանձրոյթն յետս նահանջեցէք ընդ յանդորր ուղղի եթէ չանաս ընթանալ, ոչ ապաքէն զվուշն պարտիս ի բաց կորզել, զի ագարակ ծուլից լի է փշոք ասէ Սողոմն. մի պատճառեր թէ առիւծ ունի զճանապարհս եւ դայլ՝ զհրապարակս. այլ ճեմեսջիր ի վերայ իժից եւ քարբից. այսինքն կոխելով զզօրութիւն թշնամւոյն եւ զծուլութիւնսն՝ ողջ լինելով սիրոյն Աստուծոյ։

Արդ՝ եղեւ թարգմանութիւն սորին ի թվին Քրիստոսի ռէճիե (= 1725) եւ Հայոց ՌՃՀԴ։ ի մեծ մայրաքաղաքս Կոստանդնու պոլիս. յամի սորուկ եւ վերջին իշխանութեանս Մերոյ Հոգեւորի, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին Եկեղեցւոյ։

[Ձիշատակ յաւիտենից եղիցի արդարասիրիս, զի ի համբաւէ չարէ ծուլութեան մի երկեսցի երբեք։] (Այս վերջին տողերը գրչին են)։

Գ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՍԿՈՐՈՍԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՐՈՒՆՈՒԹԵԱՆ (1729)։

Ձե֊ռ֊ք֊ի Աղ֊. Մ֊ա֊կ֊ա֊բ֊ե֊ա֊նի թ֊ի֊ 3։

"Ձիշատակարան թարգմանել տուողի գրոց"։

"Երեքերանեան աստուածաբանապետն Եկեղեցւոյն Քրիստոսի, աստուածայինն Դիոնէսիոս, ի գիրս Աստուածային Անուանց Եօթներորդ գլխոջն ասէ թէ, Պիտոյ է մեզ աղօթիւք նախ համբառնալ առ սուրբ Երրորդութիւնն, որպէս յակիզըն բարւոյ եւ հպելով ի նա՝ աղօթիւք ուսանել զամենայն բարի պարգեւսն, որ շուրջ զնովաւ են սերտեալ. զի ինքն յամենեսին մերձ է, այլ ոչ ամենայն մերձ ի նա։ Քանզի բանական բաղձանք իմանալեացն էութեանց եւ որք ներ եթերականին եւ ծովիակուսին ստորեւ կանն պարագրեալք՝ հանդոյն վերնասլաց տարերն հրեղինի ձկտին ուրքան կարեն հասանիլ, առ ծայրն բարութեամբ անեղականի ի վայելումն անչափելոյ բարութեան իւրեանց արարչի. բայց զի ոմանք զընդիմատիպն բարւոյն կամայ ի տեղի նուիրոյ ողջունելոյ անդր քան զկողեղինս տարր ստորասուզեալք յանկարելոջ տեղի տաղտապին, եւ ոմանք մարմին ունելով եղծանելի՝ հոգւով ծանրացեալք զօրէն կապարի սուղին ի ջուրս սաստիկս։ Վասնորոյ վիսանակ անյեղլի բարւոյն անփոփոխ չարին հանդիպին։ Եւ այս վասն այսորիկ զի ոչ ընտրեն զԱստուած ունել առաջնորդ գիտութեան եւ

իմաստութեան՝ այլ անոտի գիտութեամբք ի վերայ իմաստութեան Աստուծոյ պանծալ յուսացեալք եւ յեղելոցն եւս զրկեալ լինին. զի բաղձանք անհասիցն՝ ի հասանելեացն եւս զրկեն զբաղձացողս, ըստ որում եւ վեհաբանն Արիստոտէլ՝ զեւրոպայն* կամելով քննել, յոչ հասանելն՝ ինքն ի նմանէ քննեցաւ: Իսկ աստուածաբանութիւնն ըստ կարի ընդունողին պարգեւէ եւ յանհասին հրաժարեցուցանէ, որպէս յայտ է եւ ի պարագլուխ տեսանողէն. զի թէպէտ զբոցափայլն այն մարենի ձկտեցաւ նշմարել, զի եգիպտական կրթութեամբ գոլով վարժեալ բնութեան ընդդէմ զտեսիլն ենթադատեաց, թէ զի մարդ երեւեալն ի ձեւ զգալի հրոյ՝ զզգալին մարենի ոչ այրեցէ, եւ մինչ այսպիսի փիլիսոփայական վիքացմամբ զննել ընթացաւ, անդրէն երեւեցելոյն յետս ընկրկեցաւ՝ թէ լոյծ զկօշկիզ յոտից քոց. այսինքն՝ զնոտիդ այդ եգիպտական հանճար լոյծ ի քէն. զի խորոյն աստուածաբանութեան լինիցիս տեղեակ. զի այք ի մեռելոտիս հպիցին անսուրբք կոչեացին. արդ զգեցողդ զմեռելոտիս անմահի քո Աստուծոյ գործոյն ոչ կարես տեղեկանալ: Վասն այսորիկ ուրեմն հրաւիրիմք յսկիզբն ամենայն բարի առաջարկութեանց առ շնորհատուն բարեաց աղօթիւք համբառնալ, զի մի՛ մեռելոտեօք առ անմահին բնութիւն եւ գործս յանդգնիցիմք մերձենալ ի քննութիւն. զի որք զառ ոտինան անգիտանան, ոչ է յարմար առ անչափն բերանաբաց լինիլ, ըստ Աստուածաբանին Գրիգորի: Զի որ ոչ կարէ բարձրագոյնս իցէն, այնոյն չափով պարզագոյնն տաց կարօտին. զի եւ արատնշմարն հայելի ի մառախլապատիլն յեկամտից, զդէմս նշմարողին ոչ ցուցանէ, վասն այսորիկ վճռագունի կարօտի ապակւոյ: Այսպէս եւ աստուածաբանութիւն՝ յոչ ումեք զինքն թագուցանէ՝ եթէ զյարմար՝ ընդու-

* Իմա՝ «զնուրիպոն». Տմմտ. Նոննոս, էջ 39:

նակ գտանիցէ: Իսկ այս յարմարութիւնս ոչ լինի առանց մերձեցման առ Աստուած: Իսկ առ Աստուած մերձեալն՝ աղօթիւք լինի. ըստ որում սոյն Դիոնէսիոսի ի գիրս Աստուածային Անուանց թէ նախ քան զամենայն եւ յաւէտ քան զաստուածաբանութեան՝ յաղօթից սկսանել պարտ է. զի աղօթքն է որպէս բանալի, որով կարեմք բանալ զամենայն գանձս Աստուծոյ եւ անտի առնուլ որ ինչ օգտակար թուեսցէ մեզ ի փրկութիւն:

Ուստի եւ իմ սարկութիւն՝ բաղձանս ունելով այսպիսի լիագունի աստուածաբանութեան շահմարանի ստացման, յոչ լինելն ձեռնհաս, յաղօթս ապաւինեալ երկիւղած մտաք եւ Փրկիչն իմ Յիսուս, որ զկամս երկիւղածաց առնէ եւ աղօթից նոցա լսէ եւ կեցուցանէ, որ յամենայնոյն լերթն ինչ է— յայսմ վայրկ է— լո— աղօթից նմա եւ անգին մարգարտիս արար զիս արժան. զի գրեթէ սա է ամենուրեակ գանձարան եւ ամենաբարի մառան եւ ամենայն մրգաց եւ ծաղկանց մենարան. ըստ որում է— է մեզ ձաղկանց զբաղէն ուրն բուսուցեալ է— է մեզ մրգաց զմառնո նեխեալ է— զմառնո է մլտղեղնոյ պտուղ բուբոլեալ, բայց չէ զարմանք զի եւ ներ տապանին Նոյի՝ գազանքն ընդ սուրբ կենդանեացդ խառնեին եւ ոչ տաղտարան Աբրահամու ի Հագարայ զրկեցեալ, եւ ոչ դասքն Առաքելոց՝ ի Յուդայէ. զի թէպէտ եւ ծիրանին գոյն՝ ըստ ինքեան իցէ գեղեցիկ, բայց եւ երբեմն ընդ թխագունի սեւոյ ցանկի յոստայնանկաց. որ թէպէտ եւ ըստ ինքեան զոչինչ ի ծիրանւոյն պայծառութենէ շահի սեաւն, բայց զծիրանին պայծառ եւս ցուցանէ. որպէս եւ ի մառախլապատ երկնի շողն արեգին զաղեղն ճաճանչաւոր եւ բազմագունակ յօրինէ: Իսկ թէ բարեգունի եւ աննախանձ վերծանողն սոյն մենարանս աստուածաբանութեան դիպեսցի, որպէս ի Մայիս ամենեցուն զցօղոյ շիթս յերկնից ընկալեալ զգեղեցկատեսիլ

մարգարիտս յօրինեսցէ եւ թէ ոչ թիւնալեաց հանդիպեալ օձաբարոյից՝ չէ զարմանք թէ ցօղն ի թիւն փոխեսցի. զի եւ մաղձոտեալ ստամոքսոյ յատկութիւն է զեւս քաղցրագոյն կերակուրս եւ բժշկական դեղօրայս առ ինքն դարձուցանել, չունիմ ասել ինչ առ այսպիսիս. քանզի եւ Եբրայեցիք զարդարն եւ զանարատն Յիսուսն մահու արժան դատեցին: Բայց դուք բարեբարոյք իցէք, ով սիրելի ընթերցօղք, զբարի բարին յամանս հոգւոյ եւ շտեմարանաց ձերոց ամբարեցէք եւ զնոտանն ի բաց ընկեցէք եւ կամ զոմանս ուսարուք իբր զգրկելի եւ զոմանս իբր զնորչելի. զի գիտէն զչար՝ ոչ է չար, այլ ի գործ ածելն: քանզի եւ Փրկիչն գիտեր զինչ կրեր ի մարդն. այլ սրբազան վիպաբանն ոչ ասէ թէ կրեր, այլ թէ գիտեր. քանզի այսպիսի գրեանք են ոմանց հոտ ի մահուանէ ի մահ եւ ոմանց ի կենաց ի կեանս. նաեւ քար գլորման եւ վէմ գայթակղութեան. արդ դուք ոչ վհատիլ կամին՝ վարժեսցին ի համալսարանս եւ մի նեմանիցին գպրոց եւ փարիսեցւոց, դուք փակիչն զարօրայութիւնն Աստուծոյ, ինքեանք ոչ մտանէին եւ որք մտանէինն՝ չտային թոյլ մտանել: Ով տայր ինձ զամենայն խորայել ի մարգարէս. բայց աւաղ անբուժելի եւ խիայթեալ վիրաց իմոց. զի պատիժն առ հնովք սպառնացեալ՝ արդէն առ մեզ կատարի. քանզի ուր են աքանչելի խորհրդականք, ուր դպիր իմաստունք, մանկունք արդարեւ տեսուչք եւ խաբեբայք մեզ տիրապետեալք: Բայց թերեւս այցելութիւն ի Տեառնէ եկեալ, բացցէ Տէր Յիսուս զաչս սիրելի ազին իմոյ ճանաչել զչար եւ զբարի, զպատուաւորն եւ զկարկատիչն, զթափողն ընդ վայր եւ զժողովողն ի մի վայր: Ուրեմն ահա այս ամենալից դանձարանս հայելի հետեւողաց եղեցի, զի սովաւ թերեւս կրթեալք գիտասցեն զախորժելին եւ զժայթքելին: Արդ ե՛ս յեպինէ ի բանաւէրսդ, այցելո՛ Սբբոյ Տեղեացն

Աստուծոյ ե՛ս իբրո՛ Տեա՛ւ Մայրապետին կոստանդնո՛ Պօլսոյ, Յօհաննէս բանիւ պաշտօնեայ, փոխանորդ Բաղիշեցի, յետադասո՛ւ աշխիբ Տեառն Վարդանայ ամենիմաց եւ աստուածաբան Վարդապետի հանգուցելոյ առ Քրիստոս եւ Տեառն Գրիգորի սրտբեկենցաղ Արքեպիսկոպոսապետի Սրբոյ քաղաքին Երուսաղէմի եւ առաքելական սրբոյ Աթոռոյն Յակոբայ, եւ իմ համանուանդ եղբօր Տեառն Աբրահամ Ամենայն Հայոց գերապատիւ սրբոյ Քահանայապետի եւ վերջապէս ի յիշատակ անյիշելի Հոգւոյն իմոյ բազմամեղի, որ հանդիպողացն սոյն Գրքոյս, աղօթիւք բուժել յանբուժելի վիրաց իմոց: Եւ սոյն գրքոյս աստուածաբանութեան եղեւ նորընդանիլ Խաչբերդցի Ղուկա յոքնահանճար Վարդապետն, կալի զոլ պեղեակ լրիվնական լեզուի, որ գրեալ գնայ ի մալեբեայրն նախափաղփարին նշմարեալ՝ անդրէն հայկական բառիւ էբր զնուրբն զրոյց որոք եղեր: Վասն որոյ տեսեալ երկոքեան Որդեակքն իմ ի քրիստոս Յոհաննէն եւ Յակոբ Վարդապետք, զյորդաբուղխ բղխումն թարգմանեալ նոյնոյ Վարդապետի Ղուկասու, յանձն առին գրել ինքեանք փոխ առ փոխ եւ իւրեանց գծագրութեամբ սակաւ ժամանակս, գրեթէ մինչեւ յաբին ամիս, եղերեցին զսոյն գիրքս եւ զվախճան թարգմանութեան: Ինձ, որ եմ հայր նոցին, հոգեսէր եւ գորովագութ փութով եւուն տեսանել որոց եւս մնան բարեաց եղեցի:

Յիշեալքիք եւ զամենայն աշխեբարեալ արդեամբ ի քրիստոսն, որ մեզ յաւուրս չեչտից

ղՀարբպաՀեռս, Ե- ԸՀ ոբՀ պԵ- Ե-ս ա- նայն վաՀճան յԻպԻն, զի հաստիցին ա- այն, որոյ վաՀճանաաշխարՀն: Յիշեսջիք նաեւ ընդալաւ ծեր է քրիստոս՝ զԳաւպար պղէր Սեբաստացի, որ բաղմ- Ե- ԸԽոՀ ոՀն է վերայ մանկանց ծերոց հաՀաՀաց. որոյ փոխանակ իւրոյ ըղձալոյն, որ է տեսութիւն Աստուծոյ, լինիցի արժանի:

Արդ այք հանդիպիք սմա մի կարծէք զսա մի միայն գիրք, այլ զորքան ունի հատորս եւ խնդիրս այնքան գրեանս զսա իմայէք: Եւ ոչ միայն վասն այսմ գրքոյ ի ձէնջ զողորմին խնդրեմ, այլ եւ վասն Լ-ասաոր-ՐԻ-ն Խոսրովանո-ՐԻեան կոչեցեալ գրքոյն եւ Անտոն Այլբանո-ՐԻեան, որ է Բ. հատոր, որոց մին թարգմանեցաւ ի վերոյ յիշեալ Վ-ԻսԻ Վարդապետէ, եւ ակն ունիմ թէ միւս հատորի տեսութեան թարգմանութեան: Եւ այս ասացեալ գիրքս Յայրուբենից վասն հաւաքեալ եւ ԻԴ. հեղինակէ մեկնութիւն հաւաքեալ, որ ի վերայ Աստուածաշունչ կատարանաց. եւ վասն այսորիկ Անտո- Այլբանո-ՐԻեան կոչի, զի որ այսմ գրքոյ հանդիպի ի կողմանէ այլաբանութեան ի վերայ Աստուածաշունչ գրոց, ամենեւին անտարակոյս մնայ: Նաեւ խնդրեմ զաղօթս եւ վասն գրքոյն, որ կոչի Խոբէո-ՐԻեան Աշխարհ, որ է Երկո- հատոր. որ թէ ումիք դիպեսցի տեսանել զայսոսիկ գրեանս՝ գիտել կարէ թէ ոչ ի զուր ինչ ընթացեալ իցեմ:

Արդ՝ եղեւ թարգմանութիւն սոյն Աստուածաբանական գրքոյս, ռՃՀը (= 1729), ի քաղաքն Կոստանդնու Պօլիս, ընդ հովանեաւ Ս-րբ Կարապետ Եկեղեց-ոյն, որ յԻ-սկէ-պաբ. աննախանձ սիրով դիտողացդ եւ զգիշատակարանիկս անձանձիր գաղափարողացդ՝ ծառայիդ Աստուծոյ ծառայ եմ եւ եղեց, եւ այք անփոյթ առնեն գրել զգիշատակարանս՝ ջնջեսցին ի գպրութենէն կենաց:

[Արդ՝ ես այսց յամենայնի առ ոտս անկեալ զհանդիպողդ նաեւ զընթերցողդ Աստուածաբանութեան գրքոյս աղաչեմ, զի միով լիով բերանով ողորմի տայցէք անխմաստ եղելոյ Զմաացի մահտեսի Մարտիրոսէ որդի Կարապետ իբր երէցակէ, որ բազմօք աշխատութեամբ է ծեր ընթանալ ժամանակի Աստուծով սկսեալ եւ յանդ եւ ի աւարտ հասուցի շնորհօքն Քրիստոսի. ուրեմն խնդրեմ զի մի դանդաղեցէք տալ զողորմին բազմաւեղ ծառայիս եւ եւս ծնողին իմոյ Հոգեւորի, այսինքն՝ վարժապետիս Տէ-ն Սիմէոնին. նաեւ մարմնաւոր ծնողացս մահտեսեացն Մարտիրոսին եւ Մարըամին. որ եւ ես հայցեմ ի Քրիստոսէ՝ զի զսիշողդ յիշեսցի ի միւսանգամ աւուր գալստեանն. Ամէն:]

Գ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆԵԼ ՏՈՒՈՂԻ ԳՐՔՈՑՍ, ԿՈՉԵՑԵԼՈՑ ԸՆՏԱՌ ԸՆԼԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ (1740)։

Ձե՜ռքիդ Աղէ՛ք Մաթենադարանէ թիւ 1։

"Սքանչելահրաշ, ամենայաղթ, ընտիր եւ հեզաբարոյ Ծառային Աստուծոյ՝ Մովսէս, զլինելութիւն համատարած աշխարհի ճառելով՝ զջրամատակուտակումն տարրական ջրոց, ի բերանոյ բարձրելոյն կոչեաց՝ ծովս. եւ զամենագութսարս սրբազանիցդ կանուխական գրեանց՝ Հոգին Սուրբ մակագրեաց՝ Աւետարանչուն. զի ի Հոգւոյն Սրբոյ կրեալք խօսեցան Մարգարէքն եւ Առաքեալքն եւ Սուղոմոն. զոր եւ ի նիկիական դաւանութեան՝ հեղինակ խօսողութեան Մարգարէից եւ Առաքելոց եւ Օրինաց, զՀոգին Սուրբ դաւանեցին Սուրբ Հարքն, ասելով. որ խօսեցաւ յՕրէնս եւ ի Մարգարէս եւ յԱւետարանս։ Որով կամեցան յանսխալութենէ խօսողին՝ զանսխալութիւն խօսելոցն արտայայտել։ Այլ քանզի որպէս արհեստն ցանկայ հաւասարիլ բնութեան եւ ոչ կարէ, այսպէս եւ բնութիւնն՝ հեղինակին բնութեան եւ ոչ զօրէ համանմանիլ։ Վասն որոյ եւ երկանկասէրն եւ բարեփառն ի մէջ թագաւորաց ճոխմասան Սողոմոն՝ կամելով զնմանութիւն նախատիպին ամենայնի յինքեան բերել եւ իբր արհեստական արարչի իմիք բնութեամբ՝ զարարչին գործել զփանաքի նմանակերտութիւնս, ի գրոց Ծողովոյ, 2. 6. ասէր. Արարի ինձ աւազանս ջրոց առնել ի նոցանէ զանտառս զուարճայեալ ծառոց։ Զի որ արար զջուրսն եւ կոչեաց զժողովն նոցունց՝ ծովս, սոյն իսկ արար զաւազանս ջրոց առ ի անկազարդութիւն անտառաց։ Գերերանեանն ամենայնի՝ Աստուածային հանդիսավեհութիւն արար, ասեմ, ծն անդր քան զՍողոմոն զբրբազան գրեանն, իբր անօթս շնորհաց կենդանարար ջրոյ Հոգւոյն Սրբոյ, առ ի արտադրել ջրոցն այնոցիկ միջնորդութեամբ՝ զանտառս զուարճալեաց ծառոց այլաբանական, խորհրդական, բարոյական եւ հոգեւորական եւ նկարագրական մեկնութեանց։ Որ իբր ի գետոյ բաշխումն է Հոգւոյն Սրբոյ, յառաջ խաղացեալ աղբիւր իմն տիեզերածաւալ եւ յորդաբուղխ եւ անտի բաժանեալ ի չորս յառաջս քառակերպից մեկնութեանց։ Եւ ասեմ յաստուածային դրախտէ փափկութեան աղբիւրս այս Աստուածաշունչ տառից եւ չորիւք ընթացիւք զտիեզերածաւալ եկեղեցի անտառացոյց զուարճալի ծառոք։ Ո՛չ ուրեմն թարց բանաւոր պատճառի հեղինակ գրքոյս կոչեաց զանունն սորին Անտառ Այլաբանութեան կամ Մրջնոց Անտառչին Սուրբ Գրոց. յորում դրախտի զվարսաւոր ծառս գեղեցիկ մեկնութեանց քառակերպից ի մի տուփ համագումարեաց։ Զի թէպէտ միակերպ անուամբ յորջորջեաց Անտառ Այլաբանութեան, բայց ծննդական երկին իւր ցուցանէ ի սմին եւ զգրականն մեկնութեամբ նախագրեալ բառից. զխորհրդականն մինչ զվերջն եւ զմանանայն տայ ապացոյց աստուածայնոց քաղցրութեանց, զՀոգեւորն մինչ զերկինս տայ օրինակ եկեղեցւոյ. եւ կամ զգրականն Հոգւոյ հաւատացելոց, զբարոյականն մինչ զչորեսին գետոն դրախտին յարաբերէ առ չորեսին բարոյական առաքինութիւնն, ըստ մեկնութեան Փիլօնի Եբրայական իմաստասիրի։ Բայց հեղինակ սորին չորեքկին մեկնութեանց իբր պարունակող զայլաբանականն ի կիր առնու, իբր թէ զժողովս

Ջուրց միակ անուամբ ծով կոչելով, Հարկաւորէր ասեմ առ ի լրապէս իմացումն Աստուածային տառից զկնի նկարագրականին այլաբանականն մեկնութիւն, իբր զկնի Հարկաւորին՝ վայելչականն. քանզի թէ ըստ երանելւոյն Պօղոսի, ամենահնար բանալոյն խորոյն Աստուծոյ, Գիրն սպանանէ, այլ Հոգին կեցուցանէ. այսինքն՝ ծուծն եւ իմացումն գրոց. զկնի նկարագրականին զՀաւատալիսն կենսաղարդելով. զի՞ արդ ուրեմն ի գիրն միայն ապաստանելով զբաւական լուծումն տարակուսանաց կարէր ոք շահիլ ըստ գրոյն, եթէ ոչ երբեմն Հարկաւորապէս այլաբանօրէն զնոյն մեկնել ձեռնարկիցէր: Եւ մանաւանդ զի Մարգարէքն եւ Առաքեալքն սովորութեան ազգին հետեւելով բազմից վարեցեալք են այլաբանական ոճիւ. այսպէս նահապետն Յակոբ զոչ իմիք արժանապատուութեամբ ճոխանալն Ռուբենեան զարմին կամելով նախագուշակել, իբր եւ զչիւր (զՀուր) մի եռասից սաեր Ռուբենի եւ զՅուդա՝ յաղթող առիւծու նմանեցուցանէր՝ նկատմամբ սրբոյ Մեսիային. եւ զնեփթաղիմ՝ ծառ բարձրացեալ. եւ զԴան՝ օձ դարանակալ. եւ Բոբոաղ որդին Գեդեհոնի՝ զԱբիմելէք՝ գԺնկի նմանեցուցանէր. եւ Եսայիաս՝ զկեղեցին՝ այգւոյն սիրեցելոյ: Արդ որ բազմից այլաբանութեամբ վարիւր ազգն իսրայէլեան, դեռեւս ի հեթանոսաց փիլիսոփայից նախատեալ լինիւր՝ իբր զոչ ունողս այլաբանական մեկնութեանց, որ առ ի խոցումն ունայնաբան անգոնողացն շրթանց՝ իմաստասէրն Փիլօն Եբրայեցի, զհինգ գրեանն Մովսիսի այլաբանական ոճիւ ոչ դանդաղեաց ի մեկնել: Բայց առաւել քան զամենեսեան, որ եւ կանխաւ ի Դաւթէ գուշակեցաւ, առաքեալ եւ այլաբանական կերպիւ եբաց Փրկիչն մեր զամենօրհնեալն բերան՝ զդուռն երկնային դրախտին՝ թերեւս առ ի նախաճաշակել զտեսակս երկաքանչիւրոց մարդկանց իմաստնոյ

եւ զպարզամտաց. յոմանց զմարգարիտն թաքուցանելով եւ ոչ առ ոտն ձգելով եւ ոմանց իբր արժանաւորաց դներքին Հոգին մտաց առակին արտայայտելով: Թողում ասել զծայրագոյն գաղթականն Աստուածաբանից եւ զերկնայնոյ դրախտին սրաալաց արծուոյ զսրբոյն Դիոնէսէս, որ գրեթէ երկնայինն երկրաւորօք ապացուցական այլաբանութեամբք պատկերագրեաց. եւ այք անպատշաճն վարկանէին զերկնայինն երկրաւորօք նկարագրել, ընդդէմ այնպիսեացն զտարալուծական եղանակս ի ձեռին առեալ՝ ասաց Առաջին Գրգոլ Ե. Գ. եւ Յերրորդ Բնաբանին. իսկ եթէ զանպատշաճ պատկերագրութիւնս եպերեսցէ ոք, ամենայն գոլ ասելով զայսպիսի վարժար կերպարանն ի վերայ աստուածատեսականացն եւ սրբոց զարդուց, բաւական է ասել առ այնպիսին թէ կրկին է խորհրդական յայտնաբանութեան եղանակ. մին՝ որ վայելչաբար ի ձեռն նմանեցան սրբաղնատիպ պատկերաց դայ յառաջ. իսկ միւսն՝ որ ի ձեռն աննմանի կերպաւորութեանցն յամենեւին. անմանութիւն եւ ի տարաձայնութիւն եղծանին որպէս եւ զպաշտելի աստուածպետութեան երանութիւն յայտնաբանական ասացելոցն խորհրդական աւանդութիւնքն, երբեմն որպէս բան, որպէս միտ եւ էութիւն օրհնաբանեն զաստուածավայելուչ բնաւորութիւնն եւ զիմաստութիւն նորա յայտնելով: Եւ կապէս գոլ գոյութիւն եւ էին գոյութեան պատճառ ճշմարիտ, եւ որպէս զոյս՝ զնա վերաստեղծուն եւ կեանս կոչեն. եւ թէպէտ այսոքիկ պարկեշտագոյնք եւս են քան զնութեղէն կերպաւորութիւնս եւ վերագոյնք կերպիւ ինչ գոլ թուին, սակայն եւ այնպէս նուազին ի ճշմարիտ նմանութենէ աստուածպետութեան. քանզի գերագոյն քան զամենայն էութիւն եւ կեանս է եւ ոչ մի լոյս կարէ զնա ճշդրտել եւ ամենայն բան եւ կեանք ի նմանու-

թենէ նորա անհամեմատաբար ի վայր մնայ, եւ երբեմն, ասէ, գարձեալ աննման յայտնաբանութեամբք ի նոյն ասացելոյն գերազարդապէս օրհնաբանի. յորժամ աներեւոյթ զնա եւ անտեսանելի եւ անբովանդակելի անուանակոչէն եւ յորոց, ոչ որ ինչ են, այլ որ ինչ ոչն է՝ նշանակի: Զի յատուկ ընտանեգոյն է յայտնաբանութիւն անտեսանելեացն ի ձեռն աննմանից վերատեղծութեանց. վասնզի ոչ գարշութեամբ ընուն, այլ զարդարեն դերկնային զարդն այսպիսի ասացելոցն, սրբազնաբանութիւնք՝ աննմանիւք կերպաւորութեամբք երեւեցուցեալ գնոսա. քանզի զմեր միտս յատուկ համբառնան աննմանքն քան գնմանն: Այսու աղագաւ ուրեմն աստուածպետութիւն ոչ զամենայն ինչ յայտնել կամելով եւ ոչ զամենայն ինչ թաքուցանել. զի ամենեւին յայտնիքն անպատիւ լինէին եւ ամենեւին թաքուննքն՝ անխնդրելիք, արար ուրեմն ըստ օրինակի բնութեան, զոմանս յայտնիս՝ ըստ նկարագրականի իմացման եւ զոմանս թաքուն՝ ըստ խորհրդականի եւ հոգեւորի իմացման. զի թերեւս զթաքունն ի ձեռն յայտնագունից մեզ ի յայտ բերիցէ, իբր ըստ կերպի հաւաքաբանութեան. զոր եւ Դաւիթ փիլիսոփայն ի Գիրս Վերլուծականքն ասէր թէ բնութիւն ոչ զամենայն ինչ արար յայտնի, եւ ոչ զամենայն ծածուկ. այլ զոմանս յայտնի եւ զոմանս ի ծածուկ. զի թէ ամենայն ինչ յայտնի լինէր՝ անպատիւ լինիւր, եւ թէ բոլորն ծածուկ՝ ապա ոչ ոք զկնի անկաներ. ուստի եկն, ասէ, ի մէջ հաւաքաբանութիւն, զի զանյայտսն ի յայտ բերցէ միջնորդութեամբ յայտնագունից. այսպէս սրբազանն Պօղոս՝ զաներեւոյթն աստուծոյ երեւելի արարածովքս քարոզել եւ յայտնիլ ասէր, եւ զՀաւատան՝ աներեւութից յայտնաբանիչ եւ դէմ յանդիման կացուցիչ: Ուստի եւ զվերին անյայտն Երուսաղէմ ստորինս

Երուսաղէմի ապագոյց գոլ ասէր, եւ զԱռաւ ապագոյց աղատին եկեղեցւոյ եւ զԱգար աղախինն՝ հնոյ օրինացն ծառայականի: Զինչ ասելէ է եւ զայլաբանօրէն խօսակցութենէ հնագունից հեթանոսացն փիլիսոփայից, որոց ումն զբաժանական հնարն Պռիմիթեայ երեւելական հրոյն նմանեցուցանէր, իբր թէ Պռիմիթեւս գողացեալ ինչ յաստուածոյն հուր եւ շնորհեալ մարդկան. զոր մեկնէ Դաւիթ փիլիսոփայն ի վերայ բաժանական հնարին. զի նախ Պրիմիթեւս, ասէ, եգիտ զբաժանական հնարն: Իսկ եւ Պղատոն՝ զիմաստութիւնն բարոյականապէս սահմանելով՝ խոկումն մահու յորջորջէր. զոր Կլէոմպրոտոս զբանական մահուանէն ասացեալ գոլ իմացեալ, ի բարձրաբերձ պարսպից ի գժոխս վազեր գահավիժութեամբ: Արդարեւ եթէ այլաբանական մեկնութիւն Սուրբ Գրոց ոչ լինէր՝ յոլովագոյն թիւն մարդկանց լինէր որպէս զԿլէոմպրոտոս Ամբրակիացին, զոր եւ սուրբն Դաւիթ անյաղթ փիլիսոփայն՝ խնայելով ի համբակս, զի մի նմանիցէին չիմարութեան Կլէոմպրոտոսի, ասէր, արդ զի մի լինիցին բազում Կլէոմպրոտոսք, եւ այլն: Կամելով ուրեմն եւ ինքն Աստուած՝ զի մի հաւատացեալքն իւր ի նկարագրութենէն Սուրբ Գրոց ստերիւրէին եւ սխալէին, հաճեցաւ ի ձեռն սրբոց վարդապետաց զԱստուածաշունչ գրեանն իւր ըստ տեղւոյ եւ ըստ պատշաճին զանազան կերպիւ մեկնել եւ թարգմանել եւ մանաւանդ այլաբանական մեկնութեամբք, որ կարի ախորժալին է ամենայն զբօսնողաց եւ յայլմէ՝ զայլս իմանալ կամեցողաց: Եւ այս իսկ է մանաւանդական գործ բանականի բնութեան. ըստ որում եւ սահմանն բանականին յայտ առնէ. զի բանականն է ներխուզական պատճառի եւ պատճառեցելոյ. նմին իրի եւ բազադրեալ: Քանզի եթէ ոք ներխուզել ախորժիցէր զպատճառս այլաբանօրէն խօսակցութեանց Սուրբ Գրոց ի վերայ հրեշտակաց, հար-

կաւորիւր քննել զպատճառելիսն. զի իբր ծանօթիւք ոմանք զանծանօթ պատճառսն իմանալ կարիցեր. զոր օրինակ թէ վասն ոյր պատճառի հրեշտակքն անմարմինք եւ աննիւթք գոլով, մարմնաւորապէս եւ նիւթեղինաբար նկարագրին ի Սուրբ Գիրս. արդարեւ բազում լինիւր սխալումն եթէ ի պատճառն այնպիսաբար խօսելոյն ոք ոչ նկատիցէր: Քանզի որքան հեռի արեւելք յարեւմտից եւ երկինք յերկրէ, ծն անդր առաւել տարակոյն բնութիւնք հրեշտակաց՝ ի մարդոյ յառիւծու, եղին եւ արծւոյ կերպարանաց: Վասն որոյ աքանչելի իմն հնար աւանդեաց հեղինակն բնութեան եւ զայնոսիկ տարակուսանաց տարաւործութիւնն յանձնեաց այլաբանականի մեկնութեան ի ձեռն անօթից իւրոց շնորհաց, որոց ոմանց զնկարագրականին յանձնեաց եւ ոմանց զխորհրդականին, ոմանց զհոգեւորին, եւ ոմանց զարտայականին եւ զբոլորն յանձնեաց Հարսին եւ դասեր իւրոյ սրբուհւոյ մեր Եկեղեցւոյ. եւ նա զորդիս իւր խրախուսեաց իբրեւ որոաւորաց եւ ձկնահանից յանտառակ ծովէ եւ յանկոխ լերանց զակուռս պատուականս եւ զքաղցրաձայն թռչունս զանազանից մեկնաբանութեանց գտանել: Որոց ոմանք, որպէս սուրբն Գրիգոր Նիւսացի, ոչ միայն յորժամ զՍուրբ Գիրսն մեկնէրն՝ այլաբանէր, այլ եւ առ ինչ զոր միանգամ նկատեալ դէպ լինէր, զայնոսիկ առ հոգեւոր կերպն յեղաշրջել ախորժէր, որպէս եւ զնմանէ պատմէ Ռուֆինոս թէ զայս ինքեան սովորութիւն ստացեալ էր. զի զոր ինչ եւ պատահիւր աչացն յարտաքնոց իրաց, հոգւոյ ներքսագունի բարուցն յարմարացուցանէր: Որպէս եւ ինքն երանելիքս ասացեալ գոլ վկայի զինքեննէ, թէ սովորութիւն էր ինձ առիս ինչ առ իւրաքանչիւրն զնս դարձուցանել. մանաւանդ թէ հանգստութիւն էր ինձ յուցանել զտեսեալսն աչօք իմովք: Ուսոի եւ տեսութիւն աչաց իմոց էր

ուսումն եւ խրատ մտաց: Կարծեմ, եւ ոչ միայն կարծեմ, այլ եւ հաւատամ, թէ եւ նոյն ինքն մեծիմաստն Սողոմոն, ոչ միայն մտածմամբ յարմարէր զմարգարէութիւնն Երգոց Երգոյն ի վերայ Քրիստոսի եւ Սրբուհւոյ Կուսին եւ եկեղեցւոյ եւ իւրաքանչիւր հաւատացելոց, այլ եւ յորժամ զգալապէս ուր ուրեք եւ շրջագայիլ առդիպէր, ի մարմնաւորապէս զբօսնուլն՝ ազդեալ լինիւր ի Հոգւոյն Սրբոյ զտեսեալսն այլաբանել ի վերայ անտեսիցն եւ առ ապայն եղանելեաց: Քանզի բազմիցս յեղելոց իրաց՝ Աստուած ցուցաներ մտացն Մարգարէից զապագայ լինելոցսն. այսպէս Գեդէոնի զգալի գեղմով զՍրբուհի Կոյսն ապացուցաներ եւ Մովսիսի՝ զմորենի վառեալ եւ ոչ այրեալ զարգանդն անապական Կուսին գոլ ներազդէր: Եւ զանհիւթն իմաստութիւն եւ զպարգեւս Հոգւոյն Սրբոյ, բերանովն Սիրաքայ իմաստասիրի զանազանից ծառոց եւ ծխանելեաց՝ ապացոյց տայր, որոց բոլորք էին այլաբանութիւնք: Արդ զբոլորն ի մի փունջ ծաղկի յօրինեալ եւ իբր ի մի ծովակ գրքոյ ժողովեալ հեղինակ գրքոյս Անտառի Այլաբանութեան՝ Մրգանոց Աստուածային գրոց՝ զոյն զայս գիրք մակագրեաց. արդարեւ գովելի ուսումն, բազձալի կրթութիւն եւ ախորժելի հետեւումն եւ անձանձիր աշխատութիւն հեղինակի սորա, թէ յորքանեաց գետոց անցեալ, այսինքն՝ ի վարդապետացն մեկնութենանց եւ զծաղիկս հաւաքեալ ի մեղրաշինութիւն: Գովեմ իրաւամբ զբօսումնասիրութիւն Լատինացւոց, որ շնորհացն լաւագունից նախանձաւորք լեալ, անդրագերազանցեցին զբօսմնաւորութեամբն հելլէնացւոց եւ ամենից ազգաց: Որք մանաւանդ առ Աստուածային խոստումն նկատելով թէ խնդրեցէք եւ տայի, զամենայն աշխատութիւն առ ոչինչ համարեցան: Եւ օտարղնէից իւրեանց եղբարց ճանապարհ առ մուտն Աստուածային Գրոց յորդեցին, որ արժան է ասել

ըստ Արիստոտէլի ի Գիրս Աշխարհաց, առ Մեծն Ալեքսանդրոս՝ վասն իմաստութեան, թէ իմաստասիրութիւն առեալ զմիտս առաջնորդ անցեալ եղեւ եւ հասեալ առանց աշխատութեան գտեալ ճանապարհ, եւ զյոլովագոյնն ի միմեանց հեռացեալսն տեղեօք որամախոհութեամբն եբեր ի միասին. դիւրաբար կարծեմ թէ զազգակիցն ճանաչելով եւ աստուածային ակամբ հոգւոյն յաստուածայինն իբս հասանելով եւ յառաջասիոս լինելով մարդկան զայս ինչ իրաց եւ որչափ հնար ինչ էր առ ի յինքենէ ամենեցուն, առատապէս ետ զպատուականագունիցն ցոյցս: Ոչ պակաս քան զիմաստասիրութեանն արուեստ արարին եւ Լաթինացիք ամենից ազգաց, որք զաշխատութիւն միայնակ եւ զվայելչութեն հասարակ աւանդեցին: Որ եթէ եւ նոքա միոս ունին վայելչեցեն ի բարիսն այլոց, եւ եթէ աչս ունին՝ տեսցեն եւ եթէ զառողջ ատամունքս ունին՝ արբցեն եւ եթէ կորուսեալ զիմաստ ի յինքեանց եւ կամ անփոյթ եղեալ զգեղեցկութենէ նորին զինքեանն ներզգան, գիւտիւքն այլոց եւ փութաջանութեամբքն հրճուեսցին. որպէս եւ ամն ի բանասիրաց կանխաւ զայս ոգեաց ասելով, եթէ հրճուին անձինք բանականաց առ ի գիւտ միոյ իրի, որչափ եւ մերս ի գիտութիւն ընդհանուր էակացն: Կարի ժլատագոյն բարս ունի այնպիսին, որ ոչ ունի զի տացէ եւ թէ ունի տալ՝ ոչ կամիցի եւ այլոցն տուեցելոց ոանհաճար լինիլ ախորժիցէ եւ ոչ կամիցի զերերութիւն իբր այլոց լիութեամբն լցացուցանել: Բայց իմ նկատեալ ի փարթամութիւնս Լաթինացւոց եւ յաղքատութիւն ազին իմոյ եւ իմ իսկ զլխովին (ի կողմանէ իմաստութեան եւ մեկնութեան Աստուածաշնչին Գրոց) թաղձէի եւ մորմոքէի ի սրտի իմում, թէ վասն այր զհեղգութիւն նախամեծար առնէ ազգն իմ եւ զանուսումնութիւն քան զուսումնասիրութիւն

ընտրելի համարի եւ ժանաւանդ թէ վասն այր պատճառի քան զազգն իմ այլ առաւել աղքատագոյն աղինք պ'երճացեալք էցեն իմաստութեամբ. որպիսիք են Աւորիք եւ Վրացիք, յորոց եւ զբազում բանս ի նոցունց թարգմանեալ ցուցանեն նախնիք մեր. վասն որոյ գոնէ զի թերեւս այլոցն փարթամութեամբ զազգն իմ եւ զնս փարթամացուցից եւ բոլորի Աստուածաշունչ Գրոց զհամառօտարան այլաբանական մեկնութիւն ի լոյս ածից (ոչ իմովս ուղիմութեամբ յորմէ շընորհէ մեկնեի եւ եմ) այլ թարգմանութեամբ եւ ածանցեցուցմամբ զայլոցն բարիս՝ յիմումս ազգի շեմարանի. վասնորոյ ի գտանելն իմ զհեղինակական գրքուկս Անտառի Այլաբանութեան Աստուածաշունչ Գրոց ցնծացայ եւ բերկրեցայ, որպէս զայն որ գտանէ աւար բազում եւ եառ թարգմանել զսա ի՝ հայկականս բարբառ աղքատութեանս արդեամբք, որոյ թարգմանիչն եղեւ Խաբբերդացի Ղուկաս Վարդապետն հմտագոյնն լաթինական լեզուի, զոր գրեթէ ի մէջ շրջանաց հնգից եւ վեցից ամաց հազիւ թէ աւարտեաց յամի տեառն ՌԻՃԼԶ (= 1736) եւ Հայոց ՌՃՁԵ, ես ամենայնեւին ի բանասիրաց, եւ ծառայիցն Տեառն անարժան ծառայս, Յովհաննէս Վարդապետս Բաղիշեցի եւ շնորհիւ Հոգւոյն Սրբոյ իբրու Պատրիարքս Կոստանդնու Պօլսոյ, աշակերտս մեծի եւ քաջ րաբունապետին իմոյ եւ Հոգեւոր ծնողի, Տեառն Վարդանայ լուսաւորչի եւ իբրում ժամանակին վարժապետաց վարժապետի, ցանկացեալ նոյնոյ Մրգանոցիս Աստուածային Սուրբ Գրոց եւ Անտառիս Այլաբանութեան, զկնի բազմաց թարգմանեցուցեալ գրեանց, յաւելի եւ զայս գանձս ի շեմարանս Ազգիս Հայոց, ի յիշատակ բազմամեղ Հոգւոյս, եւ երանաշնորհ վարժապետին իմոյ տեառն Վարդանայ, զկնի Սրբոյ Թարգմանչաց զիմաստասիրութիւն եւ զաստուա-

ծաբանութիւն ի լոյս բերողն. նաեւ Տեառն Գրիգորի մեծի Վարդապետի, եւ Սրբոյն Երուսաղէմի գերընտիր Պատրիարքի եւ մարմնաւոր ծնողացս հանգուցելոց ի Տէր. եւ հոգեւոր որդւոց իմոց ննջեցելոց ի Քրիստոս եւ կենդանեացն իմոց զաւակաց, Յարութիւն եւ Յակոբ տեառն բանի պաշտօնէից եւ այլոց որդեկացս ի Տէր: Որոյ այսմ յիշատակի եւ այլոցն փոխարէն ոչ զայլ ինչ պահանջեմ ի հանդիպողացդ, եթէ ոչ զքաւութիւն հայցել բազմամեղ անձինս իմոյ առ Տէր միով Հայր մերիւ յիշման: Եւ կանոնիւք զայս ինչ ներփակեմ ի վախճան յիշատակարանիս, զի որքան իցեմ կենդանի՝ եղիցի գրքուկս այս ի վայելումն եւ ի զբօսանս ինձ եւ աշակերտաց զաւակաց իմոց հոգեւորաց: Եւ զայս եւս նզովիւք փակեմ առաքելական կարգիս շնորհիւ եւ ասեմ թէ, ով որ յիմ աշակերտացս զսա ոչ ծաղկեցուսցէ եւ կամ անխնամ թողցէ եւ կամ ի վարշամակի ծուլութեան բարձի թողլ արասցէ, եւ ընդ ակամբ հայեսցի, հատցէ Աստուած զբաժին նորա յերկրէն կենդանեաց. եւ թէ որ սիրով դիպեսցի, ընթերցցի, օգտեսցի եւ օգտեցուսցէ զայլս եւ կամ ի գաղափարելն զայս յիշատակարանիկս եւս գաղափարեսցէ, խնդրեմ ի Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ, զի երկրաւմբք կենաց յԱստուծոյ սիրեսցի, ի գիրն կենաց անջինջ գրեսցի եւ երանութեան Սրբոց ի վերնում գաւառին արժանի եղիցի. Ամէն:

Գրեցաւ յիշատակարանս յամի Տեառն 1740 թուին. եւ Հայոց ՌՃՁԹ, Յունիսի ամսոյ, Ի՝. ի կոստանդնու Պոլիս ընդ հովանեաւ Սրբոյ Աստուածածնի Մայր Եկեղեցւոյ:„

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾՆԵՐ

Էջ 1—4: Բարսեղ Աղբակեցիի եւ Վարդան Վարդապետի խաչքարերն ու տապանագիրը, Ամրտոլի Տաճարին մէջ:

ԽԱՉՔԱՐ. — Թ. 1615:

"Ո՛վ քառանիշ վէն յաղթութեան
Ներկեալ արեամբ տէրունական,
Բարեխօսեա առ անմահ արքայն,
Մէծ Բաբ-ելին բարուն անուան.
Թվին ՌԿԴ. յիշեցէք ի Քրիստոս:„

ԽԱՉՔԱՐ. — Թ. 1695?

"Ո՛վ կենսատու Սուրբ խաչ փրկչին.
Ներկեալ արեամբ կենարարին.
Բարեխօսեա յօրն ահագին,
Վասն Վարդանայ Ղեզ տէչեաին?
Շինող Սրբոյ այսմ Տաճարին.
Թվին ՌՃԽԴ„?[1]

ՏԱՊԱՆԱԳԻՐ. — Թ. 1705:

"Ի տապանի աստ ամփոփի,
Մարմին մաքուր մեծ հովտորի,
Տեառն Վարդանայ փաչերայի,?

---

1 Իմ ըստ ընդօրինակութիւնները քով չէին. ուրիշի ձեռքով ընդօրինակուած են աստիք: Տէչէրէն եւ Փաչերայէ օտարաբանութիւններ են՝ եթէ սխալ չեն գաղափարուած.

Իսկ ՌՃԽԴ պէտք է ուղղել ՌՃԾԴ, որպէս զի ըլլայ 1154+551=1705:

Արի եւ քաջ վարժապետի,
Խարազնագղեաց ճգնաւորի,
Աստուածաբան վարդապետի,
Որ ի հովտէս յայս արտմալէ,
Եւ առ Փրկիչն, ի յոյն բարի.
ի ԻԳ յոբելէնի,
Երրեակ թուոյս յաւելագրի՝.
Որ հանդիպիք տուք զողորմի„:

Էջ 59—61, Յանօթ. 1: — Յայն բառը անգամ մըն ալ խոսրով Անձեւացին կը գործածէ արտայայտիչ կերպով մը.

— "Յորժամ վիճաբանելով մարտնչին ընդ այլ ազգ քրիստոնեայս, զանձինս արդարացուցանեն ոգիտաբար՝ իբր թէ միայն Հայք են ի ճշմարտութեան եւ որպէս տեսանեմք՝ քան զամենեսեան մեր էջրեալ կարգաւորութիւն. Է՞ր ոչ այլոց ազգաց էաւրն պոցե չէր ինչ վան ճշմարտութեան՝ ձայք կարդան եւ ընդէ ի հաւատս. Ծանակ առնեն եւ հալածեն եւ ի մահ ապառնան, մինչ գրեթէ մաղապուրծ լեցի„ (Մեկն. ծ. Ոչ. տպ. Օրթագիւղ (Կ. Պոլիս), 1840, էջ 199):

Իսկ իմ Բանասէր վարդապետը, Դուրեան Սրբազան, Յայտի ծագման նկատմամբ սա մեկնութիւնը կու տայ՝ իր մէկ նամակին մէջ.

— "Յայտ բառին համար ինձի շատ հաւանական կ'երեւի Ուխտանէսի կարծիքը. Յաւգէից աշխարհին քրիստոնեայ բնակիչներն են ատոնք, որոնց գուցէ այլանդակ սովորութիւնները պատճառ տուած ըլլան ուղղափառութենէ խոտորող հասարակութեան առ մեզ„:

Էջ 71: — Սարգիս վրդ. Սաֆֆեանէ ընդարձակ կենսագրութիւնը գրած է տաղաչափօրէն՝ Յովհաննէս վրդ. Նուրհինեան: Սաֆֆեան կը ծնի Էսիրնէի մէջ 1699 փետր. կ'աշակերտի Կո-

[1] (23 × 50 = 1150) + (3 = 1153) + (552) = 1705:

լոտին եւ սարկաւագ կը ձեռնադրուի 1722ին, իսկ վարդապետ՝ 1726ին: Կեսարիոյ առաջնորդ կ'ըլլայ 1730ին. Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի 1734ին Սրետացի Աբրահամ կաթողիկոսէն եւ օծման առեն կ'անուանուի Ընդհանուր: 1738ին Գազատիոյ Առաջնորդ կ'ըլլայ: Վենետիկ, Հռոմ կը ճամբորդէ 1742—1752. Վենետիկի մէջ տպարան կը հաստատէ 1752ին, տարի մը եաքը կը գոցէ: Կը թողու Վենետիկը, այլեւայլ ճամբորդութիւններէ եւ նեղութիւններէ եաքը կը վախճանի Լիզուանայի մէջ՝ 1773 Հոկտ. 1, Ուրբ. եւ կը թաղուի Եկեղեցւոյ մէջ: — Ըստ Հ. Ղ. Ալիշանի՝ Պազար Վրդ. Պետրոսեան վախճանած է Վենետիկի մէջ՝ 1760ին (Տես Հայ-Վենետ. էջ 343):

Էջ 74, Յանօթ. 1: — Կոչուի տիզդոսին վրայ խօսելու առեն յիշեցինք Հերմոնի Վանքին Վարժապետար, Սեւակիր Յովհաննէսը, Վիրապեցի Սիրակոս կաթողիկոսի առեն: Արժ. Տ. Յովհաննէս Ալդ. քհնյ. Մկրեանի քով՝ Հնդկաստանէն ղրկուած ձեռագիր մը կայ, իրապէս խոհանոցէ մը, զոր քահանայ մը դրած է իրեն համար ապիհին անդիհին զինքը հետաքրքրող նիւթեր հաւաքելով՝ շատ դէշ ընդօրինակութեամբ մը: Այդ ձեռագրին ՃՉԴ էջին եւ Ր. սիւնակին վրայ քանի մը տողեր կան Կոչոյ Յոհան Վարդապետի մասին, որ Վիրապեցին կաթողիկոսական Աթոռէն վար առնողը կամ թէ առնողներուն պարագլուխը եղած է.

— "Զկարգ կաթողիկոսացն Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի, զոր վերոյին նորագեցաւ ուղիղ հարիւր եւ իննսուն ամի թուականիս Հայոց (= 1441). Տէր Կիրակոս ամին:

Սա յետ երկուց ամաց անկաւ յԱթոռէն. վասն զի Ախթամարու[1] յեպիսկոպոսէ էր ձեռնա-

[1] Լուսանցքին վրայ սա՛ Յանօթութիւնը կայ. — "Ախթամարու միաբանքն բանադրեալք էին յառաջին Կաթողիկոսաց՝ վասն անհնազանդութեան„

դըրեալ եւ եպիսկոպոս չեղեալ՝ կաթողիկոս ձեռնադրի եւ այսու պատճառի՝ Յոհան Վարդապետն, կոչէ կոչեցեալ, աշակերտն Գրիգորի Տաթեւացւոյն, ընկենու զսա յԱթոռոյ եւ զՏէր Գրիգորն եդին կաթողիկոս»:

Էջ 77, Ծանօթ. 2: — Կոլոտին շէրիմը՝ այսինքն՝ Եկեղեցւոյ ներսը, գաւիթը եղած ատեն, աւելի մօտէն տեղեակներու ըսածին համեմատ՝ հիմակուանէն աւելի փառաւոր չէ եղած:

Էջ 84—86: — Կ. Պոլսի Պատրիարքութեան բռնած դիրքին եւ դերին վրայ քիչ մ՚աւելի ընդարձակ խօսած ենք Բանասէր ի (Ե. Տարի, 1903. Թիւ 3, Մարտ.) մէջ՝ Կիլիկեայ Կաթողիկոսաց Պատմութեանը խորագրին տակ գրուած յօդուածով, որուն քանի մը հատուածը կ՚արտատպենք հոս.

— «Պոլսի Պատրիարքութեան արդի դիրքը թէ եւ ըստ ձեւին Ազգապետութիւն մըն է Թուրքիոյ Հայոց համար, բայց իրապէս Պատրիարքութիւն մըն է, որ Թուրքիոյ Հայոց ազգային — եկեղեցական գործերը կը վարէ: Եւ Հայոց Կաթողիկոսը, իբր Հոգեւոր գլուխ Հայ-Եկեղեցւոյ, Թուրքիոյ Հայոց եպիսկոպոսները կը ձեռնադրէ, միւռոնը կ՚օրհնէ եւ եկեղեցական ամենակնճռոտ խնդիրները միայն — զոր օրինակ ամուսնական խնդիրները եւայլն, — կը տնօրինէ: Եւ որպէս զի Հայոց Կաթողիկոսութեան իշխանութիւնը պահուի զգալապէս եւ յարգուի Թուրքիոյ մէջ, Պոլսի Պատրիարքը իբր փոխանորդ՝ կը ներկայացնէ Հայոց Կաթողիկոսը. եւ այս անուանական փոխանորդութեան հետեւանքով է որ գաղբեցան Էջմիածնի Նուիրակութիւնները Թուրքիոյ մէջ. Նուիրակները, որոնք Հայոց Կաթողիկոսը կը ներկայացնէին եւ Հայոց Կաթողիկոսութեան իրաւունքները (տուրքերը) կը հաւաքէին: Այս տուրքերը Թուրքիոյ մէջ շատոնց գադրած են իսկապէս իբր թեմական պարտք կամ պտղի. եւ ասոնց տեղ գանձանակներ ու ինքնաբերական նուէրներ կան հիմայ:

Պոլսի Պատրիարքութիւնը, ուրեմն, Հայ. Եկեղեցւոյ կառավարութեան մէջ մեծ փոփոխութեան մը պատճառ եղաւ եւ այս փոփոխութիւնը կարծենք թէ շատ ալ օգտակար եղաւ: Որովհետեւ Պոլիս՝ Թուրք տիրապետութեան տակ մնալով, ֆաթիհի խելացի կարգադրութեամբ կենդրոն մը եղաւ գործունեայ Հայերուն ալ: Պոլիս իր աշխարհագրական բացարձակապէս միակ դիրքովը, թէ՛ քաղաքականը, տնտեսագիտական կուռան մը պիտի բլլար Եւրոպիոյ եւ Ասիոյ փոխադարձ արտածութիւններուն ու ներածութիւններուն: Եւ այս իսկ պատճառաւ վաճառական Հայեր, որոնց համար ծով ու ցամաք նշանակութիւն չունէր, կանուխէն սկսած էին վաստիորի ափերը չափել: Ջուզայեցիք, որ Հայ վաճառականութեան տարածումը եւ յաջողութիւնը ապահան եւ անկից ալ Հնդկաստան, վենետիկ տարին փայլեցուցին, մեծ ծովը չէին կրնար չգնահատել: Քէֆէն (կաֆայ)՝ գրաւեցին վաճառականական յաջողութիւններով: Իսկ Քէֆէ՝ Պոլսի առումէն ալ յառաջ՝ իր վաճառականները հաստատած էր Պոլսի առեւտրական մեծ արուարձանը, Գալաթիան. ուր նշանաւոր եղան Քէֆէցի Հայ վաճառականներ, ինչպէս իրենց նաւերով ու ապրանքներով, նոյնպէս իրենց եկեղեցիներով: Պոլիս հիմայ՝ իր Գալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին Քէֆէցի Հայ վաճառականներուն կը պարտի:

Պոլիս, անշուշտ, իր բոլոր յարմարութիւններով իրեն պիտի քաշէր Հայը ամէն կողմէ: Երբ մէկ կողմէն արդէն սկսած էին Հայք հաստատուիլ Պոլսի մէջ եւ երբ միւս կողմէն ֆաթիհ կը քաջալերէր Հայերը եւ Պոլսի մէջ նոր գաղութներ կը հաստատէր եւ իրենց կու տար Պատրիարք մըն ալ, ձեացածը դիւրին էր այլ եւս: Քիչ առնէն Պոլիս իր առեւտրական եւ սեղանաւորական ամէնէն կա-

րեւոր դործերը Հայոց ձեռքին մէջ պիտի տեսներ։ Հայք յառաջ պիտի երթային եւ իրենց հաստատամտութեան, աշխատասիրութեան եւ հնարամտութեան շնորհիւ նոյն իսկ Օսմանեան կառավարութեան պիտի ծառայէին, իբր ամիրայ կամ սեղանաւոր, իբր խորհրդական, իբր դիւանագէտ, իբր նախարար, իբր պաշտօնեայ, եւայլն եւայլն։

Պոլսի Պատրիարքները՝ այս յաջողութիւններու մէջ պիտի զօրանային ներքնապէս եւ երթալով՝ Պատրիարքութիւնը անհրաժեշտ պէտք մը պիտի ըլլար Թուրքիոյ Հայոց համար, մանաւանդ այն քաղաքական փոփոխութիւններու հետեւանքով, որոնք, ինչպէս ըսինք վերը, Մայր Աթոռին վրայ ալ ազդեցին։

Եթէ Պոլսի Պատրիարքները ներքին կռիւներով չզբաղէին եւ Պատրիարքական Աթոռը խաղալիք չընէին ամէնէն ստորին կիրքերու, որոնց յիշատակութիւնը այնքան արատաւոր է որ՝ մարդ կ՚ամչնայ ատոնց վրայ անդրադառնալու, աւելի բարձր դիրք մը պիտի չունէին Պոլսի Պատրիարքութեան համար՝ Հայ. Եկեղեցւոյ վարչութեան մէջ։

Որովհետեւ Պոլսի Պատրիարքութեան ներքին տկարութիւնները, կաթողիկոսական Աթոռներու այլեւայլ պատճառներով տեսակ մը չէզոքացումը՝ այնպիսի տխուր վիճակի մը մէջ բերին Հաստատին Հայոց Եկեղեցին որ՝ Եկեղեցին կառավարելու համար աշխարհականներ ոտքի ելան եւ հաստատեցին կամ հաստատել տուին Սահմանադրո-ՂԻ-ՆԸ։ Ա՛Լ ՄԱՑԱԾԸ ԳԻՏԵՆՔ։

. . . . . .

Եթէ Պոլսի Պատրիարքութիւնը՝ իբր նոր կազմակերպութիւն պիտի զօրանար, եթէ իր դիրքը պիտի պահէր, եթէ իր գործունէութիւնը պիտի ունենար, իրեն պէտք էր նոր կալուած մը, նոր գետին մը։ Այս ԳԵՒՈՆԴԵՈՆԱՆ՝ կաթողիկոսական երկո-

ԱՒՈՆՆԵՐՈՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴԻՒՆ վրայ. երկու կողմէն ալ պէտք չունէր իր ոտքէն ե՛ւ ուրիշ կերպ չէր կրնար ընել՝»

Էջ 115։ — «Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԸ» գլուխն համար։

1876 — ԿԵՆԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ, որուն արձանագրութիւնը դրուած է վարժարանի մուտքի դրան երեք կտոր սպիտակ մարմարէ Բարաւորին վրայ.

— «ԱԳԳԱՅԻՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ / կառուցեալ արդեամբ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ Ղալաթիոյ ի Հայրապետութեան ամենայն Հայոց / Տ. Գէորգայ Դ. կաթողիկոսի եւ ի Պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ Տ. Ներսիսի Արքեպիսկոպոսի, 1876 /»։

1878 — ԿԵՆԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՄՈՒՏՔԻ դրան ձախ կողմը պատին վրայ, սպիտակ մարմար.

— «Ի ՆՊԱՍՏ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ / ԱԳԳ. ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ / ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՍ ՂԱԼԱ/ԹԻՈՅ՝ ՄԵԾԱՀԱՒԱՏ ՁԱ/ՐՈՒԹԻՒՆ ԱՂԱ Գ.ՍԱԼԻԱ/ՄԱՃԵԱՆ ՅԻՒՐ ԿԵՆԱՆՈՒ/ԹԵԱՆ ՆՈՒԻՐԵԱՑ ՀԻՆԴ / ՀԱՐԻՒՐ Օսմ. լիրայ, 1878 Ապրիլ 13 /»

1886. — ԿԵՆԴՐՈՆԱԿԱՆԻ ՄՈՒՏՔԻՆ ՄԷՋ, ձախ կողմը՝ պատին վրայ, սպիտակ մարմար.

«Ի ՅԻՇԱՏԱԿ / Տ. ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ / ԱՂԳԱՍԷՐ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻՆ Օսմանեան Հայոց / որոյ ՁԱՆԻՒՔ ԵՒ ՆԱԽԱՁԵՌՆՈՒԹԵԱՄԲ / ԿԱՏԱՐԵՑԱՒ ՀԱՆԴԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆ / ՎԱՍՆ ԲԱՐՁՄԱՆ ՄԻԱՑՈՂԻՒ ՊԱՐՏՈՒՑ / ԱՂԳԱՅԻՆ ԿԱԼՈՒԱԾՈՅ ՂԱԼԱԹԻՈՅ / Ի ԲԱՑՈՒՄԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՍ / Ի 1 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 1886 / Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ / Տ. ՄԱԿԱՐԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ / ԵՒ Ի ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ / Տ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՎԵՀԱՊԵՏԵԱՆ /»։

Այս՝ պատուոյ յիշատակարանին ճիշդ դէմը, այսինքն՝ կենդրոնականի մուտքին մէջ՝ աջ կողմի

պատին վրայ դրուելու համար պատրաստուած է հետեւեալ յիշատակարանն ալ, բայց չէ դրուած ինչ ինչ նկատումներով.

"Անուանք
Կրթասէր Տեառն,
Ումք մանկակիցեան հանգանակութեան,
Վասն բարձման մնացորդի պարտուց
Աղջային կալուածոց Ղալաթիոյ

Գալաֆեան	Յովսէփ
Էսաեան	Յովհաննէս եւ Մկրտիչ
Կիւլպէնկեան	Սերոբէ եւ Սարգիս
Կիւմիւշկերտան	Եղբարք
Հալաճեան	Բարսեղ
Հարէնց	Նշան
Հաճեան	Խաչիկ եւ Անտոն
Մանուկեան	Եղբարք
Մաքսուտեան	Սիմոն եւ Սեպուհ
Մօմճեան	Միքայէլ
Յակոբեան	Միքայէլ եւ Յովհաննէս
Նորատունկեան	Յակոբ
Ուռնճեան	Մաթոս եւ Աբիկ
Ջունդ	Աստուածատուր
Սամանճի	Գէորգ։"

1878—1887։ — Գափամաճեանց հերիմը սպիտակ մարմարէ, Ս. Լուսաւորչին բակին մէջ, Ս. Կարապետի դրան մօտ, աջ կողմէն, ճիշդ պատուհանին առջեւ.

"Յարութիւն եւ Մաքրուհի սիրակցութ ա-
մուսնիք,
Որ յաշխարհիս տասն կեցին Հոգեւոյ սուրբ
միութիւնք.

Ասա
ընդ Հովհաննէս Ս. Եկեղեցւոյ
Հանդչի
Տիկին Մաքրուհի Գափամաճեան
ծնեալ վաճճանեալ
ի 1814 Ապրիլ 22 ի 1878 Ապրիլ 22

ՏՈՒՆ

Ես ի նըմին վարելոյ վարս ի բարիս բազմացան,
Եւ ի մահուն միացան ասա ի չհրմիս անբաժան.

Ասա
ընդ Հովհաննէս Ս. Եկեղեցւոյ
Հանդչի
Տիկին Մաքրուհի Գափամաճեան
ծնեալ վաճճանեալ
ի 1827 Յունվար 11 ի 1887 Մայիս 18։"

1888. — Ս. Կարապետի Հարաւային պատի արտաքին երեսին վրայ, պատին ծայրը, այնպէս որ դրեթէ դէմ դիմաց կու գայ Գափամաճեան Յարութիւնի վերոյիշեալ յիշատակարանին հետ.

— "Տիկին Խաչուհի Փափազեան / նուիրեց երեք Հարիւր ոսկի Օսմանեան / վանս Հոգւոյ իւր վախճանեալ մօր / Մաքրուհի Տիկնոջ Գափամաճեան, / որոյ մարմինն ամփոփուած է / իւր ամուսնոյն շիրմին մէջ / ի գաւթի Ս. Եկեղեցւոյս. / 1888 /։"

* *
*

Յաւելուածներու մէջ կը փափաքէի դնել Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ քարոզիչներուն, քահանաներուն եւ աշխարհական մարմիններուն (Հոգաբարձութիւն, Թաղական Խորհուրդ) յանկերը՝ պատմական հակիրճ տեղեկութիւններով ու դիտողութիւններով. բայց կարելի չեղաւ այս փափաքիս իրագործումը։ Որովհետեւ թէ կանոնաւոր կամ անկանոն մատնաւոր տոմարներ չկան եւ թէ այդ յանկերուն նոյն իսկ ամենէն կարճ ուսումնասիրութիւնը շատ լայն տեղ մը պիտի գրաւէր՝ կոլոտի նուիրուած ուսումնասիրութեան մը մէջ։ Եւ եթէ մենք այս գործին մէջ մաս մը յատկացուցինք Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ հաստատութեան եւ իրեն հետ պատմական կապ ու արժէք ունեցող նիւթերուն, պատճառը սա է որ՝ կոլոտի մանաւոր դուրդուրանքին առարկայ եղած էր Կ. Պոլսի այս ամենէն հին Հայ Եկեղեցին. ուզեցինք նաեւ այս առթիւ կորուստէ պահպանելու օգնել Ս. Լուսաւորչի պատմութեան վերաբերեալ պէտք եղած գրաւորականներու (= document) ամբողջը, որչափ որ ձեռքի տակ կրնան եւ աչքէ չվրիպեցան։

Ա.յսպիսի տառապներ կարեւոր են իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ համար. մեր բոլոր Եկեղեցիները

պէտք է որ ունենան իրենց պատմութիւնները գատ գատ։ Պատմական այս գործերը շատ մեծ կարեւորութիւն ունին եւ ատոնց չգոյութիւնը բացարձակ պակաս մ'է մեր ազգային-եկեղեցական կեանքի ուսումնասիրութեան մէջ։

Եկեղեցիի պէս կազմակերպութիւն մը՝ իր ներքին եւ արտաքին բոլոր եղանակաւորութիւններուն մէջ, իր մատակարարական բոլոր յեղումներուն մէջ, հայեցակ գրոշմ եւ կնիք ունեցող եկեղեցականութեան բոլոր կէտերու պահպանութեան մէջ պէտք է որ նկարագրուի եւ ներկայանայ. այսինքն՝ օգտակար եւ բազմակողմանի ծրագրով մը թէ՛ իրը եւ իրենց պարագաներու մէջ շինուած է Եկեղեցին. որո՞նք շինած են, իրենց փոփոխութիւնները կրած է շէնքը, որո՞նք եղած են պաշտօնեաները (քարոզիչ, քահանայ, երգիչ), աշխարհական իրենց տեսակ մարմիններ մատակարարած են Եկեղեցւոյ ելեւմուտքը, որո՞նք եղած են այդ մարմինները կազմող անդամներ. իրենցմէ մատակարարած են ատոնք կամ իրենց ծառայութիւններ բրած են. Եկեղեցին իրենց կալուածներ եւ հասոյթի աղբիւրներ ունի. որո՞նք առած են զանոնք կամ նուիրած եկեղեցւոյն եւ իրենց նպատակով. Եկեղեցին իրենցմէ կ'օգնէ իր շրջանակի կրթական գործին եւ փոխադարձաբար իրենցմէ եւ իրենց կերպով կ'օգտուի իր օգնած գործէն. Եկեղեցւոյ պաշտօնեաները իրենցմէ ապրած են, հիմնականները իրենցմէ կ'ապրին, իրենցով կ'ապրին, եւն. եւն. եւն, ահա հոյլ մը խնդիրներ։

Պատմութեան այս հետաքրքրական էջերուն քով պէտք է դնել եկեղեցւոյ արժէքաւոր արձանագրութիւններուն ու յիշատակարաններուն ամբողջը. Եկեղեցւոյ եւ յարակից շէնքերուն (նոյն իսկ կալուածներուն) յատակագծերն (plan) ու լուսանկարները, ինչպէս նաեւ լուսանկարները գեղարուեստական հնութիւններուն (պատկեր, անօթ, սպաս եւայլն)։

Ա յսպիսի աշխատութիւն մը, զոր օրինակ, Պոլսի մէջ շատ կարեւոր է Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ համար. վասն զի, ինչպէս որ գիտել տուած ենք, Ս. Լուսաւորիչն է Կ. Պոլսի ամենէն հին եւ առաջին եկեղեցին: Իրաւ է որ Կ. Պոլսի մէջ, Ս. Լուսաւորիչէն յառաջ եկեղեցիներ կը յիշուին. բայց ատոնք յոյն կամ լատին եկեղեցիներ են որ Հայոց տրուած են: Իսկ ուղղակի Հայոց համար եւ Հայու դրամով առաջին եւ հին եկեղեցին շինուած է հոս, Գալաթիա, 1391ին, Ս. Լ-ո-ա-ո-ր-չ անո-նվ: Եւ այս եկեղեցին է որ Պոլսի Առաջնորդութեան եւ Պատրիարքութեան մէջ կենդրոն եղած է ազգային-եկեղեցական գործերու. Ս. Լուսաւորիչն է որ ծնունդ եւ սնունդ տուած է Կ. Պոլսի ազգային կրթական բոլոր հաստատութիւններու կեդրոնական վ-ր-թ-ր-ա-ն-ն:

Ահա հաստատութիւն մը, որ Կ. Պոլսի Հայոց մտաւոր կեանքին մէջ հանգրուան մ'է. հաստատութիւն մը, որու պէտքն ու արժէքը այն ատեն պէտք է քննուի երբ համբերատար եւ ճեռնհաս մէկը ճեռնարկէ գրելու Պոլսահայոց կրթական պ-ա-տ-մ-ո-ւ-թ-ի-ւ-ն-ը: — Վասն զի հերիք չէ կեդրոնական վ-ր-թ-ա-ր-ն ըսել ու անցնիլ. անոր պատմութիւնը պէտք է գրուի՝ ցոյց տալու համար թէ ինչո՞ւ հաստատուեցաւ կեդրոնականը, ինչ էր, ինչ ըրաւ, ինչ է եւ ինչ պիտի ըլլայ:

Ես՝ հրճուանքով եւ երկիւղածութեան վայ խարսխուած ամենէն անկեղծ գաւանանքովս կը յայտարարեմ թէ Կոլտի, այդ գրասէր եւ կրթասէր Մեծ-Պատրիարքին բաղձանքներուն յետնագոյն եւ եղանակաւորուած մարմնացումն է կեդրոնականը: Եւ ասի պարզ զուգադիպութեան արդիւնք մը չէ: Վասն զի Կոլտի ըմբռնումն ու գործունէութիւնը վարժարան-եկեղեցւոյ մասին՝ Հայ ազգի ամենէն մեծ դէմքերուն, մեղի գիր գրականութիւն տուող բեմղնաւոր գլուխներուն ըմբռնումն է եւ գործունէութիւնը: Մեր մէջ՝ Դպրոց եւ Եկեղեցի միշտ հաշտ, միշտ իրարու ձեռնտու ապրած են, գերբար տուած են: Պէտք չէ որ այս զ-ե-գ-ա-հ-ե-ա-կ-ա-ն-ու-թ-ի-ւ-ն-ը վտանգուի ա՛ եւ է կերպով: Մեր Դպրոցներն ու Եկեղեցիները եւ Եկեղեցիներն ու Դպրոցները համահաւասար ուշադրութիւն պէտք է գրաւեն հիմայ ալ: Երկուքին ալ բարեկարգութիւնը իրարու գոյութիւնը կ'ապահովէ: Մխակողմանի խնամքը կը վտանգէ զուգահեռականութիւնը: Մէկուն զրկանքը միւսին փրկանքը չապահովեր:

Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցին, որչափ որ կրցայ դիտել եւ ուսումնասիրել իր կրթական ու եկեղեցական մատակարարութեան սկզբունքները, ոչ միայն իր առաջնութեամբ ու հնութեամբ գլուխն է բովանդակ Պոլսի եկեղեցիներուն, այլ մ-ա-ն-ա-ւ-ա-ն-դ Մ-այր-ա-ղ-ա-բ-ե- մէջ կեդրոնական վ-ր-թ-ա-ր-ն մըն ալ ձ-ն-ե-լ- ա-ա-զ-ա-ր-ի-ն-ը ո-ւ-ն-ե-ց-ած է. վարժարան մը, որ կրթական ուժեղ եւ հիւթեղ ծրագիր մ'ունի եւ ունեցած է մատակարարական ամենէն բարձր պ-ա-տ-ճ-ե մը, Թուրքիոյ Հայոց կրթական բարքերուն մէջ ուշագրաւ երեւոյթ մը:

Ա յնպէս որ կեդրոնականը, նոյն իսկ իր այսօրուան վիճակին մէջ, հակառակ տեղի ունեցած սեղմումներու, իր գրեթէ բոլոր ա-ն-ա-ն-դ-ը Ս. Լ-ա-ա-ո-ր-չ Ե-կ-ե-ղ-ե-ց-ի-ն կ'ա-ռ-ն-է: — Վասն զի կրթական այդ բարձր հաստատութիւնը ապահովելու համար՝ ներբեւ Պատրիարք Ս. Լուսաւորչի կալուածները ուղղակի Կ. Վարժարանի յատկացուցած է եւ այս գործը յաջողցնելու համար իր անունով ընկերութիւն մըն ալ հաստատած է. — "տարիներէ ի վեր տրուած աշխատութեամբ եւ նեբ-ե- Վ-ր-թ-ա-պ-ե-տ-ա-ն Ընկեր-ո-ւ-թ-ե-ա-ն Գործադիր Ճանճաժողովոյ Ջանիւք կատարուած հանգանակութեան շնորհիւ, Գալաթիոյ կալուածոց հասոյթներն 1886 Յունվար 1էն ի վեր ազատ են գրեթէ բոլորո-

վին եւ կեդրոնական վարժարանի յատկացեալ (Տե՛ս Պաշտօնաթէր կանոնագիր եւ Ցայտագիր Խնամակալութեան Ազգ. կ. վրժ.ի Ղալաթիոյ. 1886 Տպ. Մ. կ. Սարըեան կ.Պոլիս, էջ 16—17։ — Զոր օրինակ այս տարի (1903—1904) եթէ ա՛ա՛ա՛ն 1750 Օսմ. ոսկի ըլլա՝ կրնայ ձախողունի կեդրոնականը (Նախակրթարանն ու Մանկապարտէզն ալ միասին), այս գումարին ա՛ա՛ա՛ն երէս-հարիւր (= 200) ոսկին իսկ չգոյանար թոշակներէն եւ հետեւաբար 1500 ոսկիէն աւելի գումար մը Ս. Լուսաւորիչն է որ կը հայթայթէ՝ իր ծնած կեդրոնականը պահելու համար։ Մեծ, շատ մեծ փառք մ՛է ասի Ս. Լուսաւորչին, որուն հասոյթները որչափ ալ նուազած ըլլան քանի մը տարիներէ ի վեր, եւ սակայն, ժամանակին, 1391էն եւ 1436էն սկսեալ, այսինքն՝ նոյն իսկ Քէֆէյի հայ վաճառականներէն, կոլոտէն եւ իր արժանաւոր յաջորդներէն մինչեւ վարժապետեան Ներսէս Պատրիարք, այնչափ կալուածներ գնուած եւ հանգանակութիւններ եղած են որ, Ս. Լուսաւորիչը կրնայ պահել իր փառքը. փառք մը, որուն յարգն ու արժէքը աւելի եւս կը մեծնայ երբ նկատի առնուի Ս. Լուսաւորչի ներքին զոհողութիւններն ու զրկումները։

* * *

Եւ՝ որ բռնադատուած իմ պանդխտութեան կարեւոր մէկ մասը Ս. Լուսաւորչի մէջ կը մաշեցնեմ՝ տամուկ, անարեւ սենեկի մը մէջ, պատառ մը կապոյտ կամ մոխրագոյն երկինքով. սենեակ մը, որուն լուսաթիւնը կը խոտովի վերէն դասարանի մը ամէնօրեայ երկրաշարժով, եւ վարէն՝ օթելի ջրհանին ընդհատ աղմուկներով, իսկ դուրսէն ֆամֆաններու զզանջիւններով եւ աւելի դուրսէն լրենբայի, փողոցային երաժշտութեան տաղտուկներով, այդ սենեակին մէջ՝ նուիրուած գրքի եւ գրչի սիրական, մոլեկան

զբաղումներուս, որոնք շատ ուշ կը զգացնեն ինձ ծուռկերս ու կուշտերս ասղնող ոլորտին անբերելի ծանրութիւնը, պանդխտութեանս մաշումը կ՛օծեմ կոլոտի յուշքովն ալ, թէ իրեն նուիրուած այս էջերով եւ թէ իրեն պէս մշտախօս եւ յորդ քարոզիչներ լսած սա բեմով։ Եւ որպէս զի պատմագրական անաչառ ու անկաշառ վերջաւորութիւն մը տամ այս յաւելուածներուն՝ քանի մը տող ալ պէտք է որ նուիրեմ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյն եւ կեդրոնական վարժարանին Պատ. Խնամակալութեան. որովհետեւ թէ պաշտօնակցութիւն մը կայ, թէեւ իրարմէ անկախ, եւ թէ մանաւանդ պէտք է որ իրը ժամանակակից՝ պատգրողի պարտքս կատարեմ։

Արդի Խնամակալութիւնը կազմուեցաւ Մաղաքիա Պատրիարքի նախաձեռնութեամբ։ — Ս. Պատրիարքը, Ս. Լուսաւորչի համար մանաւանդ սէր մ՛ունի. վասն զի իր առաջին քարոզները այս տեղ խօսած է 1879ի Նոյեմբերին սկսելով, վեց ամիս եւ դասախօսած է նոյն տաճն կեդրոնականի մէջ։ Մինչեւ հիմայ կը պահէ առաջին յիշատակները եւ յարմար առիթներով կու գայ քարոզել Ս. Լուսաւորչի բեմէն։ — Իր Պատրիարքութեան առաջին ամիսներուն ուշադրութիւն դարձուց Ս. Լուսաւորչի վրայ, որ անկերպարան վիճակի մը մնացուած էր եւ 1896 Դեկտեմբերին Խնամակալութեան պաշտօնի կոչուեցան Էֆեան Յակոբ (վաճառական). Հաբէնց Մաթոսեան (վաճառական). Մուրատեան Յովհաննէս (երբեմն պաշտօնեայ, հիմայ ուսուցիչ). իսկ 1897, Յուլիսին՝ այս մարմինը աւելի եւս նոր յաւելումներով. — Աւետեան Միքայէլ (փաստաբան), Աւետեան Հրանդ (փաստաբան, ուսուցիչ). Էֆեան Յովհէփ՝ (պաշտօնեայ, ուսուցիչ), Յակոբեան Յակոբ (փաստաբան)։

---

1 Ա՛յս անձը իր ծանր զբաղումներուն հետեւանքով չէ կրցած աջակից Խնամակալութեան աշխատութիւններուն։

Ինչպէս որ կը տեսնուի, խնամակալութիւնը Կ. Պոլսի ուրիշ եկեղեցիներու Թղկն. Խորհուրդներուն պէս չէ ընտրուած. վասն զի՝ ընտրութիւն կատարելու համար Ս. Լուսաւորիչ Թաղային յարմար բնակչութիւն մը չունի. ասկից զատ Ս. Լուսաւորիչ՝ Կ. Վարժարանի եւ յարակից բաժիններու շինութեննէն, եւայլն, մեծ պարտքեր ունեցած է, այնպէս որ մէկ կողմէն այդ պարտքերը վճարելու կարող, միւս կողմէն կեդրոնականը վարելու, ինչպէս նաեւ Եկեղեցւոյ պէտքերը մատակարարելու յարմար մարմին մը պէտք էր: Մաղաքիա Պատրիարք՝ յաջողեցաւ գտնել այդ մարմինը նախ այդ երեքութեամբ, որ եաքը, ինչպէս ըսինք, ուժաւորուեցաւ հինգ անձերով եւ փոխադարձ հաւանութեամբ:

Խնամակալութեան Դիւանը կը կազմեն Էսաեան՝ Ափենտի, Մուրատեան՝ Ափենտիներ, Հարէնց՝ Գանձապետ:

Խնամակալութիւնը, ուրեմն, 1896էն մինչեւ հիմայ երբ այս տողերը կը գրեմ (1903 Նոյեմբեր) անընդհատ կը պաշտօնավարէ. այսինքն՝ թէ պարտք կը վճարէ, թէ Կ. Վարժարանի դպրոցավարչական եւ մատակարարական հոգերը կը բառնայ, թէ Եկեղեցւոյն կը նայի եւ այս բոլոր գործերը լսելու եւ վարելու համար՝ Ս. Լուսաւորչի հասոյթներուն եւ անոնց աղբիւրներուն վրայ կը հսկէ:

Մինչեւ հիմայ գրեթէ 2000 ոսկի պարտք տուած է եւ դեռ ունի կարգադրելիք հաշիւներ կամ իրաւախոհութիւններ: Մատակարարական յայտնի արդիւնք մը, որ պատիւ կը բերէ խնամակալութեան:

Կեդրոնական վարժարանի համար խնամակալութեան ջանքերը չափազանց են. փափաքելի է որ իր նախկին համբաւին տիրանայ այդ հաստատութիւնը՝ իր ներքին եւ արտաքին փայլով, եւ տիրանայ մանաւանդ աւելի ամուր, հետեւաբար մեր պէտքերուն աւելի յարմար իրական համբաւի մը:

Այդ հաստատութեան համար կարող Տեսչի մը պէտքը անհրաժեշտ է: Վասն զի Կ. Վարժարանի այս նոր շրջանը Տեսուչ չունի եւ խնամակալութիւնը՝ ինքը կը վարէ Տեսչի պաշտօնը:[1]

Եկեղեցին, որ Ղալաթիոյ համար միայն Հինգշաբթի օրերուն նշանակութիւն ունի, ինչպէս նաեւ մեծ տօներուն, հաստատուն ժողովուրդ կամ ծուխ գրեթէ չունի:

Երէք քահանայ, Տ. Մեսրոպ (1886), Տ. Գաբրիէլ (1884) եւ Տ. Թոփալ (1900), կը պաշտօնավարեն[2]: Պոլսի միւս եկեղեցիներուն պէս՝ քահանայից ապրուստի խնդիրը եւ այդ խնդիրը լուծելու համար տիրող եւ սովորական միջոցները այնքան սուղ են եւ ստորին որ քահանայական արժանապատուութիւնը կը տկարանայ: Փոփոխելի է որ այս տհանայական, այս յոխորտական հաստատած խնդիրը լուծուի պէս Ս. Լուսաւորչի պէս հաստատ եկեղեցիներուն:

Ս. Լուսաւորչի կալուածներուն վիճակը՝ խնամակալութեան խնամատար ուշադրութեան առարկայ եղած եւ կարելի եղած նպաստաւոր պայմաններով կը շահաւորուին:

Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցին, որ հիմայ տարին երկու անգամ — Ցիսնակի Բարեկենդանի Կիրակին եւ Տօն Կաթողիկէին — մանաւորապէս կրօնական հանդէսով կը փառաւորէ իր հանդուցեալ բոլոր բարերարաց յիշատակը[3], ըստ իս

---

1 Մաղաքիա Պատրիարք՝ այնքան հոգածու է որ կեդրոնականի նշանակութեան եւ համբաւին, կը փափաքի աւելի յարմար միջավայրի մը, Բերա, տեղափոխել զայն՝ իր նպատակին ծառայելու վիճակին մէջ գտնելու համար:

2 Երէք հոգի իբր լոաբար եւ երկու ալ իբր ծպդ կ'աշխատին:

3 Հոկտ. 26ին մօտ, յարմար ԽՀ. օր մըն ալ ներսես Պատրիարքի յիշատակին կրօնական մանաւանդ հանդէս կը կատարուի եւ կեդրոնականի բոլոր ուսանողները ներ-

ամէնէն խորհրդաւոր եւ արժանաւոր յիշատակութիւն մը, պիտի կատարէ իր պարտքը անոնց նկատմամբ ալ, որոնք, աշխարհական բլլան կամ եկեղեցական, իր փառքն ու պատիւը պահելու համար գիտակցութեամբ, անկեղծութեամբ եւ նախանձախնդրութեամբ կ'աշխատին։

Արդի խնամակալութիւնը՝ տարակոյս չկայ որ գործունէութեան օրինակելի եւ անջնջելի հետք մը պիտի թողնէ իր պաշտօնին այն գծին վրայ, որուն սկիզբները, իր եկեղեցական եւ կրթական մեծագործութիւններուն մէջ կեցած է ԿՈԼՈՏ։

ԵՐԳ ՁՈՐՐՈՐԳ

Որ համառօտ 'զվէպ ինչ մի՛ արկեալ,
Յորում երեւին Սոբջոխ հընտացեալ,
Ջանք եւ աշխատանք՝ հընար ճարակեալ,
Յօգուտ մեր ազգի եւ հօրն հալածեալ։

Եւ արդ՝ ազգ Յունաց՝ տոչորեալ խեթիւ,
Կիզիւր նախանձու՝ ի գիշեր 'ւ ի տիւ,
Առ վայելչութեան՝ զոր ունէին հագիւ
Հայք Երուսաղէմ՝ երկնային շնորհիւ։

Ուստի նենգութեամբ՝ եւ կըրպարտ բանիւ,
Որպէս յայլ նըւագ՝ ոսկւով եւ ջանիւ,
Ի Սուրբ Յակոբայ վանեալ զՀայս գանիւ,
Հաճել փութային՝ զայլազգիս սերտիւ։

Ցերուսաղէմ Սուրբ՝ լուրս եհաս տումիւ,
Գրիգոր Պատրիարգ՝ հանդերձ իւր Ուխտիւ
Պաշարեալ լինէր՝ ապշալիր ահիւ,
'Ի անտի ի Պօլիս՝ ժամանէր գանձիւ։

կայ կ'ըլլան։ Այս առթիւ քարոզ ալ կը խօսուի։ Երկու տարիէ ի վեր ինձի վճռակեցաւ այս հանդէսին նախագահելու եւ խօսելու բախտը։

Ո՛ւր գադար կալեալ՝ հընարէր ըզճար,
Կարի վաստակօք՝ մըտօք կամակար.
Ի դերեւ հանել զըըպարտից գումար,
Վանել վատ Ցունաց՝ պահանջմանց զոյժ չար։

Որում եւ ազգ մեր՝ յաւէտ բարերար,
Ընդ Պատրիարգին՝ Յօհաննու ջանկայր,
Գըտանիլ նրպաստ՝ գործով օգտակար,
Բանիւ համաձայն՝ ոսկւով անհամար։

Ցայս գործ եւ Յակոբ Վարդապետ Նալեան,
Եւ Հայր իմ Սարգիս րաբուն Սառաֆեան,
Եւ այլք ի Ռաբբեաց՝ իւրեանց Դաստատան,
Ո՛չ սակաւ օգնիչ 'ւ աշխատօղ գըտան։

Անդ էր տեսանել ատտան Ցունաց պար,
Թէ զի՞ ընդդէմ մեր՝ մրցէր չարաչար,
Ցայտնի սըտութեամբ՝ դաւով անդադար,
Սըփռեալ այսր եւ անդր՝ զոսկի եւ գոհար։

Իսկ բազըւկ Հայոց՝ Ցունաց յաղթահար,
Ո՛չ տիգաւ, սրրով՝ որպէս ի շատ դար,
Այլ՝ պարզ իրաւամբ եւ փաստիւ արդար,
Ջամբի հարեր 'զՀելլէնս անարդար։

Այսուիկ հասանէր վէճն այն ի կատար,
Հայն յաղթէր Ցունաց՝ ի բուն նոցին վայր,
Անդրէն հաստատեալ հրովարտակ, յետկար,
Որով Սուրբ Յակոբ՝ առ Հայս միշտ մընայր։

Երուսաղէմի ճրգնող Պատրիարգ,
Գրիգոր Վարդապետ՝ յաւէտ մեծայարգ,
Առ ծախուց վիճիս՝ յիւր վիզ չըղթայս արկ,
Զոր բարձին անտի՝ ապայ Բարերարք։

Այլ թողեալ զայս վէպ՝ այսպէս ընդ աղօտ,
Պատմեցից ասուէն զայլ իմն համառօտ,
Որում պատմութիւնս՝ թէեւ կարճառօտ,
Այլ ըստ պատշաճին է իրրու կարօտ։

Ցաւուրան յայնոսիկ ոմանք ի խռովչաց,
Առանց բանաւոր ինչ պատճառաց,
Զբրկել Ջանային՝ յաթոռոյն փառաց,
'Զ Ցօհան Պատրիարդ՝ սիրեալն ի բազմաց։

Եւ անդ ընդ նորա՝ դընել Ջանային,
Ըզպետրոս Քիւթիւր՝ յոյժ ազմըկալին,
Որ լինէր յետոյ՝ ներհակ գըլխովին,
Ջահկեցի Ղազար՝ կաթուղիկոսին։

Պատճառանք որոց՝ յայս ինչ կայանայր
Թէ ի նզովել Ցօհան հեռանայր,
Ըզքաղկեդոնիկս եւ Ղեւոնդ սուրբ հայր,
Ոչ հալածեալ զայն, որ 'զհետ այնց երթայր։

Զայս ինչ նոյն Քիւթիւր վաղ իսկ հըռչակեալ,
Մըխեալ էր յուղեղս անձանց ոամկացեալ,
Որով երկատեր՝ զազգ մեր ամբոխեալ,
Ի միջի որոյ զաղմուկ յարուցեալ։

Սոյն վատթար խորհուրդ բընաւ չէր հաճոյ,
Իշխանաց Հայոց Կոստանդնուպօլսոյ,
Եւ ոչ անձնիւր խոհական մարդոյ,
Այլ՝ միայն խուժդուժ ոամկաց ժողովոյ։

Ընդ որս էին իսկ՝ ոմանք ի յետնոց,
Այլ եւ այլ եկաց եւ կեսարացւոց,
Որք շահեալ անդէն՝ գումար դրամոց,
Շըքեղ թըւէին յաչըս խուժադնոց։

Այս վատ խումբ Հայոց՝ ախտակրեալ անդամ,
Խըմբիւր ի ծածուկ՝ յայտնի շատ անգամ,
'Զ հովուէն զանպատեհս գոգեր գետ չարկամ,
Զայնն որոյ սարսեալ՝ ցօդայնոց երամ։

Պակուցեալ ուրեմն՝ Ցօհաննէս րաբուն,
Պատրիարգն Հայոց Հըռովմայ Նորոյն,
Փախըստեայ գաղեր զանձն ի Ներքնատուն
Ցարկին Լ—ոոդեանց՝ որ պերճն էր տեղւոյն։

Գրիգոր Պատրիարգն Իրուսաղեմի,
Որ յայնժամ հիւանդ ճընշիւր ի մահճի,
Մըտեալ յօրոճն՝ ի պատարագի,
Մուծէք զնս ասէր անդ յեկեղեցի։

Ու րամք խրատիւք եւ ձայնիւ ահեղ,
Ցուցանէր ազգին՝ գոլըն յոյժ մեծ մեղ
Ապերախտութեանն անձանցն անչըքնղ,
Ցուցեալ առ Ցօհան՝ Պատրիարգն անմեղ։

Ապա սպառնացեալ՝ յայտ ազգին ասէր,
Ի փոխել գոցա Պատրիարգն ձեր,
Ընտրեսցի այլ ոք եւս գահիս ի տէր։
Զի չէ ինձ հաճոյ ազգ խրոովասէր։

Զայն լուեալ յուղեալ՝ փոքր ինչ զըղջանան
Ի չար խորհըրդոց՝ զայն օր հեռանան.
Բայց իւրեանց վըրսխած անդրէն իսկ դառնան,
Գըրգռեալ զամբոխն եւ եւս չարահան։

Ցետոյ եւ Ցակոբ Նալեան Վարդապետ,
Ելանէր յատեան եւ առնէր զայնս մէտ,
Կասիլ ի չարեաց, ոչ գոլ վատ 'ւ անպետ,
Այլ այն իսկ լինէր բան անշահաւէտ։

Արդ՝ յայտ է հըմտաց Կոստանդնուպօլսոյ
Թէ զիարդ են անդ՝ յոխորտ 'ւ ահարկու,
Կեսարացի Հայք՝ քան զայլ Հայս ազգու.
Ապա՝ շահիլ զայնս հարկ էր եւ օգտաճոու։

Վասն այն՝ Սարգիս մեր՝ Վարդապետ ճարտար,
Զաւագս Կեսարեանց՝ յիւր սենեակ էառ,
Զոր քաջ համոզմամբ՝ հաճ հաւան արար,
Հաճել զհամշէրակս, թողուլ 'զչար կաճառ։

Կեսարեանց ուրեմն՝ իշխանաց ժողով,
Կոչէր անդ իւր լըռին եւ մեղմով,
Ցիւր համշէրակաց՝ զանձինսս անվըրդով,
Որք 'ւ էին ճարպիկ եւ քաջակորով։

Զորըս յորդորեալ՝ տայր նոցա խրատ,
Երթալ գըտանել եղ առ մի ի գատ,
Զողջ զայն համշէրակ՝ որք էին հրատ,
Նոյն հրեկիզութեան, զորմէ էր գանկատ։

Որոց՝ եւ ասեն, խօսեալքիք թաքուն,
Սերտ եւ ամբք բանիւ յունկս ամենեցուն,
Ի խոկմանց ժանտից հեռի կալ համբուն,
Ջատագով լինիլ՝ Յօհան Բաբունեցւոյն։

Արդ՝ իշեանք մեր՝ ասասջիք այնց յորդ,
Քաջ պատրիարգին չէն հակառակորդ,
Ապա չէ ձեզ ճահ ընդ չարս գոլ հաղորդ,
'Զ նոյն ձեզ պատուիրէ եւ մեր Առաջնորդ։

Գընացեալ նոցա՝ արարին զողջոյն,
Որ յանձնիւր ինքեանց՝ յիւրեանց ժողովոյն,
Անդ էր տեսանել թէ զնարդ ի նոյն,
Նըւաղիւր այժ, կար, խըռովչաց դասուն։

Ցետոյ Սարգիս մեր՝ յայնց առ իւր կոչեաց
Զոմանս ի հրմտաց եւ յերեւելեաց,
Որք չէին բընաւ կամակից յուղչաց,
Որոց զնւր խորհուրդ այսպէս պարզ յայտնեաց։

Պատրաստ եմ ասէրն ի կիւրակէի,
Հաճել միտս բաղմաց՝ յատեան քարոզի,
Նահանջել զաղմուկն, որով ամբոխի,
Վարժապետն իմ քաջ եւ ազդ մեր բարւոյ։

Հարկ է ձեզ ապա՝ գալ ի ժամատուն
Սուրբ Աստուածածնի, որ ի Ղումխաբուն,
Եւ նըստիլ յայնմիկ ցիր եւ ցան ուրոյն,
'Ի ըսպասել լըռիկ քարոզի ժամուն։

Յողբալն իմ անդէն ի վերայ ազգիս,
Ցիշելով զարարս՝ զառաջ երախտիս,
Զանուն քաջութեան փորձ վարդապետիս,
Լայնջիք անդ եւ դուք միաձայն ընդիս.

Ապա գոռաջիք մեծ աղաղակաւ,
Ասելով մեր է Պատրիարգ մեր լաւ,
Տառապանք նորա՝ մեզ վիշտ է եւ յաւ,
Վատայց արարմանց չախորժիմք բընաւ։

Եկեսցէ ի յայտ՝ կացցէ յաթոռ իւր,
Վըստահ հովուեսցէ 'զմեզ իւրաքանչիւր,
Պատրաստ եմք ահա, հալածել 'ղ քիւթիւր
Եւ զևւր համախոհս՝ թէ եւ իցեն բիւր։

Արդ՝ այս ինչ այսպէս ճարտար տրամադրեալ,
Ցաջող կատարիւր ի պահ ժամադրեալ,
Կողմին քիւթիւրին յայնց յոյժ երկուցեալ,
Դադարիւր շըփոթ ազգիս տագնապեալ։

Ցետ որոյ Յօհան Պատրիարգ արդոյ,
Դառնայր ի յարկ իւր՝ փառօք եւ տիր գոհ,
Որ գովեալ սերտիւ՝ զըրդիս իւր հաճոյ,
Ամբքեր 'ղ նոսին, որք էին դըժգոհ։

Բայց կընքեալ իմ զայս կարճ միջարկութիւն,
Պարճայց վերըստին առ իմ պատմութիւն,
Զի մի երկարելս իցէ ձանձրութիւն
Ընթերցողաց զայս պարզ երգերգութիւն»։

Ծանօթ. — Այս տողեր արժէքաւոր են Կոլոտի նկատմամբ. բայց, դժբախտաբար, Նուրհինեան իր Վարդապետը գովելու յայտնի չափազանցութիւններ ունի, որոնց աւելի փայլուն գոյն մը տալու համար կը տկարացնէ Ղևոնդեանցի եւ մանաւանդ Նալեանի ջանքերուն ազդեցութիւնն ու արդիւնքը՝ Կոլոտի պաշտպանութեան մէջ։ Արդէն իր բոլոր գրուածին մէջ Նալեանի դէմ հակակրութիւն մը ունի Նուրհինեան եւ իր զարմանալի հակասութիւններով, որոնց վրայ չանդրադառնար, կ'ուզէ հաստատել նախանձ մը եւ թշնամութիւն մը Նալեանի կողմէն, դեպ ի Սարգիս եպիսկոպոս։ Պէտք է նաեւ գիտել տամ ընթերցողներուս՝ Նուրհինեանի սխալ մեկնութիւնը Կոլոտի ներողամիտ վարմունքի մասին՝ ֆռանկութեան հրանուռ խնդիրներուն մէջ։

Կոլօտ պէտք չէ որ սխալ հասկցուի եւ սխալ մեկնուի իր գործերուն մէջ. վասն զի շա՛տ մեծ անձնաւորութիւն մ՚է նա, միշտ ինչ նոյն ինքն Նուբարեանի խոստովանութեամբ.

— "Չի էր այր մեծ հանապազօր,
Ներհուն, ճարտար, բանիւ հզօր.
Որոյ նըմանը մինչեւ յայսօր
Ոչ ոք եկաց Դէտ անդանօրդ՝

(Երգ Հինգերորդ)

ՅԱՆԿ ՆԻՒԹՈՅ

էջ

Ձօնագրութիւն . . . . . ե
Յառաջաբան . . . . . ի

(ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ)

Ամրոսիոս "Համալսարանը 1
Մխու Ս. Կարապետ 4
Կոլօտ ի Կ. Պոլիս 6
Կոլօտ "Ազգասէր եւ վէպքիւ,, Երուսաղէմ . . . 9
Երկու Ազգանէրուն բաժանումը 13
Կոլօտի Պատրիարքութիւնը 16
Շղթայակիր Պոլիս կու գայ 22
Կոլօտի Եպիսկոպոսութիւնը 27
Կոլօտ Շինող 29
Կոլօտ եւ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցի 31
Կոլօտ Բեմբասաց 34
Կոլօտ Գրասէր, Ա. 41
Կոլօտ Գրասէր, Բ. 50
Գօշ, Կոլօտ եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը . . 61
Կոլօտի Աշակերտները 68
Կոլօտին Մահը 75
Նկարագրի Մարդը[1] 80
Կոլօտին Մատենադարանը:
1. Մոխինոփոբանին Նկոթաֆէրը (caractère) . . 89
2. Մոխինոփոբանին Ֆրֆէրը 100

(ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ)

Ս. Լուսաւորչի շինութեան եւ վերաշինութեան Թուականները 109

[1] "Նկարագրի Մարդը,, գլուխը՝ "Կոլօտին Մատենադարանը,, գլխէն ետքը պէտք է կարդալ. անզգուշութեամբ առաջ դրուած է։

Եէր

Ս. Լուսաւորչի 1799ին վերաշինութիւնը 113
Ս. Լուսաւորչի արձանագրութիւններն ու ցիշատակարանները 116
Ժամանակագրութիւն 134

(ԵՐԲՈՐԴ ՄԱՍ)

Ցիշատակարան պատմագրաբար, (Զինոը Դևակի վերջը · թ. 1719) 142
Ցիշատակարան Աստուածային մատենիս, որ կոչի Լուսաւորութիւն Յոհաննուվանութեան (թ. 1725) · 177
Ցիշատակարան Սկզբոսի Աստուածաբանութեան (թ. 1729) 183
Ցիշատակարան Անտոնի Այլաբանութեան (թ. 1740) 190
Ցաւելուածներ 201
Ցանկ նիւթոց 225

ՎՐԻՊԱԾ ԵՒ ՈՒՂՂՈՒԱԾ

Եէ	Տող	Վրիպած	Ուղղուած
21	24	միաբանիցս	միաբանիցս
34	15	պատրիարքներ	պատրիարքներ
37	25	ազատ	ազատ
39	8	Նշաբաւոր	Նշանաւոր
39	9	քաղածներըը	քաղածները
39	11	Նոյնոյ բոյն Սաղմոս	Նոյնոյ մեծի Վարդապետի եւ Պատրիարքի Սիբեոն Սաղմոս
40	5	ւեռնի	գեռնի
44	29	Համար	Համար
47	34–35	տողերը պէտք է ջնջել:	
53	29	Ջանս	Վանս
57	18	(Ձեռագիր Ազգ. Մատենադարանի)	(Ձեռագիր Ազգ. Մատենադարանի, թիւ 51.),
58	8	փոեցելոյ.	փոեցելոյ,
58	27	ո՛ր քանիցս	ո՛րքանիցս
62	20	պայմաններուն	պայմաններուն
63	20	խոսքերուն	խոսքերուն
63	22	Ուչեցւոյ	Ուչեցւոյ
63	30	քարոզը	քարոզը
64	13	ջայս զարուեթիւն	զայս չարութիւն
65	22	Կաթողիկոսացն	Կաթողիկոսացն
81	11	պատուել	պատուել
81	31	առաջացրնելու	առաւացնելու
86	16	Հայոց պատրիարքը	Հայոց Պատրիարքը
86	33	Դպրեվանքը	Դպրեվանքը
89	1	Նպատակէն	Նպատակէն,
96	9	արտագրէին	արտագրուէին
97	11	վրայը. այց	վրայ. բայց
98	12–13	յանցանքը	յանցանքը
111	32	25	45
113	12	Եկեղեցինն՝	Եկեղեցին՝

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. Գալէմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Ուսումնասիրութիւնք Լեհահայոց դատաստանագրոյն: 1. Պիշոփ, Լեհահայոց հին իրաւունքը: 2. Դողեր. Իրաւունք Հայոց: 1890: 8° Երես՝ 85+59: Ֆր. 1.25

Բ. Մէձէվիշեան Հ. Գաբրիէլ, Ազգաբանութիւն ազնուական գարմին Տիւզեանց. (պատկերազարդ:) 1890: 8° Երես՝ 50: Ֆր. 1.—

Գ. Տաշեան Հ. Յակովբոս, Ազաթանգեղոս ատ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղեայ գրոց: 1891: 8° Երես՝ ԺԱ+159: Ֆր. 1.25

Դ. Դևմեռդիոս Տաճի Արեւելեան Հայք ի Պուրսվինա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալէմքեարեան: 1891: 8° Երես՝ 79: Ֆր. —.85

Ե. Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ., Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կաթիսենեայ Վարուց Աղեքսանդրի: 1892: 8° Երես՝ Դ+272: Ֆր. 3.—

Զ. Աղպեր Տրվիէ եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1892: 8° Երես՝ 82: Ֆր. 1.—

Է. Մառ Նիկ., Ամառնային ուղեւորութենից դէպ ի Հայս: Թրգմ. Մովսիսիոս Անտիեան: 1892: 8° Երես՝ 89: Ֆր. 1.25

Ը. Գաբրիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացւոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Ժ+51: Ֆր. 1

Թ. Գալէմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Պատմութիւն հայ տպագրութեան: Հտր. Ա. 1794–1860: (1 լուսանկարով:) 1895: 8° Երես՝ 232: Ֆր. 2.50

Ժ. Կոնիէթի Փր. Կ., Քննութիւնք գրոց Դաւթի Անյաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Է+92: Ֆր. 1.25

ԺԱ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայք Յեղիսաբեթուպոլիս Դրանսիլուանիոյ 1680—1779: (1 զննկատիւք.) 1893: 8° Երես՝ Ժ+533: Ֆր. 4.50

ԺԲ. Խաչատրեան Գ., Զենոբ Գլակ, համեմատական ուսումնասիրութիւն: 1893: 8° Երես՝ 78: Ֆր. 1.—

ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փարսադան, Հայ գիւղական տունը: Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիէգիկեան: (6 տախտակ՝ 55 պատկ.:) 1894: 8° Երես՝ 103: Ֆր. 2.—

ԺԴ. Գաբրիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացւոյ. Հտր. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1894: 8° Երես՝ ԺԱ+43: Ֆր. 1.—

ԺԵ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ուսումնասիրութիւնք հայերէն փոխառեալ բառից: Ա.՝ Հ. Հիւպշման, Սեմական փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ.՝ Փորձէ-մեան Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ: Գ.՝ Հ. Հիւպշման, Հայկական Յատուկ անուանք: 1894: 8° Երես՝ 9+145: Ֆր. 2.—

ԺԶ. Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ., Մատենագրական մնացք ուսումնասիրութիւնք: Հտր. Ա.: Ա—Զ: Ա. Նեմեսիոս: Բ. Պրոկղ Դիադոխոս: Գ. Խոսրովիկ: Դ. Դիրք Հերծուածոց կամ Նախիան: Ե. Պրոկղ: Զ. Սեկունդոս իմաստասէր: 1895: 8° Երես՝ ԺԲ+294: Ֆր. 3.60

ԺԷ. Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ., Հայկական աշխատասիրութիւնք հայագէտ Պ. Փէթմէզի, ի մի ամփոփուած եւ թարգմանուած հանդերձ ծանօթութեամբք: 1895: 8° Երես՝ 202: Ֆր. 2.50

ԺԸ. Տիոդեան Կ., Սեւ ծովու ուսական եզերքը: 1895: 8° Երես՝ 192: Ֆր. 2.—

ԺԹ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Դրանսիլուանիոյ Հայոց Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա

Հայաքաղաքի ի գիր եւ ի պատկերս: 1896: 8ո Երես՝ Թ+352: Ֆր. 3.60

Ի. Տաշեան Հ. Յակոբոս Վ., "Վարդապետութիւն առաքելոց„ անվաւերական կանոնաց մատեանը. Թուղթ Յակոբայ առ Կողբատոս եւ Կանոնք Թադդէի: 1896: 8՝ Երես՝ Թ+442: Ֆր. 6.—

ԻԱ. Տումաշեկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հետազօտութիւն: Մասն Առաջին՝ Պատմական տեղեկութիւնք Սասնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկճեան: 1896: 8՝ Երես՝ Լ+62: Ֆր. 1.—

ԻԲ. Կաղդիկեան Ա., Աբգարու զրոյցը Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գաբրիէլ Վ. Մէնէվիշեան: 1897. 8՝ էջ Ժ+107: Ֆր. 1.50

ԻԳ. Յովհաննեան Հ. Ղ, Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ քաղուածներ: Մասն Ա. Ռամկօրէն մատենագրութիւնք: Տետր Ա: 1897, 8ո էջ Ը+272: Ֆր. 4.—

ԻԴ. Յովհաննեան Հ.Ղ., Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի եւն: Տետր Բ: 1897: 8ո էջ Ա—Ը+273—522: Ֆր. 3.—

ԻԵ. Գէղեան Հ., Համառօտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալէմքեարեան: Ցաւելուածք Թարգմանչին՝ 1. Ցանկ 1895—1897 Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած գրքերու: 2. Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897 8ո էջ Ը+130: Ֆր. 1.50

ԻԶ. Մեճեկլիշեան Հ. Գաբրիէլ Վ., Գիրք (կամ յօդուած) գրելու արուեստը: Նորուս Տեղինակներուն ուղղեալ քանի մը կարեւոր ակնարկութիւններ: Ցաւելուած՝ Գիրք կարդալու արուեստը: 1898: 8՝ էջ Ը+123: Ֆր. 1.25

ԻՂ. Խաչատեան Գր., Մ. Խորենացու նորագոյն աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք: 1898: 8ո, 56 էջ: Ֆր. 1.—

ԻԸ. Տաշեան Հ. Ե., Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն հայոց գրչութեան արուեստին: (10 գնկատիպ պատկերով:) 1898: 8ո Ժ+202 էջ: Ֆր. 2.50

ԻԹ. Դադդրեան Ե., Փաւստոս Բիւզանդացի եւ իւր պատմութեան խմբագիտողը: Մ. Խորենացու աղբիւրների ուսումնասիրութիւն: 1898, 8ո 175 էջ: Ֆր. 2.50

Լ. Մանդեան Լ., Հայերէն բարբառախօսութիւն: Թրգմ. ի ռուսերէնէ Հ. Դ. Վ. Մէնէվիշեան: 1899, 8ո Երես՝ Լ+26: Ֆր. —.50

ԼԱ. Քօսեան Հ. Ե., Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս: Հատոր Ա. Զմիւռնիա եւ Հայք. (պատկերազարդ:) 1899: 8ո Երես՝ ԺԲ+369: Ֆր. 5.—

ԼԲ. Քօսեան Հ. Ե., Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս: Հատոր Բ. Զմիւռնիոյ վիճակին գլխաւոր քաղաքներն եւ Հայք. (պատկերազարդ:) 1899: 8ո Երես՝ Ժ+161: Ֆր. 2.50

ԼԳ. Գողդիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայք Յեղիսաբեթուպոլիս Դրանսիլուանիոյ. Բ. Հատոր 1780—1825. (1 գնկատիպ:) 1899: 8ո. Երես՝ Լ+558: Ֆր. 5.—

ԼԴ. Դազանճեան Ե., Եւդոկիոյ Հայոց գաւառաբարբառը: 1899: 8ո Երես՝ Լ+124: Ֆր. 1.—

ԼԵ. Կաղդիկեան Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեաններն Ագաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացւոյ համեմատ: Թրգմ. Հ. Յակոբոս Վ. Տաշեան: (1 աշխարհագրին տախտակով:) 1899: 8ո Երես՝ 48: Ֆր. —.70

ԼԶ. Տաշեան Հ. Ե., Ժողովածոյ առակաց Վարդանայ, ըստ Ն. Մառի, տեղեկատուութիւն եւ քաղուածքներ: 1900: 8ո Երես՝ ԺԱ+198: Ֆր. 2.50

ԼԷ. Տաշեան Հ. Ե., Մատենագրական Մանր Ուսումնասիրութիւնք. (տես ԺԶ:) Մասն Բ: Է—Ժ. Խրկաը եւ իւր իմաստութիւնն, Ագաւեղոս եւ իւր Ծորդորականք առ Ցուստինիանոս, Թղթակցութիւն Աբգարու եւ Քրիստոսի ըստ նորագիւտ արձանագրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիդեայ Վերօրեայք: 1901: 8՝ Երես՝ ԺԲ+388: Ֆր. 4.50

ԼԸ. Գր. Տէր-Պօղոսեան, Նկատողութիւններ Փաւստոսի Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: 8ո Երես Ը+110: Ֆր. 1.50

ԼԹ. Վ.Էրէքեր Դր. Սիմոն, Արարատը Ս. Գրոց մէջ: Թրգմ. Հ. Բառնաբաս Վ. Պիէզիկեան: 1901: 8° Երես՝ Ը+77: Փր. 1.—

Խ. Սահակեան Յովհաննէս Վ., Ասորեստանեայ եւ Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք կամ նոցին քաղուածք որոնք Նաիրի-Ուրարտու աշխարհին պատմութեան կը վերաբերին: 1901: 8° Երես՝ 262: Փր. 4.50

ԽԱ. Խաչատեան Բագրատ, Հայ ժողովրդական դիւցազնական վէպը: 1903: 8° Երես՝ Ը+72: Փր. 1.—

ԽԲ. Մէհէվիշեան Հ. Գաբրիէլ Վ., Արդի լեզուագիտութիւնը: Հատոր Ա.: 1903: 8° Երես՝ Ը+204: Փր. 3.—

ԽԳ. Մարկարտ Դր. Յ., Հայ Բղեաշխք: Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկեան: 1903: 8° Երես 44: Փր. —.75

ԽԴ. Գէյգէր Հ., Սկզբնաւորութիւնք Բիւզանդեան քանակաթեմներու դրութեան: Թրգմ. Հ. Դ. Գարան-Փիլեան: 1903: 8° էջ է+83: Փր. 2.—

ԽԵ. Կիւլէսէրեան Բ. Վ., Ծովք, Ծովք-Տլուք եւ Հոմ-Կլայ, պատմական եւ տեղագրական ուսումնասիրութիւն: (1 աշխարհագրական տախտակով) 1904, 8° էջ Ը+119: Փր. 1.50

ԽԶ. Կիւլէսէրեան Բ. Վ., Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարք. պատմագրական եւ քանասիրական ուսումնասիրութիւն: 1904: 8° էջ ԺԴ+227: Փր. 3.50

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՀԱՅԿ. ՍՍՀ ԳԱ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Ի. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԻ ԱՆՎ.

305

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0172271

9439